

T.C.

GAZİANTEP İSLAM BİLİM VE TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

MÛSÂ CÂRULLAH BİĞİYEF'İN KIRAAT İLMİNE
KATKILARI

Yüksek Lisans Tezi

Nilüfer MİNİK

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Hasan BULUT

GAZİANTEP

2025

T.C.
GAZİANTEP İSLAM BİLİM VE TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**MÛSÂ CÂRULLAH BİGİYEF'İN KIRAAT İLMİNE
KATKILARI**

Yüksek Lisans Tezi

Nilüfer MİNİK

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Hasan BULUT

GAZİANTEP
2025

TEZ KABUL VE ONAYI

Nilüfer MİNİK tarafından, *Dr. Öğr. Üyesi Hasan Bulut* danışmanlığında hazırlanan *Mûsâ Cârullah Bigiyef'in Kıraat İlmine Katkıları Adlı Eserinin Tahlili* başlıklı bu çalışma, jürimiz tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Hasan BULUT
(GİBTÜ Kur'an-ı Kerîm Okuma
ve Kıraat İlmi Ana Bilim Dalı)

İmza

Sonuç

☐ Kabul

☐ Ret

Doç. Dr. Murat Akkuş
(GİBTÜ Kur'an-ı Kerîm
Okuma ve Kıraat İlmi Ana Bilim Dalı)

☐ Kabul

☐ Ret

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AKSOY
(Gaziantep Üniversitesi Arap Dili ve Belağatı
Ana Bilim Dalı)

☐ Kabul

☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY

... / ... /

Dr. Öğr. Üyesi Adnan AKALIN

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK VE BEYANI

Hazırladığım yüksek lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riâyet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

İmza

....../....../2025

Nilüfer MİNİK

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: *MÛSÂ CÂRULLAH BİGİYE'İN KIRAAT İLMİNE KATKILARI*

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : %
Tek kaynak oranı : % 15 çıkmıştır.

İmza

... / ... / 20...

Danışman Adı SOYADI

ÖZET
MÛSÂ CÂRULLAH BİĞİYE'İN KIRAAT İLMİNE KATKILARI

Nilüfer MİNİK

Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans, Ocak /2025

Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Hasan Bulut

Kıraat ilmi, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e indirildiği gibi korunmasını ve okunmasını sağlayan müstesna ilim dallarından biridir. Allah Teâla'nın “*Kur'ân'ı biz indirdik, onu koruyacak olan da elbette biziz.*” (Hicr Sûresi 15/9) ayetinin bir tecellisi olarak kıraat âlimleri yüzyıllardır bu ilme büyük emek vermiştir. Onlar Kur'ân'ın her harf ve kelimesinin yazılışı ve okunuşu üzerine ciltler dolusu eser telif ederek İslâm'a çok değerli bir katkı sunmuşlardır. İslam coğrafyasında 20. yüzyılın en önemli şahsiyetlerinin başında şüphesiz Mûsâ Cârullah (ö. 1949) gelmektedir. O, entelektüel bir Müslüman olarak yaşadığı dönemin zorluklarını omuzlarında hissetmiştir. Müslümanların karşılaştığı hiçbir soruna duyarsız kalmamış, geçirilen zor dönemlerde onlara ışık olabilmek, yol gösterebilmek ve içinde bulunulan krizden onları çıkarabilmek için çok yoğun ilmi ve siyasî faaliyetlerde bulunmuştur. Mûsâ Cârullah, kıraat, tefsir, fıkıh, kelim başta olmak üzere İslamî ilimlerin birçok alanında eserler telif etmiş, şerh çalışmalarında bulunmuştur. O, kıraat ilmine ayrı bir önem atfetmiştir. Bunun sebebi İslâm âleminin Kur'ân'ın her hangi bir tahrifata uğramadan günümüze dek korunarak geldiğini ispatlamakla yükümlü olduğu düşüncesidir. O, bu görevi yerine getirebilmek için de Kur'ân tarihinin ve imlasının çok iyi bilinmesi gerektiğini ifade etmiştir. Cârullah, kıraat ilminin ana konularından olan Kur'ân ve Mushaflar tarihi, ahruf-u seba, resmü'l-mushaf ve sûrelerin tertibiyle alakalı eserler telif etmiş, Kur'ân'ın âyet sayıları, Mushaf imlası ve on kıraat hakkında şerh çalışmaları yapmıştır. Çalışmamızda Mûsâ Cârullah'ın bu konulardaki görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Mushaf, Mûsâ Cârullah, Ahrufu's-Seb'a

ABSTRACT
THE CONTRIBUTIONS OF MÛSÂ CÂRULLAH BİĞİYEĞ TO THE
SCIENCE OF QIRA'AT

Nilüfer MİNİK

Gaziantep Islam Science and Technology University

Institute of Graduate Studies

Department of Basic Islamic Sciences

Master's Thesis, January/2025

Thesis Supervisor: Assoc. Prof. Hasan BULUT

The science of recitation is one of the exceptional branches of science that ensures that the Qur'an is preserved and recited as it was revealed to the Prophet. Allah (swt) said, "We have revealed the Qur'an, and we are the ones who will protect it." As a manifestation of the verse (Surah al-Hijr 15:9), the scholars of recitation have made great efforts to this science for centuries. They have made a very valuable contribution to Islam by writing volumes on the writing and recitation of every letter and word of the Qur'an. One of the most important figures of the 20th century in the Islamic geography is undoubtedly Musa Jarullah (d. 1949). As an intellectual Muslim, he felt the hardships of his time on his shoulders. He did not remain insensitive to any of the problems faced by Muslims, and carried out intense scientific and political activities in order to be a light to them in difficult times, to guide them and to bring them out of the current crisis. Musa Cârullah wrote works in many fields of Islamic sciences, especially recitation, tafsir, fiqh and kalam, and made commentary studies. He attached a special importance to the science of recitation. The reason for this is the idea that the Islamic world is obliged to prove that the Qur'an has been preserved until today without any falsification. He stated that in order to fulfill this task, it is necessary to know the history and spelling of the Qur'an very well. Jârullah wrote works related to the history of the Qur'an and Mushafs, ahruf-u seba, resmu'l-mushaf and the arrangement of surahs, which are among the main subjects of the science of recitation, and made commentary studies on the number of verses of the Qur'an, the spelling of Mushaf and ten recitations. In our study, Musa Jarullah's views on these issues were tried to be determined.

Keywords: Qira'at, Mushaf, Mûsâ Cârullah, Ahrufu's-Seb'a

ÖNSÖZ

Allah Teâla'nın insanoğluna hidayet rehberi olarak gönderdiği Kur'ân-ı Kerîm Hz. Peygamber devrinden itibaren her yönüyle Müslümanlar tarafından önemsenmiştir. İslam âlimleri ayetlerin ezberlenmesi, yazılması, taşıdığı anlam ve hükümler, kelimelerin telaffuzu, okunuş farklılıkları, cem edilmesi, istinsahı, harekelenmesi gibi hususlar üzerinde titizlikle durmuştur. Kıraat ilmi Kur'ân'ın ilk haliyle kıyamete kadar ulaştırılmasını hedefleyen müstesna bir ilim dalıdır. Bu amacı gerçekleştirmek için asırlardır Kur'ân'ın her ayeti, her kelimesi üzerinde kıraat âlimleri ilmi faaliyetlerde bulunmuşlar, hâlâ da bulunmaktadır.

Mûsâ Cârullah yaşadığı çağın ve Müslümanların içinde bulunduğu zor dönemlerin bütün sıkıntılarını omuzlarında hissedip birçok İslâmî ilim dalında eser telif etmiştir. O, müsteşriklerin Kur'ân hakkındaki asılsız iddialarına cevap verebilmek adına kıraat ilmini önemsemiştir. Bu ilim yoluyla Kur'ân'ın değiştirilmeden günümüze ulaştığını ispat etmeye yönelmiştir. Kıraat ilmine bu yaklaşımı bu ilmin geçmişteki bilgileri tekrardan ibaret olmadığını Müslümanlar için vaz geçilemez ve aktüel bir alan olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Yine o kıraat ilminin temel eserlerinin okullarda ders olarak okutulması gerektiğini savunarak bu ilmin yetişmekte olan nesle aktarılmasını önemsemiştir. Bu ilmin temel eserlerini kendi diline tercüme ve şerh etmesi de bu ilme emek verenler için öğretici bir tavidir.

Başta Mûsâ Cârullah olmak üzere geçmişten günümüze, günümüzden kıyamete kadar kıraat ilmine emek veren ve verecek olan ilim erbabına bu güzel niyetleri ve çalışmaları için teşekkürü bir borç biliyorum. Yüksek lisans derslerinde ve tez yazımında derin bilgilerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Murat Akkuş hocama, çalışmam sırasında konu tespitinde, kaynak temininde, çalışmanın değerlendirilmesinde her zaman beni destekleyen danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Hasan Bulut hocama teşekkür ederim. Çalışmamızın kıraat ilmine katkı sunabilmesini Allah Teâla'dan niyaz ederim.

İÇİNDEKİLER	
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ.....	1
1. ÇALIŞMANIN KONUSU.....	2
2. ÇALIŞMANIN AMACI.....	2
3. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ.....	2
4. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1. MÛSÂ CÂRULLAH BİGİYEF	5
1.1. Hayatı.....	5
1.2. Eseleri	12
1.2.1. Fıkıh ve Fıkıh Usulü	13
1.2.2. Tefsir ve Kur’ân İlimleri	15
1.2.3. Hadis İlimleri.....	16
1.2.4. Genel İslam Düşüncesi.....	17
1.2.5. Siyasi ve İçtimai Meseleler	18
1.2.6. Arap, Fars ve Türk Dili Edebiyatı.....	20
1.2.7. Takvim ve Mikat İlmi	20
1.2.8. Dinler Tarihi	21
1.2.9. Makaleleri.....	21
1.3. Mûsâ Cârullah’ın Aktüel Konulara Dair Görüşleri	22
1.3.1. İslam Anlayışı.....	22
1.3.2. Geçmişî Taklit	24
1.3.3. Batıyı Taklit.....	25
1.3.4. Kadın.....	26
1.3.5. Akıl Hürriyeti	26
1.3.6. Cedidcilik	27
1.3.7. Medrese Eğitimi.....	28
1.3.8. Sünnet.....	30
1.3.9. Fıkıh	31
1.3.10. Kelam.....	31
1.3.11. Tasavvuf	32
1.3.12. Türkiye İle Olan İlişkisi ve Fikirlerinin Türkiye’deki Etkisi	32
İKİNCİ BÖLÜM.....	34
2.1. KIRAAT İLMİ.....	34
2.1.1. Kıraatlerin Tasnifi.....	36

2.1.2. Kiraat İlminin Diğer İlimlerle Münasebeti.....	37
2.2. MÛSÂ CÂRULLAH'IN KIRAAT İLMİNE YAKLAŞIMI.....	43
2.2.1. Kur'ân ve Mushaf Tarihine Dair Çalışmaları.....	45
2.2.1.1. Kur'ân ve Mushaflar Tarihini Bilmenin Önemi	45
2.2.1.2. Kur'ân Tarihi	46
2.2.1.3. Kur'ân'da Tağyir ve Tahrifin İmkânsız Oluşunun Delilleri	48
2.2.2. Mushafların İmlası Üzerine Çalışmaları	49
2.2.2.1. Mûsâ Cârullah'ın Akile Şerhi	51
2.2.2.2. Hazf, İspat Konuları	53
2.2.2.3. Kurala Aykırı Olarak Yazıda Bulunan Hemzeler	62
2.2.2.4. Elifin Vav Olarak Yazılması.....	63
2.2.2.5. Ya ve Vavdan Dönüşen Eliflerin Yazılması.....	64
2.2.2.6. İki Lamdan Birinin Hazfedilmesi	65
2.2.2.7. Maktu Ve Mevsul.....	65
2.2.2.8. “ت” Olarak Yazılan Müenneslik “ة”si	68
2.2.3. Âyet Sayıları İle İlgili Çalışmaları.....	71
2.2.3.1. Mûsâ Cârullah'ın Şerhde Takip Ettiği Metod.....	72
2.2.3.2. Nâzimetü'z-Zühr Şerhi.....	73
2.2.3.3. Şâtıbî ile Cârullah'ın Sûreler Hakkındaki Görüşleri	75
2.2.3.4. Âyet Sayısı ve İhtilaf Edilen Âyetler Tablosu	93
2.2.4. Yedi Harf Üzerine Çalışmaları	98
2.2.5. Resmü'l-Mushafla İlgili Çalışmaları	102
2.2.6. Kiraatı Aşere'ye Dair Çalışmaları	106
2.2.6.1. Cârullah'ın Tayyibetü'n-Neşr Şerhi.....	109
2.2.7. Sûrelerin Tertibi Üzerine Çalışmaları	110
SONUÇ	117
KAYNAKÇA.....	121
ÖZ GEÇMİŞ.....	124

KISALTMALAR

b.	: bin (ibn)
bkz.	: bakınız
Bs.	: baskı
DİB	:Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Hız.	: Hazreti
md.	: Madde
Nşr.	:Neşreden
ts.	: tarihsiz
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik eden
trc.	: Tercüme
v.b.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
v.dğr.	: ve diğerleri
v.s.	: ve saire
ö.	: ölüm tarihi

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 2.1. Âyet Sayısı ve İhtilaf Edilen Âyetler Tablosu	94
--	----

GİRİŞ

Kıraat ilmi, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e indirildiği gibi korunmasını ve okunmasını sağlayan müstesna ilim dallarından biridir. Allah Teâla'nın "*Kur'ân'ı biz indirdik, onu koruyacak olan da elbette biziz.*"¹ ayetinin bir tecellisi olarak kıraat âlimleri yüzyıllardır bu ilme büyük emek vermiştir. Bu alanda yapılan çalışmalarla Kur'ân'ın lafzı ve manasının korunması sağlanmıştır. Bu şekilde Kur'ân'ın bozulmasının ve değiştirilmesinin önüne geçilmiştir. Yine bu ilim sayesinde farklı kıraatlerin öğrenilmesi sağlanmış, kıraat farklılığından doğan anlam değişmesi ile mü'minlere çıkış yolları sunulmuştur.

Hız. Peygamber kendisine indirilen ayetleri sahabeye ezberletmiş ve yazdırmıştır. Kendisinden sonra sahabe ondan öğrendiklerini bir sonraki nesle öğretmeyi bir vazife bilmiştir. Sahabe Kur'ân'ı, onun okunuşunu ve kıraat farklılıklarını yeni nesle öğretmişlerdir. Tabiin devrinde Kur'ân'ın okunuşuyla alakalı tüm hususlar tedvin edilmeye başlanmış ve zaman içerisinde kıraat bir ilmi disiplin olarak temayüz etmiştir. Bu ilme gönül veren kıraat âlimleri vasıtasıyla asırlardır bu alanda değişik çalışmalar yapılarak Kur'ân'ın korunmuşluğuna hizmetkâr olunmuştur.

İslam coğrafyasında 20. yüzyılın en önemli şahsiyetlerinin başında şüphesiz Mûsâ Cârullah gelmektedir. O, Müslümanların karşılaştığı hiçbir soruna duyarsız kalmamış, geçirilen zor dönemlerde onlara ışık olabilmek, yol gösterebilmek ve onları içinde bulunulan krizden çıkarabilmek için çok yoğun ilmî ve siyasî faaliyetlerde bulunmuştur. Şunu özellikle belirtmek gerekir ki onu müstesna bir şahıs kılan en önemli vasıfların başında yazdığı eserlerin yanında bu uğurda çektiği zorluklar karşısında sebat etmesi gelmektedir. Hayatının büyük bölümünü sürgünlerde geçirmesine rağmen İslam davasına hizmetini ölümüne kadar sürdürmüş, çok zor zamanlarda büyük eserler ve fikirlerle Müslümanlara önderlik yapmaya çalışmıştır.

¹ "*Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffar Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Hicr 15/9.

1. ÇALIŞMANIN KONUSU

Mûsâ Cârullah, kıraat, tefsir, fıkıh, kelam başta olmak üzere İslamî ilimlerin birçok alanında eserler telif etmiş, şerh çalışmalarında bulunmuştur. O, ilmî faaliyetlerinde kıraat ilmine ayrı bir önem vermiştir. Bunun sebebi İslâm âleminin Kur'ân'ın her hangi bir tahrifata uğramadan günümüze dek korunarak geldiğini ispatlamakla yükümlü olduğu düşüncesi gelmektedir. O, bu görevi yerine getirebilmek için de Kur'ân tarihinin ve imlasının çok iyi bilinmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bir diğer sebebi ise dini ilimler ve özellikle de Kur'ân ilimlerinin kendine göre yok olmaya başlamasıdır.²

Mûsâ Cârullah'ın, kıraat ilmiyle alakalı birçok çalışması bulunmaktadır. O, Kur'ân ve Mushaflar tarihi, ahruf-u seb'a, resmü'l-mushaf ve sûrelerin tertibiyle alakalı eserler telif etmiş, Kur'ân'ın âyet sayıları, Mushaf imlası ve on kıraat hakkında şerh çalışmaları yapmıştır. Araştırmamızın konusu Cârullah'ın bu kitaplarında kıraatla alakalı görüşlerini tespit etmektir. Çalışmamızda Cârullah'ın hayatı ve döneminde tartışılan konular hakkındaki görüşleri, onu ve düşüncelerini daha iyi anlama, bütüncül olarak görebilme adına yer almıştır.

2. ÇALIŞMANIN AMACI

Cârullah, 20. yüzyıla adını yazdırabilmiş entelektüel ve aksiyoner mümtaz bir şahsiyettir. Carullah'a göre Müslümanlar, son üç yüz yıldır Batı karşısında geri kalmıştır. O, bu geri kalmışlığın sebeplerini arayan, bununla yetinmeyip bunun izale edilmesi için kafa yoran, siyasî faaliyetlerde bulunan seçkin bir ilim adamıdır. O, bu geri kalmışlığın sona ermesinde Kur'ân'ın lafız ve manasının korunmasının önemli olduğunu düşünmektedir. Kıraat ilmine olan yaklaşımı bu alanda yaptığı çalışmaları değerli kılmaktadır. Çalışmamızda onun kıraat ilmi sahasındaki görüşlerini toplu olarak ilim camiasına sunmak amaçlanmıştır.

3. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ

Ülkemizde son dönemlerde Mûsâ Cârullah'a, onun eserlerine, günümüz Müslümanlarının yaşadığı problemlere çare olarak önerdiği fikirlere ilgi artmaktadır. Bunun tezahürü olarak hakkında sempozyumlar düzenlenmekte, ilmî eserler telif

² Mûsâ Carullah Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 19.

edilmekte, müstakil İslamî ilimlerle alakalı görüşleri tez ve makalelere konu olmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde onun kıraat iliminin bazı konularına ait çalışmalar bulunsada, bu ilme ait bütün görüşlerini bir arada ele alan bir ilmî çalışma bulunmamaktadır. Tezimizin bu yönüyle ilim camiamız için önem arz ettiğini düşünmekteyiz.

Ülkemizde Mûsâ Cârullah hakkında yapılan başlıca akademik çalışmaların öne çıkanları şunlardır. 1999 yılında, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye Diyanet Vakfı ve Ahmet Yesevi Üniversitesi tarafından “Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949)” isimli sempozyum düzenlenmiştir. Mehmet Görmez’in “*Musa Carullah Bigiyef*”; Ahmet Kanlıdere’nin, “*Kadimle Cedid Arasında Mûsâ Cârullah*” isimli kitapları, Yaşar Akaslan’ın, “*Tayyibetü'n-Neşr şerhlerine dair bir inceleme (Mûsâ Cârullah örneği)*”; Remzi Kurtdeğede’nin, “*Musa Carullah Bigiyef ve İslam Hukuku ile ilgili görüşlerinin değerlendirilmesi*” adlı doktora tezleri, Zeki Kotan’ın “*19. yüzyılda Kur’ân tarihi çalışmaları: Musa Cârullah ve Ahmet Cevdet örneği*”; Aysel Kıvanç’ın “*Musa Cârullah Bigiyef ve hadis-sünnet anlayışı*”; Mesut Aydın’ın, “*İslamcılık düşüncesi bağlamında Musa Carullah Bigiyef düşüncesinin sosyolojik temelleri*”; Ahmet İşleyen’in “*Musa Carullah Bigiyef’in Kur'an anlayışı ve yorum yöntemi*” isimli yüksek lisans tezleri. Ayrıca Yaşar Akaslan’ın “*Mûsâ Cârullah Bigiyef’in Kıraat İlmiyle Olan Münasebeti ve “Yedi Harf” ile İlgili Fikirleri*”, isimli çalışması başta olmak üzere altmış civarı ilmi makale bulunmaktadır. Bizim çalışmamızda ise Cârullah’ın tüm bu yönlerine ilaveten öne çıkan özelliklerini farklı bir perspektifle tahlil etmek hedeflenmektedir.

4. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Araştırmamızda veri toplama yöntemlerinden olan doküman incelemesi; analiz tekniği olarak da betimsel analiz kullanılmıştır. Cârullah’ın kıraat ilmiyle alakalı eserleri incelenerek bu ilmin ana konularıyla alakalı görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Konu başlarında ele alınan mesele hakkında toplu bilgi verilmiştir. Bu sayede Cârullah’ın görüşlerinin hangi yönde olduğu belirginleştirilmeye çalışılmıştır.

5. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamızın temel kaynağını Cârullah'ın kıraat ilmiyle alakalı kitapları teşkil etmektedir. Bunlar tespit edebildiğimiz kadarıyla;

- *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*
- *Akîle Şerhi*
- *Nazimetü 'z-Zühr Şerhi*
- *el-Ahrufü 's-seb 'a*
- *Tashîh-i Resmi Hatt-ı Kur'ân*
- *Tayyibetü 'n-Neşr Şerhi*
- *Kur'ân-ı Kerîm 'de İç Bütünlük'tür.*

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MÛSÂ CÂRULLAH BIGİYEF

1.1. Hayatı

Mûsâ Cârullah aslen Güney Rusya’da Penza ilinin Çembar ilçesine bağlı Kikino köyünden olup sonradan Don nehri kıyısındaki Rostov şehrine yerleşen bir aileye mensuptur. Cârullah bu göç sırasında Rostov yakınındaki Novoçerkassk şehrinde 1875 yılında doğmuştur. Babası, zengin bir köylü olmakla beraber dinî bilgisi ve Rusça bilmesi sebebiyle Don Oblastı’na hoca tayin edilen Molla Cârullah, annesi Damolla Habîbullah’ın kızı Fâtıma hanım’dır.³

Babası erken yaşta vefat edince eğitimini annesi üstlenmiştir. Annesi Fâtıma hanım küçük yaşta ona eski yazılarla yazılmış kitapları okutmuş daha sonra Rostov’daki Real Devlet Lisesine kaydettirmiştir. Annesi onun İslam âlimi olmasını arzuladığı için Kazan’daki Gölboyu medresesine göndermiştir. Mûsâ Cârullah buraya uyum sağlayamayınca Rostov’a dönerek lise tahsilini tamamlamıştır.⁴ 1895 yılında dini ilimlerde derinleşmek ümidiyle Buhara’ya gitmiş ve hafızlığını orada tamamlayarak Arapça, Farsça ve İslami İlimlerin ilk bilgilerini almıştır. Ancak felsefi ilimlere olan merakı sebebiyle orada umduğunu bulamamış ve ayrılmıştır. Medrese dışında Damolla İvaz Efendi ile Damolla İkrâm Efendi’den fıkıh ve felsefe, Damolla Mir Şerif Efendi’den matematik dersleri almıştır.⁵ Pisagor, Arşimend, Oklid, Eflâtun, Aristo, Descartes, Bacon gibi ilim adamlarını tanıdıktan sonra onların düşüncelerinden etkilenmiştir. Rusça bilmeyen hocalarına destek olmak gayesiyle matematikle ilgili bazı eserleri Rusçadan Türkçeye çevirmiştir.⁶ 1896 yılında Rostov’a dönerek Fen Fakültesine başvuruda bulunmuş ancak Latince bilmediği

³ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Mûsâ Cârullah* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2005), 23.

⁴ Mehmet Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 20; Mustafa Akman, *Mûsâ Cârullah Bigiyef’i Okumaya Giriş* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2007), 11.

⁵ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah*, 30.

⁶ Süleyman Çam, “Mûsâ Cârullah Bigiyef Efendi ve İman Adlı Makalesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/2 (2020), 726.

gerekçesi ile reddedilmiştir.⁷ Başvurusu kabul edilmeyen Cârullah, İstanbul'a gelerek mühendislik mektebine kaydolmuştur. Hemşehrisi Mûsâ Akyiğit Zâde'nin tavsiyesi üzerine mühendisliği bırakıp yarım bıraktığı dini ilimlere yönelmiş ve bir süre sonra Mısır'a gitmiştir.⁸ Mısır'da Muhammed Abduh (ö. 1905) ve Şeyh Bahit Efendi'nin (ö.1935) ders halkalarında bulunmuş, aynı zamanda Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye'de mevcut Mushaflar ve Kur'ân tarihi üzerinde araştırmalar yapmıştır. Üç sene Mısır'da kaldıktan sonra Hicaz'a geçmiş ve önce Mekke'de sonra ise Medine'de ders halkalarına katılarak İmam Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'ini ve İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'sını tetkik etmiştir.⁹

Hicaz'da bir buçuk iki yıl gibi bir süre kaldıktan sonra Hindistan'a geçmiş ve orada da tanınmış âlimlerle görüşüp, altı ay sonra Şam'a, oradan da Beyrut'a gitmiştir.¹⁰ 1904 yılında Rostov'a dönmüştür. Bu süreçte Arapça ve Farsçasını da geliştirmiş, artık İslâmî ilimlerin birçok alanına da hâkim olmuştur. Cârullah, hayal kırıklarıyla geçen Maverâünnehir, İstanbul, Mısır, Mekke, Medine, Hindistan, Şam ve Beyrut seyahatleri sırasında gördüğü medreselerde, ezber ve taklit merkezli, bozulmuş eğitim sistemine karşı İslâmî ilimlerde ıslah ve yenilik fikirlerini savunmuştur. O, ilmî saiklerle çıktığı bu zorlu ve uzun yolculuklardan sonra şu değerlendirmeyi yapmıştır: *"Büyük ümitlerle aktar-ı İslâmiyye'yi (İslâm âlemini) gezdim. Buhara, Türkiye, Mısır, Hicaz, Hind ve Şam diyarlarında dolaştım. Dinî medreselerin her birini gördüm. Fakat teessüf; akıbet kanaatle değil, tamam-ı hayretle vatanıma döndüm."*¹¹

Kütüphanelerde ki yüzyıllardır el sürülmemiş kitapları okumak ve incelemek ona cazip gelmiştir. Bu kitapların akla canlılık, fikre hürriyet verdiğini vurgulamış ve bu kitapların yeni nesle aktarılmasının Müslümanlığa yeni bir ruh aşılayacağını, medreselerin ıslahı için atılacak önemli bir adım olacağını ve bunun elzem olduğunu savunmuştur.¹² Rostov'a döner dönmez kütüphanelerde çok etkilendiği eserleri gün yüzüne çıkarmak için çalışmaya başlamış ve seçtiği ilk eser Ma'arri'nin

⁷ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 21.

⁸ Osman Keskiöğlü, "Mûsâ Cârullah", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, (1964), 63.

⁹ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 22,23.

¹⁰ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 31.

¹¹ Yaşar Akaslan, *Tayyibetü'n-Neşr Şerhlerine Dair Bir İnceleme (Mûsâ Cârullah Örneği)*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2017), 39.

¹² Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 32.

Lüzumiyyat'ı¹³ olmuştur. Cârullah, Rusya Müslümanlarının yaşadığı sosyal sıkıntılarının çözümünü bu kitapta bulmuştur.¹⁴

1905 yılında Kahire'de tanıştığı İbrahim Şevket Kemal'in kız kardeşi Esmâ Aliyye Hanım ile evlenmiş ve bu evlilikten ikisi oğlan altısı kız olmak üzere sekiz çocuğu olmuştur. Eşini annesinin yanına bırakarak Petersburg'a giderek Rus Hukuk Fakültesine kaydolmuştur. Fakülteye devam ederken, Kazan'da misafir olarak kalan Faslı âlim Ahmet eş-Şankîî (ö.1913) ile tanışmış ve eş zamanlı olarak onunla Arap dili ve edebiyatı üzerinde çalışmalarda bulunmuştur. Şankiti ile beraber Tarefe b. Abd'in meşhur divanı üzerinde çalışmışlardır.¹⁵ Bu sırada Petersburg'da iç karışıklıklar tırmanmış, grevler, protesto yürüyüşleri yüzünden çok kan dökülmüştür. Bu olaylar üzerine Rus Çarı devlet Duma'sını¹⁶ ilan etmek zorunda kalmıştır. Bu ihtilal diğer vatandaşlara olduğu gibi Müslümanlara da çeşitli özgürlükler sunmuştur. Bu özgürlük ortamı Müslümanları harekete geçirmiş ve basın ve yayında büyük ilerleme kaydetmişlerdir. Aynı zamanda siyasi gelişmeler de zuhur etmiştir.¹⁷

Cârullah, bu dönemde Abdürreşid İbrahim'in¹⁸ çıkardığı *Ülfet* ve *et-Tirmiz* gazetelerinde yazılar yazmaya başlamıştır. *Ülfet*, dönemin en dikkat çeken yayın organıdır. Rusya Müslümanlarının haklarını savunma noktasında mücadeleye davet etmiş, bunun için bir takım ıslah hareketleri gerektirdiğini ve bu ıslahın ise öncelikle dine olması gerektiğini savunmuştur. Gazetede mektep ve medreselerin sorunlarına da değinmiştir. Zaten okur kitlesi genellikle öğretmen ve talebelerinden oluşan Cârullah, gazetede bu mesele üzerinde çokça kafa yormuş ve meselenin altında yatan sorunlara dikkat çekerek sorunun çözümüne dair fikirler sunan yazılar kaleme almıştır.¹⁹ Bu gazetede ve diğer yayın organlarında yazdığı fikrî yazılarla Kazan Türklerinin fikrî uyanış dönemine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu dönemde gerçekleştirilen beş büyük kurultayın öncüleri arasında yer almıştır. 1906 yılında yapılan Müslümanların düzenlemiş olduğu Kurultayda başkâtiplik yapmış ve bu

¹³ Maarî', meşhur Arap filozof ve şairidir." Sahbân Halifât, "Ebü'l-Alâ el-Maarî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/290.

¹⁴ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 33.

¹⁵ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 25.

¹⁶ "Çarlık Rusyası'nda 1905-1917 yılları arasında etkin olan yasama meclisine Duma adı verilmiştir." [https://tr.wikipedia.org/wiki/Duma_\(terim\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Duma_(terim)). (Erişim 06 Ocak 2025)

¹⁷ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 34.

¹⁸ "Abdürreşid İbrahim (1857-1944) Rusya Türkleri'nin ilk siyasi temsilcisi, İslâmcı Gazeteci-Yazar ve seyyahıdır." M. İsmet Uzun, "Abdürreşid İbrahim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/295.

¹⁹ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 38,39.

kurultayda tuttuğu notları "*Umum Rusya Müslümanlarının III. Resmi Nedveleri*" adıyla yayınlamıştır. Aynı yıl gerçekleştirilen III. kurultayda, kurulmasına karar verilen siyasi partinin yönetiminde yer almıştır.²⁰

1907'de Lenin başkanlığındaki Rus hükümeti tarafından birçok dergi ve gazeteler kapatılınca Cârullah da dergi ve gazetelerdeki yazın hayatına son vermek zorunda kalmıştır.²¹ Bunun üzerine Cârullah, şahsi çalışmalarına yoğunluk vermiştir. 1906 yılından 1916'ya kadar on yıl zarfında birçok eserleri yayınlanmıştır. Bunların arasında filozof Arab şâiri Maarî'nin *el'Lüzûmiyyat*'ı, Ebû-İshak İbrâhim eş-Şâtîbî'nin²² *el-Muvâfakât*'ını yayınlamıştır. Bu arada Türkçe eserler yazmıştır. *Kavaid-i Fıkhiyye, Şeriat Niçin rû' yeti itibar etmiş, Uzun Günlerde Rûze, Rahmet-i ilâhiyye Burhanları, Halk Nazarına Bir Nice Mese'le* adlı eserleri bunların başlıcalarındandır.²³

Ona göre Kur'ân'ı meselelere aşına olabilmek için öncelikle tabiat, felsefe, iktisat, tarih gibi ilimlere vakıf olmak gerekmektedir. Medreselerin en önde gelen sorunlarından biri bu derslere yeterince yer vermemesidir. Rus okullarının en büyük sorunu ise müfredatlarında tefsir ve hadis ilimlerinin olmamasıdır.²⁴

Cârullah, 1910 yılında Hüseyiniye Medresesinde Arapça ve Dinler tarihi dersleri vermek üzere Orenburg'a davet edilmiştir. Derslerinde talebelerine, İbni Arabî'nin (ö. 638/1240) "Rahmet-i İlahiyenin Umumiliği" hususunundaki görüşlerini anlatmıştır. Derslerdeki notlarını *Şûra* dergisinde yayınlamıştır. Bunun üzerine yoğun tepkiler almış ve istifa etmeye zorlanmıştır. İstifa etmesi ortalığın yatışmasına yetmemiştir. Çeşitli yayınlarda aleyhinde ve lehinde yazılar yayınlanmaya ve konuşulmaya devam etmiştir. Bunun üzerine bu görüşlerini ayrıntılı bir şekilde ele alan *Rahmet'i İlahiyye Burhanları* isimli kitabını yayınlamıştır.²⁵

Cârullah, Kazan baskısı Kur'ân-ı Kerîmler'de ciddi hatalar görmüş ve bu hataların değiştirilmesi hususunda yoğun katılımlar olduğu toplantılar düzenlemiştir. Ciddi mülahazaların olduğu bu toplantılar sonucunda Tatar Uleması

²⁰ Hamdi Mert, "Mûsâ Cârullah Bigiyef -Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri", *Bilig Dergisi*-8, (1999), 127.

²¹ Akaslan, *Tayyibetü'n-Neşr Şerhlerine Dair Bir İnceleme (Mûsâ Cârullah Örneği)*, 40.

²² "Asıl adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî el-Gırnâtî (ö. 790/1388) olup, *el-Muvâfakât* adlı eseriyle tanınan Endülüslü Mâlikî fakihî, dil âlimidir." Ahmed Er-Reysûnî-Ali Hakan Çavuşoğlu, "İbrâhîm b. Mûsâ Şâtîbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/373.

²³ Keskiöğlu, "Mûsâ Cârullah", 64.

²⁴ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 51.

²⁵ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 29.

kendisi ile hemfikir olmuş ve kısa bir süre sonra bu toplantıdaki tartışmalar “*Tashihi Resmi Hatt-ı Kur’ân*” adı altında yayınlanmıştır.²⁶ Bu tartışmaların ışığında Kur’ân tercümesi yazmıştır. Lakin 1912’de bitirdiği Tatarca yazdığı Kur’ân tercümesini bastıramamıştır. 1913 yılında Petersburg’da kurduğu Emanet Matbaasında Muhammed Ayaz İshakî İdilli ile beraber “*İl*” isimli bir gazete çıkarmaya başlamıştır.²⁷

1914’te yapılan Rusya Müslümanları IV. Kurultayına iştirak etmiştir. Bu kurultayda Sadri Maksudî, Rizaeddin Fahrettin ve Ali Merdan da vardır. Bu siyasî faaliyetlerini sürdürürken Bigiyef fiilî-ilmî çalışmalarından da geri durmamıştır. matematik ve astronomi alanlarında araştırmalar yaparak ay ve güneş tutulmalarını gözlemlemek için uzun seyahatlar gerçekleştirmiştir.²⁸

1917’de yapılan V. Umumi Rusya Müslümanları Kongresi’nde erkek-kadın eşitliğini savunan bir rapor sunmuştur. Ayrıca Rusya’da yaşayan müslümanların dini ve milli hürriyetlerinin sağlanmasıyla ilgili bir öneride bulunmuştur. Fakat komünist idareye yakın olan Alimcan İbrahimov’un Müslümanlar için kültür, edebiyat ve idarî bakımdan ayrı birimlerin oluşturulması ve buna göre belirli sınırlar içerisinde cumhuriyetlerin kurulması teklifi kabul görmüştür.²⁹

1920 yılında Buharin’in,³⁰ *Komünizm’in ABC’sine* karşılık yazdığı *İslam’ın Elif Ba’sı* isimli eserini bastıramamış, Türkiye’de bastırılmak üzere Rıza Nur’a vermiş, bir nüshasını da Finlandiya’ya göndermiştir. Eser üç yıl sonra Finlandiya’daki zengin Tatarların desteği ile fakat isim değiştirilerek ve de bazı ilaveler yapılarak basılmıştır.³¹

1921 yılında Ruslar aleyhine çalıştığı gerekçesi ile tutuklanarak 11 ay hapis yatan Cârullah, çıktığında Petersburg’a geri dönerek orada imamlık yapmıştır. 1923

²⁶ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 54.

²⁷ Zeki Kotan “19. Yüzyılda Kur’ân Tarihi Çalışmaları: Mûsâ Cârullah ve Ahmet Cevdet Örneği” (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 29.

²⁸ Mert, “Mûsâ Cârullah Bigiyef -Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri”, 128.

²⁹ Ahmet Kanlıdere, “Mûsâ Cârullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/215.

³⁰ “Nikolay İvanoviç Buharin (9 Ekim 1888 - 15 Mart 1938), Bolşevik devrimci ve entelektüel, Sovyet siyasetçidir.” https://tr.wikipedia.org/wiki/Nikolay_Buharin (Erişim 06 Ocak 2025)

³¹ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 105.

yılında tekrar Leningrad'da tutuklanmış ve üç ay hapis yattıktan sonra Moskova'ya üç yıllığına sürgüne gönderilmiştir.³²

1926 yılında Mekke'de gerçekleşecek olan "Bütün Dünya Müslümanları Kongresine" davet edilmesi üzerine Ruslardan izin alarak yedi kişilik bir heyetle toplantıya katılmıştır. 1927 yılında da izin alarak hacca gitmiştir. Dönüşte İstanbul ve Kudüs'e de uğramış, Kudüs'te gerçekleştirilen II. Hilafet kongresine katılmıştır.³³ *

1930'lu yıllarda savunduğu düşüncelerini daha rahat ifade edebilmek ve eserlerini neşredebilmek için Rusya'yı terketme kararı almış, ilkin Kaşgar'a, sonrasında Afganistan'a, oradan Hindistan'ın Bombay şehrine ve Mısır'a geçmiştir. Mısır'da bir yıl kaldıktan sonra Finlandiya ve Berlin'e gitmiştir. Berlin'de eserlerini neşretmek üzere bir matbaa kurmuş, bu matbaada *Hatun, Ye'cuc, Tarihin Unutulmuş Sahifeleri* ve *Kur'ân Maddelerinin Sarfı*'nı yayınlamıştır. Ancak maddi imkânların yetersizliğinden dolayı matbaayı kapatarak tekrar Finlandiya'ya dönen ve oradan da İran'a geçen Cârullah, burada Şii imamlarla görüşerek incelemelerde bulunmuştur.³⁴

Cârullah'ın Rusya'dan kaçışından sonra arkadaşları ve ailesi çok ciddi baskılar görmüştür. Kaçmasına yardım ettiği kişiler tutuklanmış ve hatta bazıları idam edilmiştir. Ailesi de baskılara maruz kalmıştır. Ailesi üç yıllığına sürgüne gönderilmiş, kızı Meryem'in eşi tutuklanmış ve bir süre sonra öldürülmüştür. Kızı Fatıma'nın ise üniversite başvurusu kabul edilmemiştir.³⁵

Cârullah, İran'dan sonra Suriye üzerinden Türkiye'ye gitmiştir. Ancak sınırda yakalanarak dört gün sonra Mardin'e götürülene kadar Cizre karakolunda tutulmuştur. Mardin'de sorgulandıktan sonra Adana'ya, oradan da İstanbul'a gitmiştir. 1935 yılının sonlarına doğru tekrar Kahire'ye giden Cârullah, burada İran ve Irak'ta yaptığı çalışmaların sonucu olan *el-Veşîa fî Nakdi Akâidi'ş-Şîa* isimli kitabını yayımlamıştır. Bu eser, Arabistan ve Hindistan'da olağanüstü bir ilgiyle karşılanmıştır. Öte yandan Irak hükümeti, bu eser sebebiyle Cârullah'ın Irak'a girmesini yasaklamıştır. Yine bu yıl Cârullah, uzun yıllar Kur'ân'ın şâz kırâatlerini

³² Ferhat Koca, "Mûsâ Cârullah Bigiyef ve İslam Kongreleri(1926-1939)", *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (2022), 38.

³³ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 38,39.

*Bu bilgi Ferhat Koca tarafından yanlış olduğu bildirilmiştir. bkz. Ferhat Koca Mûsâ Cârullah Bigiyef ve İslam Kongreleri(1926-1939), *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (2022), 39.

³⁴ Mesut Aydın, "İslamcılık Düşüncesi Bağlamında Mûsâ Cârullah Bigiyef Düşüncesinin Sosyolojik Temelleri" (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 72; Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 119.

³⁵ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 120,121.

topladığını söyleyen meşhur oryantalist Arthur Jeffery³⁶ (ö.1959) ile tanışmış ve kırâatler hususunda ona yardımcı olmuştur.³⁷

O, Mısır'dan Hindistan'ın Bombay şehrine geçmiş, orada Sankritçe'yi öğrenmiş ve Hind'in vedalarını ve Hint filozolarının felsefelerini ve sankrit din ve felsefelerini öğrenmeye çalışmıştır. Sonrasında Japonya'ya geçmiş burada Türk okullarında İslami İlimler öğretip aynı zamanda Tokyo camii'nde imamlık yapmıştır. Meşhur Japon İslam araştırmacısı Profesör Toshihiko Izutsu,³⁸ onun öğrencilerindendir.³⁹ Bu sırada patlak veren II. Dünya Savaşı nedeni ile Tokyo'dan ayrılmak zorunda kalmış ve Hindistan üzerinden Afganistan'a geçerken İngilizler tarafından tutuklanmış ve bir buçuk iki sene hapisanede kalmıştır. Hindistan'ın Bopal (Bhopal) bölgesi hükümdarı Muhammed Hamidullah Han'ın (ö. 1960) etkisi ve desteği ile hapisten çıkarılarak 1949 yılına kadar burada göz hapsinde tutulmuştur.⁴⁰

Hapishanelerdeki olumsuz koşullar, sürekli devam eden takipler ve Hindistan'ın iklimi Mûsâ Cârullah'ın sıhhati üzerinde olumsuz etkiler bırakmış ve onu yormuştur. 1948 de Hindistan'dan Türkiye'ye dönmüştür. Kışın havası iyi gelir düşüncesi ile 1948 sonlarında Mısır'a gitmiştir.⁴¹ Sıhhati biraz düzelince Rusya'ya gitmek üzere İstanbul'a gelirken vapurun güvertesinde geçirdiği bir kaza sonucunda bir yıl kadar Gureba hastanesinde tedavi gören Cârullah, Türk vatandaşlığına geçmiştir. Fakat İstanbul'un havası kendisine iyi gelmediği için tekrar Kahire'ye geçmiştir. Kahire'de Prenses Hatice kendisine özel bir oda tahsis etmiştir. Tüm ilgi ve ihtimama rağmen sağlığı düzelmeyen Cârullah, 1949 yılında vefat etmiştir. Kitap ve yazılarını, o vakit Ankara'da açılacak olan Milli Kütüphane'ye vasiyet yoluyla bağışlamıştır.⁴²

³⁶ “Arthur Jeffery (1893-1959) Amerikalı şarkiyatçı, Kur’ân ilimleri uzmanıdır.” Rıza Kurtuluş, “Arthur Jeffery”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/578.

³⁷ Akaslan, “Tayyibetü'n-Neşr Şerhlerine Dair Bir İnceleme (Mûsâ Cârullah Örneği)”, 47.

³⁸ “Toshihiko Izutsu,(1914-1993): İslâm düşüncesi ve Kur’ân semantiği üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Japon şarkiyatçısıdır.” İbrahim Kalın, “Toshihiko Izutsu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/552.

³⁹ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 128.

⁴⁰ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 47.

⁴¹ Mustafa Rahmi Balaban, “Mûsâ Cârullah”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 1 (1953),174.

⁴² Mert, “Mûsâ Cârullah Bigiyef -Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri,” 129; Kesioğlu, “Mûsâ Cârullah”, 49; Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 132.

1.2. Eserleri

İslami ilimlerin neredeyse her alanında eser telif eden ender şahsiyetlerden olan Mûsâ Cârullah, siyasi, içtimai ve felsefi alanlarda da çalışmalar yapmıştır. Eserleri Arapça ve Türkçe olarak Kazan, Petersburg, Orenburg, İstanbul, Berlin, Bombay, Lahor ve Kahire’de basılmıştır. Cârullah’ın kendi yapmış olduğu listeye göre toplamda 120 eseri vardır.⁴³ Bu eserlerin bir kısmı şerh, bir kısmı müstakil çalışmalardan oluşmaktadır. Kanlıdere’ye⁴⁴ göre bu sayı Cârullah’ın yazdığı eserlerin yanı sıra yazmayı düşündüğü eserler ve eserlerin hem Türkçe hem de Arapça basımlarıdır. Basılmış olan eserlerinin sayısı elliye yakındır. Taymas’ın⁴⁵ listesine göre bu eserlerin 21 tanesi 1917 öncesinde aittir. Yayınlanan 47 eserinden 3 tanesi Berlin’de 4 tanesi Mısır’da, 9 tanesi Hindistan’da basılmıştır.⁴⁶ Cârullah’ın eserlerine baktığımızda sistemli bir usul görülmemektedir. Eserleri genelde sohbet havasında yazılmıştır. Bazı eser isimleri ile muhtevası arasında bile uyum görülmediği olmuştur. Yazarın içinde bulunduğu karışık dönem, zor zamanlarda ve mekânlarda yaşamış olması son zamanlarını sürgün ve hapis hayatıyla geçirmiş olması buna sebep olarak gösterilmiştir.⁴⁷

1905 yılından 1935 yılına kadar birçok eser telif etmiş ve hepsini Tatar Türkçesi ile yazmıştır. Fakat Sovyet rejimin baskıları nedeniyle bu eserleri yayınlama imkânı bulamamıştır. 1935 yılından sonraki yazdığı eserlerinin tamamı ise Arapça’dır. Ankara’daki Milli Kütüphane’de Cârullah’ın kendi el yazması ve notları bulunmaktadır. “*Fihrist-i kütüb*” isimli defterde Arapça kitap isimleri ve takvim hesapları tespit edilmiştir. “*M.C. Bigi- helsinki (bağış)*” isimli defterde düzensiz notlar alınmıştır. “*Hatıra defteri*” isimli defter ise daha düzenli notlardan oluşmakta olup deftere özellikle İdil-Ural ve Türkistan’da olan olaylar hakkında notlar düşülmüştür.⁴⁸

⁴³ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 191.

⁴⁴ “Ahmet Kanlıdere, Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalında profesördür.” <https://avesis.marmara.edu.tr/akanlidere> (Erişim 06 Ocak 2005).

⁴⁵ “Abdullah Battal Taymas, (1883-1969) Kazan Türkleri’nden bilim ve siyaset adamı, gazeteci, yazardır.” Yavuz Akpınar “Abdullah Battal Taymas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/194.

⁴⁶ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, 138.

⁴⁷ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 138-139.

⁴⁸ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 139.

Mûsâ Cârullah, başta fıkıh, hadis, tefsir, siyaset, dil ve edebiyat, dinler tarihi olmak üzere birçok alanda eserler telif etmiş şerh çalışmalarında bulunmuştur. Bu kısımda yazdığı eserleri hakkında toplu bilgiler sunulacaktır.

1.2.1. Fıkıh ve Fıkıh Usulü

Mûsâ Cârullah'ın fıkıh ilminin temel meseleleri hakkında birçok şerh ve telif eseri bulunmaktadır.

el-Muvâfakât: Mûsâ Cârullah 1909 yılında Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtıbî el-Gırnâtî'nin (ö. 790/1388) meşhur eseri olan *el-Muvâfakat*'ı tahkik etmiştir. Eserin konusu fıkıh usulünün temel konularının makasid açısından incelenmesidir. Cârullah bu eserin şerhine uzun bir mukaddime yazmıştır. Cârullah'ın bu şerh çalışması ülkemizde İz Yayınevi tarafından tercüme edilmiştir.⁴⁹

Kavâid-i Fıkhiyye: 1910 yılında Kazan'da basılmıştır. Rusya'da yaşayan Müslümanlar için Osmanlı'daki *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* gibi bir İslam hukuku kitabı olması gerektiği yönündeki tartışmalar üzerine Cârullah bu eseri yazmıştır. Eser 232 sayfa olup bunun ilk yüz sayfasını *Mecelle*'nin külli kaideleri oluşturmaktadır.⁵⁰ Kısa sürede meşhur olan eser olumlu ve olumsuz değerlendirmelere tabi tutulmuştur. En ciddi eleştiri Osmanlı Devletinin şeyhülislamlığından gelmiştir. Eserde dikkat çeken görüşler vardır. Bunların ilki icihad kapısının kapanmadığı görüşüdür. Allah'ın rahmetinin umumi olduğu görüşü, İslam medreselerinin eğitiminin yetersizliği, neshi reddetmesi, maslahat, hadd-i irtidat, kölelik gibi konular eserde dikkat çeken ve eleştirilere sebebiyet veren görüşlerdir. Eser Ankara Okul Yayınları tarafından Ferhat Koca editörlüğünde Mûsâ Cârullah serisi olarak tercüme edilmiştir.⁵¹

Tarihu't-teşrî'il-İslâmî: 1935 yılında Kahire'de basılmıştır. Fakat eser günümüze ulaşmamıştır.⁵²

⁴⁹ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 192-193.

⁵⁰ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 194.

⁵¹ Bkz. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Kitap Tanıtımları, sy. 34, 2019, s. 501-507. Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye*, İslam Hukukunun Genel İlkeleri, Ankara Okulu Yayınları, neşre hazırlayanlar Prof. Dr. Ferhat Koca, Dr. Fatih Karataş ve Ahmet Yasin Küçükütyaki, Ankara 2018, 624 s. Değerlendiren: Menekşe Çıtak.

⁵² Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 195.

Sahîfetü'l-ferâ'iz: 1944 yılında Bhopal'da basılmıştır. Eser 188 sayfadır. Cârullah eserde Nisâ suresinin 17. Ayetini temel alarak miras hukuku üzerine görüşlerini yazmıştır.⁵³

Te'mînu'l-Hayât ve'l-Emlâk: 22 sayfalık küçük bir eserdir. 1944'de Bhopal'de basılmıştır. Konusu sigortanın İslam'daki yeridir.⁵⁴

Zekât:1916 yılında Petersburg'da basılmıştır. Cârullah eserde faiz ve kredi hakkındaki düşüncelerini aktarmıştır.⁵⁵

Şeriat-ı İslamiye Nazarında Müskirat Meseleleri: 1927 yılında İstanbul Mahmut Bey Matbaasında basılmıştır. Müellif, 1925 yılında Kırım'da kendisine sorulan iki soru üzerine eseri yazmıştır. Hz. Peygamber (A.S) zamanında olmayan votkanın hükmü ve Müslümanların üzümden şarap yapıp satmalarının hükmü üzerine cevaplar yazmıştır. Ülkemizde Ferhat Koca tarafından sadeleştirilerek *İslam Nazarında Müskirat ve Meyyit Yakmak Meseleleri* kitabının içinde 2003 yılında yayınlanmıştır.⁵⁶

Uzun Günlerde Rûze: Cârullah her yıl Haziran ayında on gün batmayan güneşi görmek için Finlandiya'da bulunan Kavasakse dağına seyahat düzenlemiştir. Burada edindiği gözlemler sonucunda bu tür coğrafyalarda yaşayan Müslümanların namaz ve oruçları hakkında, zor şartlarda ve uzun günlerde tutulan oruç ve keffaretleri hakkındaki içtihatlarını yazmıştır.⁵⁷

Meyyit Yakmak: Cârullah eserde Rusya'da ölülerin yakılması üzerine Rusya Millet Meclisi'ne (Duma) verilen kanun teklifi üzerine konunun İslam'a göre değerlendirilmesini aktarmıştır. Eser 1914'de Petersburg'da basılmış olup ülkemizde Ferhat Koca tarafından sadeleştirilerek *İslam Nazarında Müskirat ve Meyyit Yakmak Meseleleri* kitabının içinde 2003 yılında yayınlanmıştır.⁵⁸

el-Kânûnu'l-Medenî fi'l-İslâm: 1946 yılında Bombay'da basılmıştır. Eser Arapçadır. Konusu Bolşevik kanunları ile İslam ülkelerindeki Batı'dan alınan kanunlardır. Cârullah bu eseri dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye ithaf etmiştir.

⁵³ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 195.

⁵⁴ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 195.

⁵⁵ Kanlıdere, "Mûsâ Cârullah", 31/216.

⁵⁶ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 170.

⁵⁷ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 197.

⁵⁸ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 162.

er-Ribâ ve'l-Bunûk fi'l-İslâm: Banka ve faiz konuları ile ilgili yazmış olduğu ikinci eserdir. Eser 1946 yılında Bhopal'de Arapça olarak basılmıştır.

Aşağıdaki eserler fıkıhla alakalı Cârullah'ın kendi yazmış olduğu kitap listesinde mevcut olup basılıp basılmadığı hakkında bilgi bulunmayan kitaplarıdır.

*Usûlu'l-Fıkhi ve Menâbiuhû, Hakikatû'l-İcmâ ve Kuvvetuhû, Hakikatû'l-Kıyas İnde'l fukahâ, Kitabun fi Hilâfi'l-Fukahâ, Kitabun fi Mantiki'l-Fukahâ, el-Burhan indel-Fukahâ, Edilletû'l-Kur'ân Kulluhu Akliyyetun, ve edilletu'l-Fıkh kulluhâ Kat'iyetun ve Nusûsu's-Şer' Kulluha umûmiyyetun, el-Mûlkû ve Esbâbuhû ve usûluhû, et-Tefâvut fi'l-Hukûk, Kitabu't-Talâk, Nikâhu't-Tahlîl, Kitâbun fi Teslîsi Ezâni'l-Cum'a, Lâ Rikka fi'l-İslam, Zebâihü'l-Milel, Kitâbun fi Usûli'l-Mevâris.*⁵⁹

1.2.2. Tefsir ve Kur'ân İlimleri

Mûsâ Cârullah'ın en çok eser verdiği alanların başında tefsir ve Kur'ân ilimleri gelmektedir. Bu alanda yazdığı eserleri şunlardır:

Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerîm: 6 ciltlik Arapça tefsirdir. Ömrünün sonlarına doğru yazmıştır. Hindistan'da bıraktığı tahmin edilen eser basılmamıştır.⁶⁰

Kur'ân'ın Tercümesi: Cârullah tercüme üzerine Ziyaeddin KEMALÎ ile beraber uzun bir çalışma sonucunda 1912'de basıma hazırlamış fakat Ufa şehrindeki Müslüman dinî idaresi basılmasına izin vermemiştir.⁶¹

Fıkhu'l-Kur'ân: Eser 1915'de Petrograd şehrinde basılmıştır. Cârullah bu eserinde Fatiha suresi ile Bakara suresinden ilk dört ayeti tefsir etmiştir.⁶² Cârullah eserini Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî'nin (ö. 543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ından esinlenerek yazmıştır.⁶³ Bu kitap Cârullah'ın Kur'ân-ı Kerîm tarihi, Mushafların yazılması ve çoğaltılması, kıraat çeşitleri, ayet sayıları, surelerin tertibi gibi konulardaki bilgi ve tecrübelerini sergilediği tefsir denemesidir.

Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif: Cârullah, Hz. Peygamber ve Sahabe dönemlerindeki mushafları incelediği eserini 1905'de Petersburg'da bastırmıştır. Yazarın ilk eseridir ve edebi bir dille Arapça olarak yazmıştır. 1907 yılında Mısır'da

⁵⁹ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 194-199.

⁶⁰ Mustafa Rahmi Balaban, "Mûsâ Cârullah 1875 - 1949 Hayatı; Felsefesinden Bir Kaç Çizgi, Eserleri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 1/1 (1954), 178.

⁶¹ Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Mûsâ Cârullah*, 72.

⁶² Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Fıkhu'l-Kur'ân* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 13.

⁶³ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 194.

yayınlanan *Menar* dergisinde iki bölüm halinde yayınlanmıştır. Arthur Jeffery, Cârullah'ın bu çalışmasının İslam dünyasında batının edebi kritik metodunu benimseyip bu metodu uygulamaya çalışan ilk girişim olarak göstermiştir.⁶⁴

Mesâhifu'l-emsâr: Bombay'da 1937'de basılan bu eser sahabenin Mushafları hakkında bir özettir.

Akiletu'l-umme: Cârullah, hayatının sonlarına doğru yazdığı mektupta Ömrü boyunca topladığı tüm malumatı bu kitapta topladığına dair bilgi vermiştir. Basımı konusunda kesin bir bilgi mevcut değildir.

Sarfu'l-Kur'ân'il-Kerîm: Kur'ân-ı Kerîmde geçen fiillerin sarf ilmi açısından tahlilini yapmıştır. 1945 yılında Bhopal'de yayınlamıştır.

Tefsiru'l-Hurûfi'l-Mukatta: Kur'ân'daki Huruf-u Mukatta'larla ilgili âlimlerin fikirlerini aktardıktan sonra konu ile alakalı fikirlerini sunmuştur. Eser 235 sayfa olup 1944 yılında Lahor'da basılmıştır.

Kur'an ve kıraat alanda yazılmış diğer eserleri şunlardır.

Lâ Neshe fî'l-Kur'ân, *Vücûhû I'câz'il-Kur'âni'l-Kerîm*, *Ma'nal-inzâl fî'l-Kur'ân'il-Kerîm*, *Cevâbü'l-İtirazât Alâ Şi'riyyeti'l-Kur'ân'il-Kerîm*, *Târihû't-Temeddûni'l-İctimâi fî'l-Kur'ân*, *el-Hurufâtü'l-Kur'âniyye*, *Tefsiru ve âlleme Âdeme'l-Esmâ*, *el-Ayât fî Hilkatil-İnsan*, *La Yecûzû Hamlu Zil-Karneyn fî'l-Kur'ân Ala İskenderi'l-Kebir*, *Emânet-i Lâhiyye*.

1.2.3. Hadis İlimleri

Mûsâ Cârullah'ın bu alanda üç eseri bulunmaktadır. Bunlar,

İfâdâtü'l-kirâm Şerhu Ahadîs-i Bulûgi'l Merâm: İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) ahkâm hadislerini derlediği *Bulûgu'l-merâm min edilleti'l-ahkâm* isimli eserinin şerhidir.

Kitabu's-Sünne: Hindistan'da ortaya çıkan "ehl-i Kur'ân" fırkası'na reddiye mahiyetinde yazılmış bir eserdir.⁶⁵ Cârullah, kitabın önsözünde İslam şeriatı hükümlerinin dayandığı delilleri kısa ve veciz şekilde ele alan ve bunları açıklayan bir eser olduğunu dile getirmiştir.⁶⁶ 1945 yılında Bhopal'de basılmıştır. 1998'de

⁶⁴ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*, 143.

⁶⁵ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 204.

⁶⁶ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Kitabu's-Sünne* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 4.

Mehmet GÖRMEZ'in tercümesi ile aynı isimle Ankara Okulu yayınları, 1999 yılında Ahmet YÜCEL'in tercümesi ile “*Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar İçinde*” ismiyle Rağbet yayınları tarafından basılmıştır.⁶⁷

el-Muvattâ: İmam Mâlik'in *Muvattâ* isimli eserini hadis ilmine dair bir mukaddime ile birlikte 1909 yılında şerhetmiştir.

1.2.4. Genel İslam Düşüncesi

Mûsâ Cârullah yaşadığı dönemde tartışılan aktüel konularda görüşünü bildirmeye büyük önem vermiştir. Bundan dolayı çeşitli konuları kapsayan birçok eseri bulunmaktadır.

Halk Nazarında Bir Nice Mesele: Beş ayrı makalenin derlemesidir. Başlıkları “İslamiyetin İstikbali”, “İman-amel ilişkisi”, “İslam dünyasının gerileme sebepleri”, “Kur’ân tercümesi”, “Usulculere muhalefetim ve Türk dili edebiyatı” şeklindedir. 1912 yılında Kazan’da basılmıştır.⁶⁸

Büyük Mevzularda Ufak Fikirler: 1914 yılında Petersburg’da basılan kitap Ziyâeddin KEMÂLİ’nin⁶⁹ “*Dini Tedbirler*” isimli eseri ile Celal Nuri İLERİ’nin⁷⁰ “*İttihâd-ı İslâm ve Hâtemü’l-enbiyâ*” isimli eserlerine yazılmış reddiye mahiyetinde bir kitaptır. Eser 23 makaleden oluşmaktadır. Hilafet, tasavvuf, mucizeler, İsrâ ve Mirâç hadiseleri, Kur’ân tercümesi eserin konularından bazılarıdır. Kitap Mûsâ BİLGİÇ’in sadeleştirmesi ile 2001 yılında Ankara Okulu Yayınlarında basılmıştır⁷¹

Kur’ân-ı Kerîm Âyet-i Kerîme’lerinin Nurları Huzurunda Hâtun: Aile, hicap, nikah, talak, kadınların içtimai halleri vb. konuların Kur’ân ışığında yorumlandığı bir eserdir. Eser Berlin’de 1933 yılında basılmıştır.⁷² Ülkemizde Mehmet GÖRMEZ’in sadeleştirmesi ile 1999 yılında Kitabiyat Yayınevinde basılmıştır.

Rahmet-i İlahiyye Burhanları: Cârullah’ın, Allah’ın rahmetinin gereği olarak kâfirlerin de ebedi olarak cehennemde kalmayacakları fikrini detaylıca anlattığı bir

⁶⁷ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 179.

⁶⁸ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 204.

⁶⁹ “Ziyâeddin Kemâlî, (1873-1942) Tatar Türkleri’nin Ceditçi düşünür ve yazarlarından.” İsmail Türkoğlu-İbrahim Maraş, “Ziyâeddin Kemâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/233.

⁷⁰ “Celâl Nuri İleri, (1882-1936) II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devrinin tanınmış gazetecisi, fikir ve siyaset adamıdır.” Recep Duymaz, “Celâl Nuri İleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/242.

⁷¹ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 162.

⁷² Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 205.

eserdir. 98 sayfadan oluşmaktadır. 1933 yılında Berlin’de basılmıştır. Ciddi eleştirilere maruz kalan eser ülkemizde “*Evrensel Kurtuluş*” ismi ile Önsöz Yayınevi tarafından basılmıştır.⁷³

İnsanların Akide-i İlahiyelerine Bir Nazar: Cârullah’ın “Rahmet-i İlahiyye Burhanları” isimli eserini tamamlayıcı mahiyette bir eserdir. 1911 yılında Orenburg’da basılmıştır.⁷⁴

*el-Veşî’a fî nakzi’akâ’idi’ş-Şî’a: Cârullah, Irak ve İran seferlerinde yaptığı gözlemler sonucunda Şii akidesini tenkit maksadı ile bu eseri yazmıştır. Eser Arapça yazılmış olup 1935 yılında Kahire’de basılmıştır. Bu eser Arap dünyasında ve Hindistan’da büyük ilgi görmüş ve defalarca basılmıştır.*⁷⁵

*Kur’ân-ı Kerîm Âyet-i Kerîmelerinin Mûciz İfadelerine Göre Ye’cûc: Eser 1933 yılında Berlin’de basılmıştır. Ye’cûc ve Me’cûc, Hârût ve Mârût, Ashâb-ı Kehf, Zülkârneyn, Mûsâ-Hızır, İbrahim’in kuşları, Tevrat’ın Bakarası vb Kur’ân’da geçen konular eserde detaylıca anlatılmıştır.*⁷⁶

Genel İslam düşüncesine dair diğer eserleri şunlardır.

Hukukû’n-Nisâ fî’l-İslâm, Tahkîku’l-Cihâd fî’l-İslam, Hallu Mes’ele’l-Kader, Hallu Mes’ele’l-Halki’l-Kur’ân, el- Hikmetû’l-Îlâhiyye, el- İradetû Hurretun, Kitabu bismillah, Hasâisu’n-Nebî, Hakikat’ül-Mu’cize, Hurriyetu’l-İnsan ve Hurmetuhû fî’l-Kur’ân, Hurmetû’l-hukûki’l-İnsaniyye, el-Mesâilû’l-Felsefiyye fî Futuhati’l-Mekkiyye, Tarihu’l-Medâris ve Tarihu’l-Efkâri’l-Kelamiyye.

1.2.5. Siyasi ve İctimai Meseleler

Mûsâ Cârullah, çevresinde gelişen siyasi ve içtimai konulara duyarsız kalmamış, bu meselelerde çalışmalarda bulunmuştur.

İslam Milletlerine Dini, Edebi, İctimai, Siyasi Meseleler Hakkında: Cârullah, bu esere İslam’ın Elif Ba’sı ismini vermiştir. Buharin’in Abzuka Kommunizma (Komünizmin ABC’si) isimli eserine karşılık olarak yazmıştır. Eser 110 sayfadan oluşan bir Anayasa taslağı mahiyetinde olup ilk 68 maddesi Rusya’da bulunan Müslümanları ilgilendiren, geri kalan 168 maddesi ise tüm dünya Müslümanlarını

⁷³ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 205.

⁷⁴ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 205.

⁷⁵ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 174.

⁷⁶ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 172.

ilgilendiren meselelerdir. 1923 yılında Almanya’da basılmıştır. Yazar bu eserin basımından sonra Moskova’ya götürülerek tutuklanmıştır.⁷⁷

Islahat Esasları: Eser, Rusya Müslümanlarının 1904-1906 yılları arasında siyasi ve içtimai toplantılarının kayıt haline dönüştürülmüş halidir. Bu yıllar arasında Rusya’da bulunan Müslümanların siyasi hareketlerine dair en sağlam kaynaklardandır. Yazar bu eseri iki cilt olarak yayınlamayı düşünmüş ancak ikinci cildi yayımlayamamıştır. Eser 1915 yılında Petersburg’da basılmıştır⁷⁸

Türkiye Büyük Millet Meclisine Müracaat: Cârullah, yeni kurulan Türkiye Devletine tavsiyelerini arz etmek üzere 1923 yılında kaleme aldığı eserini Mustafa Kemal Atatürk’e göndermiş fakat kabul edilmemiştir. Eser 1931 yılında Kahire’de basılmıştır.⁷⁹

el-Câmiatû’l-İslamiyyetû’l-İlmiyye: Yazarın, kurmayı planladığı modern medrese programından bahsettiği eser 1946 yılında Bombay’da basılmıştır.⁸⁰

Mâverâûn’n-Nehire Seyahat: Cârullah, abisi olan Zahir BİĞİ’nin 1893 senesinde yapmış olduğu Türkistan seyahati esnasında tutmuş olduğu notları yeniden düzenleyerek ve başına giriş yazarak 1908 yılında neşretmiştir.⁸¹

Nizamu’l Hilafeti’l İslamiyye: Hilafet sistemi hakkında yeni bir teklifini sunduğu küçük bir risaledir. 1945 yılında Bhubal’de basılmıştır.⁸²

Rusya Müslümanları İttifakının programı: 74 maddelik anayasa taslağıdır.⁸³

Siyonizm: 1911 yılında Petersburg’da basılmıştır

Mülâhaza (1915), Şariat Esasları (1917), el-Efkârû’l-Latife, Mustakbelu’l-Mileli’l-İslamiyye, Tarihu’l Hareketi’l-Edebiyye ve’l-İctimaiyye beyne Müslimi Rusya, el-Hukûku’l-Esâsiyye, aile meseleleri, et-Tedâbir fi-Muhimati’l-Mesail, Tefîku’t-Tearuz Beyne’l-Vezaifi’l-İmaniyye ve’l-Vazai’fî’s-Siyasiyye Ala Şuubi’l İslamiyye TahteDuveli’l-Ecnebiyye, Mulahazâtala Karareyi’l-Etrak Fi Mesaili’l Hilafeti’l-Osmaniyye, el-Mu’temeru’l-Mekki ve Kullu ma Cera Fiha, Tarihin

⁷⁷ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 208.

⁷⁸ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 165.

⁷⁹ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 209.

⁸⁰ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 209.

⁸¹ Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Mûsâ Cârullah*, 149.

⁸² Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 209.

⁸³ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 210.

Unutulmuş Sahifeleri, yazarın, siyasi ve içtimai meselelerde yazdığı diğer eserleridir.⁸⁴

1.2.6. Arap, Fars ve Türk Dili Edebiyatı

Mûsâ Cârullah'ın dil alanında da yazdığı eserleri şunlardır.

el- Luzûmiyyât Tercümesi: Abbasi devri şair ve filozofu Ebû'l-Alâ' Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-Maarî'nin en meşhur eserinin tercümesidir. 1907 yılında Kazan'da basılmıştır.⁸⁵

en-Nukûd Ala Tefasil-i Ukûd Kitâbi İhyai'n-Nahv: Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde öğretim görevlisi olan İbrahim Mustafa'nın *İhyau'n-Nahiv* isimli çalışmasına reddiye mahiyetinde yazılmış bir eserdir. 1938 yılında Kahire'de basılmıştır.⁸⁶

Kitabu'l- Hucce (tahkik): Yazarın nahiv alimi olan Ebû Ali Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî'nin (ö. 377/987) *el-Hücce fî 'ileli'l-kırâ'ati's-seb'* isimli eserini tahkik ederek Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye'ye hediye ettiği bildirilse de esere ulaşılammıştır.⁸⁷

Dîvân-ı Hafız Tercümesi: İranlı şair Hâfız'ın⁸⁸ divanından seçme şiirlerin Tatarca'ya tercümesidir. Cârullah, eserde “vahdet-i vücûd” ve “kader” meseleleri üzerine fikirlerini de yazmıştır.⁸⁹

İlimde Kuvvet, el-Hurufati'l-Arabiyye Eshelu ve Eslahu mine'l-Hurufi'l-Latiniyye, el-Edebiyyat ve lügat ve Elif Ba, Tarihu'l-Kitabe, Kitabun fî Sarfî'l-Arab, Kitabu fî Nahvi'l-Arab, Mustakbelu'l-Edebiyatî't- Türkiye, diğer Arap, Fars ve Türk Dili Edebiyatına dair eserleridir.

1.2.7. Takvim ve Mikat İlmi

Cârullâh'ın bu alanda yazmış olduğu eserler şunlardır.

⁸⁴ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 210-211.

⁸⁵ Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Mûsâ Cârullah*, 147.

⁸⁶ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 212.

⁸⁷ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 212.

⁸⁸ “Hâfız-ı Şîrâzî, Hâce Şemseddin Muhammed (ö. 792/1390) İran'ın önde gelen lirik şairlerindendir.” Tahsin Yazıcı, “Hâfız-ı Şîrâzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/103.

⁸⁹ Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Mûsâ Cârullah*, 158.

Şeriat Niçin Ru'yeti İ'tibar Etmiş: Ramazan hilali hakkında fıkhi mülahazaları içerir.

Eyyamu Hayati'n-Nebi: Hz. Peygamber'in hayatında önemli gün ve tarihlerin mukayeseli incelemesidir.

Nizamut'takvîm fi'l-İslam: Gelmiş geçmiş tüm takvimlerin incelenmesini içeren bir eserdir.

Nizamu'n-Nesi Kable'l-İslam: Carl Nallino⁹⁰ ile beraber çalışmıştır. 1935'de Kahire'de basılmıştır.

Takvimû'l-İslam fi Hisâbi'l-Eyyâm, Fi Eyyi Yevmin Buyiat Hilâfetu'r-Raşîde Hilâfetu's-Sıddîyk, el-Mekâdir İnde'l-Fukahâ Kitâbûn fi Hisabi'l-Fukahâ

1.2.8. Dinler Tarihi

Cârullâh'ın dinler tarihi konusunda yazmış olduğu eserler şunlardır.

Kur'ân-ı Kerîm Ayet-i Kerîme'lerinin Mû'ciz İfadelerine Göre Sâmi'lerin Enbiyaları ve Semâvî Kitaplar

Kur'ân-ı Kerîm Ayet-i Kerîmelerinin Mû'ciz İfadelerine göre Mesih İbn-i Meryem

el-İncil Ma'nâhu ve Hakikatuhû

Hikâyetû'l-Kûtûbi'l-Kadîmeti's-Sâmiye

Nazaru'l-İslâm fi Akâidi'l-Kur'âni'l-Kadime

Mes'eletu'l-Yehûd fi'l-İslam

1.2.9. Makaleleri

Cârullah'ın 6 ayı dergide 26 makalesi yayınlanmıştır.

Orenburg'da yayınlan Şûrâ mecmuasında çıkan makaleleri:

“Kur'ân-ı Kerîm'in Vucûh-i Arabîsi”, “Kur'ân Ayetleri ve Tanışları Hakkında”, “Ramazan 29'da Külli Kûsuf”, “Büyük Mevzularda Ufak Fikirler”,

⁹⁰ “Carlo Alfonso Nallino (1872-1938) İtalyan şarkiyatçısıdır.” Mahmut H.Şakiroğlu, “Carlo Alfonso Nallino”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/349.

“Rahmet-i İlahiyye’nin Umumiyyeti”, “Rahmet-i İlahiyye’nin Umumiyyeti Hakkında delillerim.”

İstanbul’da çıkan *İslam Dünyası* Dergisinde yayınlanan makaleleri:

“Kur’ân-ı Kerîm Tercümesi”, “Teessüf etmişim Artık Anladım”, “İslamiyet’in İstikbali”, “Medeniyet Dünyası Terakki Etmiş İken İslam Dünyası Niçin Tedenni Etti.”

Kırım Akmescit’te çıkan *Asri Müslümanlık* Dergisinde yayınlanan makaleleri:

“Muskirat Meseleleri”, “Teşekküratım”, “Son Zamanın Vahabilerinin Siyasi Gayeleri.”

İstanbul’da çıkan *Selamet* Mecmuasında yayınlanan makaleleri:

“Siret-i Muhammediye’nin En Büyük Günleri”, “Şiiliğin Hakiki Çehresi”, “Sünnet-i Muhammediye”, “Cebir ve Kader Meselesi.”

Sebilu’r-Reşad Dergilerindeki makaleleri:

“Kadının Hukuku ve Vezâifine Dair”, “Muharebe Hallerine dair”, “Umumi Esaslar”, “Millet’in Hukuk-i Teşriîyesine Dair”, “Bugünün Mühim Hacetlerine Dair Tedbirler”, “Ehl-i İslam’ın Birliği Hakkında Tedbirler”, “Ehl-i İslam’ın Tearifi.”

Mısır’da çıkan *Menar* ve *el-Fetih* Dergilerinde yayınlanan makaleleri:

“Tarihu’l-Kur’ân ve’l-Masâhif”, “el-Likâ Ma’a Şeyhi’l İslâm er-Rusya.”⁹¹

1.3. Mûsâ Cârullah’ın Aktüel Konulara Dair Görüşleri

1.3.1. İslam Anlayışı

Cârullah, Rusya’da yaşadığı sıkıntılı dönemlerde gerek Rusya’da bulunan Müslümanların gerekse diğer coğrafyalarda yaşayan Müslümanların hayatlarını gözlemleyerek, içinde bulunmuş oldukları sıkıntıların sebeplerini tespit etmeye çalışmıştır. Bunun neticesinde çözüm arayışlarına girmiştir.

Cârullah’a göre İslam anlayışı son yüz yılda olması gerekenden uzaklaşmıştır. Ona göre Müslümanların içinde bulunmuş oldukları sıkıntılar, bu öze inmeyen geleneksel yollardan öğrenilmiş taklitçi İslam anlayışından ve yaşayışından

⁹¹ Musa Cârullah’ın kitap ve makaleleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 192-217; Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Mûsâ Cârullah*, 137-182.

kaynaklanmaktadır. Ona göre din ve ilim arasında görünen çatışmanın altında yatan sebep de budur. Geleneksel din anlayışı insanı ilimden koparmakla beraber dini ve dünyevi hayatına da sıkıntılar vermiştir. Dini sadece şeklen algılayan bir kişiden daha zararlısı yoktur. Zira böyle kişiler Allah'ın yerine de hükmetme yetkisini kendilerinde bulabileceklerdir. Özetle Cârullah, eserlerinin genelinde şekli Müslümanlığa karşı çıkmıştır.⁹²

Cârullah tamamen ahirete adanmış bir din anlayışını da eleştirmiştir. Ona göre dünya hayatını ihmal edip sadece ahirete yönelik din anlayışı toplumsal bir intihardır. İnsan, iyiliği iyilik olduğu için yapmalı, kötülüğü kötülük olduğu için terketmeli, ibadetleri ise Allah emrettiği için yapmalıdır. İbadetleri sevap derecesine göre taksim ederek anlatan vaiz ve fakihler ibadetleri miktarla sınırlandırarak ibadetlerin mü'minlerin kalplerinde zayıflamasına sebep olmuştur.⁹³

Cârullah kalp ile tasdik dil ile ikrar şeklinde tarif edilen iman tarifini kabul etmemiştir. Ona göre insanın davranışlarında ve ahlakında zuhur etmeyen imanın dil ile söylenmesi anlamsızdır. Zalimlerin, fasıkların ve hainlerin imanlarını dil ile ikrar etmelerinin ehemmiyeti yoktur. Bir öğretinin kıymetli olabilmesi için vahye dayanması gerektiğini savunan Cârullah, aynı şekilde dinin ve imanın da siyasi ve toplumsal bir hayır barındırması gerekliliğini savunmuştur.⁹⁴

Mûsâ Cârullah'ın üzerinde en çok durduğu meselelerin başında İslam topluluklarının neden gerilediği konusu gelmektedir. Ona göre İslam âlemindeki çöküşün nedeni, imanın sosyal boyutunu kaybetmesi ile başlamıştır. O, din ve devlet işlerinin ayrı tutulmasına şiddetle karşı çıkmış ve bunu dinin yıkılması şeklinde yorumlamıştır. Her Müslümanın içtimai imana sahip olması gerektiğini ve bu imanın dört esası olduğu üzerinde durmuştur. Bu esaslar şöyledir; öncelikle her ferdin şahsi hak ve görevlerini bilecek kadar ilim ve marifet sahibi olması, ikinci olarak kendi hukukunu bildiği kadar mü'min kardeşinin de hukukuna riayet edecek kadar güvenilir olması, üçüncü olarak kanunlara uyacak kadar itaatkâr olması ve son olarak zillate boyun eğmeyecek kadar izzetli ve cesaretli olmasıdır.⁹⁵ Kısa bir süre talebeliğini yapan Zeki Velidi TOGAN, Cârullah'ın laiklik hakkındaki düşüncesini

⁹² Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 109.

⁹³ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 110; Ebû'l-Alâ el-Maarrî, *el-Lüzûmiyyat*, çev. Mûsâ Cârullah Bigiyef (İstanbul: Endülüs Yayınevi, 2019), 106.

⁹⁴ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Halk Nazarında Bir Niçe Mesele* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 81-82.

⁹⁵ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *İslam Milletlerine* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 39.

eleştirmiştir.⁹⁶ Cârullah, her seferinde İslam'ın toplumsal bir din olduğu, dini toplumdan çekerek akidelerle sınırlandırmanın yanlış olduğu üzerindeki vurgusunu yinelemiştir.

Cârullah'ın islam anlayışı ile alakalı farklı bir bakış açısı ile değerlendirdiği bir diğer konu ise tabiat-hukuk ile İslam-fıtrat arasındaki kurduğu bağıdır. Bu konuyu Kur'ân'daki mizan kavramı ile açıklamaya çalışmıştır. Ona göre bu nizam ve mizaç ve onların arasındaki uyum ilahi bir marifettir ve İslam bu uyumu yakalayıp ortaya koymuştur. Madde ve ruh konusunda ise batının madde ile ruhu birbirinden ayırdığını, İslam'ın ise madde ile mana, fert ile toplumu ayırıştırmadan, kendi alanlarını muhafaza ederek harmanlayabildiği üzerinde durmuştur.⁹⁷

Cârullah'ın dikkat çeken bir diğer görüşü ise Panislamizm⁹⁸'dir. Ona göre bu ideoloji geçmişte bilinen cihangirlikten farklı bir evreye dönüşmüştür. Bu ideolojiden anlaşılması gereken şey ona göre İslam milletlerinin muhafazası ve esaretlerden kurtulması şeklindedir. Esaret altında olan İslam milletlerinin inkılaplardan bahsetmesi beyhudedir. Tek bir devlet altında toplanılması fikrine de sıcak bakmamıştır. Devletlerin ve milletlerin hür ve müstakil olması gerektiği görüşündedir. Farklı mezhep ve görüşleri de normal karşılamıştır. Ona göre fikir birliğinden ziyade İslam'da kalp birliği önemlidir.⁹⁹ Müellif, hilafet konusunda da keskin bir duruş sergilemiştir. Ona göre hilafet İslam ümmetinin vazgeçilmez bir unsurdur.

1.3.2. Geçmişi Taklit

Cârullah, İslam ulemasının telif etmiş olduğu kelam, fıkıh vb eserlere saygı duyduğunu belirtmekle beraber o güzide eserlerin sonrasında gelen kuşak tarafından hep engel olarak ortaya konulmasından ve ayak bağı olmasından şikayet etmiştir.¹⁰⁰ Ona göre o eserler kültürel birikiminin olmazsa olmazlarıdır. Bahsi geçen eserler kendi zamanlarında yazılmış, günümüze intikal etmiş ve üzerine konularak devam edilmesi gerekmektedir. Oysa yazılan eserler üzerine sürekli şerh ve haşiyelerin

⁹⁶ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 113-114.

⁹⁷ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *İslam Milletlerine* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 73-74-75.

⁹⁸ “Panislamizm: XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle II. Abdülhamid döneminde müslümanlar arasında birlik sağlayarak sömürgecilğe karşı koymayı amaçlayan siyaset için kullanılan tabir.” Azmi Özcan, “İttihâd-ı İslâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/407.

⁹⁹ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 120; Bigiyef, *İslam Milletlerine*, 95-96.

¹⁰⁰ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 26.

yazılması yeni eserler telif edilmemesi bizi ileriye götüren aşamalardan ziyade daha çok geçmişe götüren, ilerlemeyi durduran çalışmalar olmuştur.

Cârullah'a göre İslam âleminin fikren ilerlemesinde en büyük engel taklitçilik olmuştur. Cârullah İslam'a öncülük edecek, akıl ve ruh dünyalarına hitap edebilecek tek kitabın Kur'ân olduğunu savunmuştur. Kur'ân ve sünnet dururken ümmeti mezheplerle sınırlandırmanın ve bunun vacip olduğunu söylemenin doğru olmadığını, asıl kaynaklardan uzaklaştırmanın ümmete zarar vereceğini savunmuştur. Hatta mezhebin vacip oluşunu savunmayı, mezhebin Kur'ân'ı neshettiğini savunmakla bir görmüştür.¹⁰¹ Bunun yanı sıra mezheplerin hukuk alanında ekolleşmesini takdirle karşılamıştır. Mezhep imamlarına dair övgü dolu sözler serdetmiştir.¹⁰²

1.3.3. Batıyı Taklit

Cârullah, nasıl ki geçmişe takılıp yeni eserler yazmayıp, yeni çözümler bulamayan gruba karşı çıkmış ise çağdaşlarından İslam'ı ve kendi kültürlerini hiçe sayarak Batı'nın her şeyini olduğu gibi alma taraftarı olan gruba da karşı çıkmıştır. 1931'de Ankara'da 1. Türk Tarih Kongresine katılarak orada dinlediği Yûsuf Hikmet BAYUR'un "Şarkta İnhitat Sebepleri" isimli konferansını eleştirmiştir. Türk aydınlarının İslam coğrafyasının gerileme sebebini İslam'a yüklemelerini şaşkınlıkla dinlemiş ve yadırgamıştır.¹⁰³

İslami meselelerin tahlillerini yaparken dahi kaynak olarak batı felsefesini göstermenin, onların bakış açısı ile ilimleri değerlendirmenin doğru olmadığını savunmuştur. Hele ki bunun ıslahat adı altında yapılmasına tamamen karşı çıkmıştır.¹⁰⁴ İslam dünyasının içyapısına bakmadan dışarıdan getirilip nüfuz edilmeye çalışılan batıya ait çözümlerin faydasız kaldığını belirtmiştir. Cârullah özellikle Batı kültürüne ait eğlence yerlerinin ve yaşam tarzlarının halka sunulmasından duyduğu rahatsızlığını dile getirmiştir. Osmanlı edebiyatındaki Batılılaşma özentiliğini de eserlerinde yeri geldikçe eleştirmiştir.¹⁰⁵

¹⁰¹ Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, 30-31.

¹⁰² Bigiyef, *İslam Milletlerine*, 95.

¹⁰³ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 133.

¹⁰⁴ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 134.

¹⁰⁵ Bigiyef, *Halk Nazarında Bir Niçe Mesele*, 50.

1.3.4. Kadın

Cârullah kadın konusunun sadece doğu toplumlarında değil batı toplumlarında da konuşulduğunu, bu konuda kaleme alınan eserlerin kadının şahsiyetinden ziyade hicap, tesettür ve fitne sebebiyeti gibi konulara değinildiğinden dert yanmıştır.¹⁰⁶ 1916 yılında kadın haklarına dair hazırladığı raporu Kazan Türkleri Kongresine sunmuş ve kabulü için çaba göstermiştir. Bahsi geçen raporu 1917 yılında Moskova’da tertip edilen I. Umumi Rusya Müslümanları kongresine getirmiştir. Cârullah’ın bu girişimi büyük tartışmalara yol açmıştır.¹⁰⁷

Cârullah kadınların eve kapatılmalarını, aşağılık olarak görülmelerini, eğitim haklarının ellerinden alınmasını ve kadınların sadece şehvet ve fitne unsuru olarak görülmelerini sert bir dille eleştirmiştir. İslam dünyasında kadının hak ettiği değeri ve saygınlığı bulamadığını savunmuş, bunun müsebbibi olarak da fakihleri göstermiştir. Bu yanlış zihniyetin sadece kadına değil toplumun geneline zarar verdiğini, kadının eğitimsiz olması durumunda neslin istenildiği şekilde yetiştirilemeyeceğini savunmuştur.¹⁰⁸

Kadını ötekileştiren yanlış din anlayışını eleştirmiştir. Hadis ve tefsir kitaplarında yer alan kadınlarla ilgili bazı olumsuz yorum ve haberleri tevil etmiştir.¹⁰⁹ Erkeği asıl ve bütün olarak gören, kadını ise ikinci derecede, yarım ve noksan gören zihniyeti kabul etmemiştir. Fıtrat olarak farklılıklar olabileceğini fakat bu farklılıkların birinin diğerine üstün olacağı anlamına gelmeyeceğini savunmuştur. Kadının fıtrat icabı bazı zayıflıkları olabileceğini bunun neticesi olarak mahrumiyet yerine onlara pozitif ayrımcılık yapılması gerektiğini savunmuştur.¹¹⁰

1.3.5. Akıl Hürriyeti

Cârullah’a göre insanın aklı bedenine göre daha geç olgunlaşır. İnsanın şaşkınlığının sebebi ise bu geç olgunlaşmadan kaynaklanmaktadır. Bu şaşkınlık insan için en ağır ve sıkça rastlanan bir yükür. Bu sebeplerden Müslüman çocukların beden, akıl ve ruhlarının bir bütünlük içinde yetiştirilme zorunluluğu vardır. Akıl

¹⁰⁶ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Hatun* (Ankara: Otto Yayınları, 2022), 53.

¹⁰⁷ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 137.

¹⁰⁸ Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah*, 220-221.

¹⁰⁹ Bigiyef, *Hatun*, 131.

¹¹⁰ Bigiyef, *Hatun*, 74-75.

görevi âlemdeki her şeyi idrak etmek ve kavramaktır. Nitekim Allah insanı akıl, kudret ve hür irade ile yaratmış ve onu şerefli kılmıştır.¹¹¹

Cârullah'a göre "Akıl ve şariat can ciğer dosttur. Akıl şariat'ten, şariat da akıldan razıdır." Cârullah'ın burada ki şeriatten kastı Kur'ân'dır. Yine ona göre "İslam şariatinde dini sırlar yoktur." Dini bir gerçeği ve bilimsel bir meseleyi halktan gizleme doğru değildir ve bunun İslam'da yeri yoktur. Bu meseleyi olması gereken bir olguymuş gibi kitaplarına alan fıkıhçıları da eleştirmiştir.¹¹² Cârullah'a göre toplumların hazırlamış oldukları kanunlar tabiat kanun ve hallerine uyum sağlarsa ancak kanun olabilir. Eğer bu uyum yakalanmaz ise ihtilaflara ve fesatlığa yol açar ve nihayetinde oluşturulan kanun batıl olur.¹¹³ Bu zaviyeden bakıldığında mü'min çok büyük bir hazineye sahiptir. Onun elinde iki kitap vardır. Bu kitaplardan ilki Kur'ân, ikincisi ise kâinattır. Mü'min iki dünya saadetini isterken bu kitaplardan birini bırakıp, diğerine sarılma tehlikesine girilemez. Nitekim Allah'ın ilk emirleri de insanın kainatı, kendini okumasını ve ilim öğrenmesini va'z etmiştir.¹¹⁴

Cârullah'a göre İslam dünyasının gerilemesinin temelinde akıl hürriyeti ve içtihadın yerine fikri tembelliği ve esareti yerleştiren taklid ruhu vardır. Ona göre Kur'ân ve sünnetin yeniden akli esas olarak yorumlanması, toplum hayatını düzenleyecek olan ilkelerin belirlenmesi elzemdir.¹¹⁵

1.3.6. Cedidçilik

Batıda gelişen aydınlanma felsefesinin İslam dünyasındaki tezahürü XIX. yüzyılda Rusya'da görülmüştür. Bu asrın sonlarına kadar Rusya'daki Müslümanların eğitim hayatları şehirlerde medreselerde, köylerde ise cami yanlarında bulunan mekteplerde yürütülüyordu. Mekteplerde "Usul-i Kadim" diye isimlendirilen geleneksel yöntemlerle Okuma - yazma ve ilmihal bilgisinin verildiği, Kur'ân'dan bazı surelerin ezberletildiği bir metot uygulanıyordu. "Usul-i Cedid" bu metoda karşı olarak çıkmıştır. Bu usule istinaden gelişen akıma ise Cedidçilik denmiştir. Akımın başta gelen temsilcisi Gaspıralı İsmail Bey'dir (ö. 1914). O, ilk öğretimin ıslah edilmesi ve yeni bir sistem geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Gaspıralı İsmail

¹¹¹ Ahmet Akbulut, "Musa Cârullah'ın Akıl-Vahiy İlişkisi Konusundaki Görüşü", *Ölümünün 50. yıldönümünde Mûsâ Cârullah Bigiyef (1875-1949)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 38.

¹¹² Akbulut, "Musa Carullah'ın Akıl-Vahiy İlişkisi Konusundaki Görüşü", 37.

¹¹³ Bigiyef, *İslam Milletlerine*, 72.

¹¹⁴ Akbulut, "Musa Carullah'ın Akıl-Vahiy İlişkisi Konusundaki Görüşü", 38-39.

¹¹⁵ Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah*, 196-197.

Bey, Türkiye'deki Genç Türklerden ve Paris'teki sosyalist ve liberal çevrelerden etkilendi. Seyahatlerinde edindiği izlenimlerden yola çıkarak Türk beldelerindeki geriliğin ancak eğitimin ıslah edilmesi ile giderilebileceğini savunmuştur.¹¹⁶

Cârullah eserlerinde “Usul-i Kadîm” ve “Usul-i Cedîd” tanımlarını yaptıktan sonra kendisinin bunlardan birine taraf olmadığını beyan etmiştir. Çünkü o, çözümü cedidçilerin aksine İslami eğitim kurumlarının tamamen ortadan kaldırılması değil onların ıslah edilmesi olarak görmüştür. O, batıda takdir ettiği görüşlerden olan fikir hürriyeti ve tolerans kavramlarını İslam düşünce geleneği içerisinde bulma ve yeniden yeşertme gayretindedir.¹¹⁷ Bu anlamda Osmanlı'nın modernleşme sürecini eleştirmiş ve başarısız bulmuştur. Memleketin ve dinin içerisinde bulabileceği çözümleri dışarıdan ithal edilen çözümlerle halletmeye çalışmasını eleştirmiştir. Eğitim kurumları ve şeyhülislamlık makamını kendi kaderine bırakarak yalnızca siyasi ve askeri çözümler üzerinde durulmasını da eleştirmiştir. Şeyhülislamlık makamının fetva vermekten öte gitmeyen, yeni çözümler üretemeyen bir makam haline getirilmesi ve itibarsızlaştırılması yönüyle de devleti eleştirmiştir.¹¹⁸

1.3.7. Medrese Eğitimi

Cârullah, Kazan ve Buhara'da dini eğitim veren medreselerde 10 yıl talebelik yaptıktan sonra oradaki tecrübesinden hareketle medreselerin ıslah edilmesi fikrinde karar kılmıştır. Bu fikrine dair çözümler bulabilmek adına yıllarca bu mesele üzerinde kafa yormuştur. Bu meseleye çözüm olarak ilk eseri olan *Tarihu'l-Kur'an ve'l-Masahif'i* kaleme almıştır. Eserin mukaddimesinde bu konuyu işlemiş ve ilk çözümü ders kitaplarının değiştirilmesi olarak sunmuştur.¹¹⁹ Gerek Hindistan ve Türkistan medreselerinin 20-30 yıl süren gerekse Arabistan ve Türkiye camilerinde 10-15 yıl süren eğitimlerde sarf nahiv, mantık ve kelam derslerinden öteye gidilemediğini, İslamiyetten eser kalmadığını dile getirmiştir.¹²⁰

Cârullah sorunları tespit etmekle yetinmemiş bunlara çözümler üretmiştir. Ona göre özelde Rusya Müslümanları genelde ise tüm İslam topluluklarının eğitim anlamında iki ihtiyacı vardır. Bunların ilki modern ilimlere olan ihtiyaçtır. Bu

¹¹⁶ Tâhâ Akyol, “Cedidcilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/211.

¹¹⁷ Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah*, 190.

¹¹⁸ Bigiyef, *Halk Nazarında Bir Niçe Mesele*, 47-48.

¹¹⁹ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Kur'an ve Mushaflar Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 45-51.

¹²⁰ Görmez, *Musa Carullah Bigiyef*, 169.

ihtiyacın giderilebilmesi için çok sayıda öğrencinin Rus okullarına ve Avrupa eğitim müesseselerine gönderilmesi gerekmektedir. Hatta bu öğrencilere destek olabilmek için yardım kuruluşları oluşturulmalıdır.¹²¹ İkincisi ise İslami ilimlerin öğrenilmesine olan ihtiyaçtır. İslami ilimlerde en çok önem verdiği şey asıl kaynağa gidilmesi ve Kur'ân'ın araştırılmasıdır. Bunun yanı sıra Hadis, Tefsir, Tarih, tabi ilimler ve matematiğin ders müfredatlarında olması gerektiğini savunmuştur. Dini metinlerin anlamlarının unutulup sadece kutsal olarak tanımlanmalarından duyduğu rahatsızlığı da dile getirmiştir. Cârullah meseleyi daha da ileri götürerek modern ilimler okunmadan dini ilimlerin okunmasını eksiklik olarak görmüştür. İlahiyat alanında yazılan eserlerin reddiyeden öte gidemediğini, bu eserleri okuyan talebenin ise taassup duygularının geliştiğini kendinden olmayan gruplara ve modern ilimlere düşmanlık beslediğini vurgulamıştır.¹²²

Cârullah medreseler kapandıktan sonra Sovyet Rejiminin soğuk gölgesi altında olmasına rağmen medrese açma teşebbüsünde bulunmuş fakat başarılı olamamıştır. Cârullah ömrünün son demlerinde Hindistan'da bir medrese açma talebini Hintli âlimlere iletmiştir. Bu talebin olumlu karşılanması üzerine planladığı bu medresenin programını 1946 yılında Bombay'da bastırmıştır. On beş sayfadan oluşan programın adı "Bilimsel İslam Üniversitesi Programı"dır. Bu programda göze çarpan yenilikler den ilki ilmi disiplinlerde yeni bir tertip oluşturmaktır. Bu tertibe göre öğrenci ilkin dil öğrenecektir. Dil öğrendikten sonra öğrencinin alması gereken ilk ders Kur'ân ve Sünnet'tir. Öyle ki öğrenci hiçbir tefsir kitabını okumadan önce her kelimenin irabını ve tahkikini yaparak ve anlayarak dil öğrenmelidir. Öğrenci, sonrasında öğrenilecek her ilmi, usul ve fîruu içerisinde almalıdır. Ders kitabı olarak Şâtıbî'nin (ö. 790/1388) *el-Muvâfakat*'ı, Şah Veliyullah Dehlevî'nin (ö. 1176/1762) *Huccetullâhi'l Bâliğâ'sı* ve Gazâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Mustasfâ'sı* okutulmalıdır. Yine programda eski ve yeni Astronomi ilminin Kur'ân ayetleri ışığında yer verilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Cârullah son olarak öğrencinin Kur'ân'ı anlayabilmesi için Ahd-i cedid ve Ahd-i Atik ilmini de öğrenmesi gerektiğinin üzerinde durmuştur.¹²³

¹²¹ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Edebiyât-ı Arabiyye ile Ulûm-i İslâmiyye* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 101-103.

¹²² Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah*, 194-195.

¹²³ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 170-174.

1.3.8. Sünnet

Carullah’a göre sünnetin tanımı şöyledir; “Hz. Peygamber’in kendi risaletini gerek kendi ümmetine, gerekse bütün insanlığa tebliğ etmek için, nebevi fiil ve davranışları, söz ve ifadeleri, başkalarının davranışlarını bilerek ikrar ve onaylamaları, kabile ve krallıklara yazdığı mektupları ile ortaya koyduğu ve takip ettiği yol ve yönteme tarikatu'n-nebi, hayat tarzına ise sünnet denir. Buna göre Resul-i Ekrem’in kendisine gelen vahyi ve risaleti tebliğ etmek amacıyla yaptığı veya yapmaya çalıştığı her şey sünnettir.”¹²⁴

Cârullah, İslam şeriatı’nda hükümlerin dayandırıldığı asli delillerin başında sünneti saymış ve bu düşüncesini isbat etmeye çalışmıştır. Ona göre İslam’daki her hüküm önce Hz. Peygamber’in söz ve fiileri ile oluşmuştur. Sonrasında Kur’ân’ı Kerîm’in ayetleri bu söz, fiil ve takrirleri tespit ve teyit etmiştir. Örnek olarak ise namazın rükünlerinin, şartlarının ve vakitlerinin önce sünnet ile belirlendiğini, abdestin namazın şartları olmasına rağmen abdest ayetinin hicri 6. yılında nazil olduğunu, teyemmüme sebebiyet veren özrün ve bu özrün nasıl giderilmesi gerektiği hususlarının teyemmüm ayetinden önce vuku bulduğunu aktarmıştır.¹²⁵

Mûsâ Cârullah dinamik sünnet anlayışını savunmuştur. Ona göre sünnet Hz. Peygamber’den sonra da devam etmiştir. Tüm İslam ümmeti sünnet-i hasene yapmaya ehildir ve ümmetin koyduğu bu adetlerin bağlayıcılığı Hz. Peygamber’in sünneti gibidir. Sünneti bu kadar öne çıkaran Cârullah diğer yandan sünnetin rivayetlerine eleştirel yaklaşmıştır. Râvinin adalet ve zapt yönünden tahlilinden ziyade rivayetin akıl ve mantığa uyumuna, Kur’ân’a olan uyumuna ve tarihi hakikatlere olan uyumuna öncelik vermiştir. O hadis âlimlerinin gayretlerini takdir etmekle beraber her şeyin yapıldığını söylemenin yapılan çalışmalar ile yetinmenin doğru olmadığını savunmuştur.¹²⁶

Cârullah 1939 yılında Hindistan’dan Afganistan’a geçerken İngilizler tarafından tutuklanmıştır.¹²⁷ Buradaki tutukluluk sürecinde kendilerini “Ehli Kur’ân” ismi ile tanımlayan kişilerle karşılaşmış ve onların düşüncelerine reddiye olarak

¹²⁴ Bigiyef, *Kitâbu’s-Sünne*, 6.

¹²⁵ Bigiyef, *Kitâbu’s-Sünne*, 7-9.

¹²⁶ Bigiyef, *Kitâbu’s-Sünne*, 29; Mehmet Görmez, “Musa Carullah’ın Sünnet Anlayışı”, *Ölümünün 50. yıldönümünde Mûsâ Cârullah Bigiyef (1875-1949)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 99.

¹²⁷ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 47.

Kitabu's-Sünne kitabını yazmıştır.¹²⁸ Bu kitapta sünnet hakkında ki görüşlerini dile getirmekle beraber sünnet inkârcılarına da cevaplar vermiştir. Ona göre sünneti inkâr etmek Hz. Muhammed'in (s.a.v) ashabı ile beraber inşa ettiği evin direklerini yıkmakla eşdeğerdir.

1.3.9. Fıkıh

Cârullah gerek islam ümmetinin birliği gerekse güncel mevzularda çözümler üretebilmenin önünde en büyük engel olarak mezhepleri görmüştür. Mezhep taassubunun ortadan kaldırılması ile beraber ümmet arasındaki sünni-şii ayrımının da ortadan kalkacağı ve böylelikle İslam ümmetinin yeniden birlik olacağı görüşünü savunmuştur. Mezhep kitaplarında yer alan hukuk sisteminin çağın sorunlarına cevap veremediğini savunmuştur. Müfessirlerin ise tefsir yaparken bağlı bulundukları mezhebin kısıtlamaları ile ayetlere yorum verdikleri ve akli mülahazalar içeren ayetleri ihmal ettiklerini düşünmektedir. İslam devletlerinin Avrupa hukuk sistemlerine geçişlerini de eleştirerek bunun suçlusu olarak fakihleri işaret etmiştir. Ona göre İslam hukuku yeniden sistemleştirilerek çağın sorunlarına cevap verebilir niteliklere taşınabilir. Bunun için iki şey gereklidir. Birincisi modern ilimlerle donatılmış fıkhen ve aklen hür fıkıhçılar ve ikinci olarak mezheplerle sınırlandırılmamış, insanın zorunlu ihtiyaçlarını göz önünde bulunduran kitap ve sünnetteki maksatları doğru anlayıp ifade eden fıkıh kitaplarıdır.¹²⁹

1.3.10. Kelam

Cârullah nasıl ki fıkıh âlimlerini taklitçilik ile suçlamışsa, kelamcılar da İslam akidesinin saflığı kaybetmesi hususunda suçlamıştır. İslam âleminin ilmi çöküşünü kelam ilmine bağlamıştır.¹³⁰ Cârullah'a göre kelam ilmi ilkin ihtiyaca binaen zuhur etmiş fakat zamanla dinamizmini kaybetmiştir.

Cârullah'ın dikkat çeken görüşlerinden bir tanesi ilahi rahmetin umumiliği meselesidir. O Hüsniye Medresesinde hocalık yaptığı bir dönemde bu meseleyi tartışmıştır. Sonrasında *Şûrâ* dergisinde bu görüşünü iki ayrı makale ile açıklamıştır. Bundan sonra bu düşüncesine çok sayıda reddiyeler yazılmıştır.¹³¹

¹²⁸ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, 3.

¹²⁹ Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah*, 199-201.

¹³⁰ Bigiyef, *Halk Nazarında Bir Niçe Mesele*, 63; Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah*, 201.

¹³¹ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 117.

Müellifin dikkat çektiği bir diğer husus madde ruh ilişkisidir. İslam'ın bu iki hususta dengeyi kurduğunu, batının ise maddeyi ruhsuz bıraktığına temas etmiştir. İslam'ın ise maddeyi zaman ve mekân ile sınırlandırarak ruhu daha güçlü gördüğünü aktarmıştır.¹³²

1.3.11. Tasavvuf

Kelam ilmine bu kadar karşı iken vahdet-i vücud'u savunan mutasavvıflardan olan İbni Arabi'den övgü ile bahsetmesi çelişkili görünmüştür. Cârullah buna cevaben kendisini, dar görüşle yazılan fıkıh ve kelam kitaplarından kaçarak tasavvuf ehlinin geniş açılarla kaleme aldıkları eserlere sığındığını sözleriyle savunmuştur. Tasavvufun hoşgörülü ve yeniliklere açık olması kendisini tasavvufa yönlendirdiğini dile getirmiştir. İslam'daki ruhbanlık görevini tarikatların üstlendiğini savunmuştur. Akli esas aldığı kadar sezgiyi de önemsemiştir. Ona göre tasavvuf İslam'a has bir keşf yolu, keşf ise bir nevi aklın farklı bir bakış açısıdır. Keşf, aklın perdenin diğer tarafına geçişidir. Öte yandan son dönemlerde tarikatları kazanç vasıtası olarak görenleri de eleştirmiştir. Tasavvuftan bu kadar övgü ile bahseden Cârullah, hiçbir tarikata mensup olmamıştır.¹³³

1.3.12. Türkiye İle Olan İlişkisi ve Fikirlerinin Türkiye'deki Etkisi

Cârullah'ın fikirlerinin etkisi sadece Rusya'daki Müslümanlarla sınırlı kalmamış, Türki cumhuriyetlerde, Modernist İslamcı ve batıcı aydınlar arasında da etkili olmuştur. Cârullah'ın şeyhülislamlık makamı ile tartışmaya girmesi onu yetersiz gördüğü yönünde ki açıklamaları, onu şeyhülislam ile karşı karşıya getirmiştir. Eserleri bu sürtüşmenin sonucu olarak İstanbul'da şeyhülislam tarafından yasaklanmıştır. Bu yasak Cârullah'ın kitaplarına olan ilgiyi artırmıştır. Cârullah yasağın kalkmasından sonra Orenburg'da yayınlanan *Vakit Gazetesinde* şeyhülislamlık makamını hedef alarak, bu makamı İslâm'ın çağın sıkıntılarına cevap vermesinin önündeki en büyük engel olarak göstermiştir.

Cârullah'ı Türkiye'de en çok eleştiren isim Mustafa Sabri Efendi¹³⁴ olmuştur. 1919 yılında Cârullah'ın "*Rahmet-i İlâhiyye Burhanlarına*" reddiye olarak "*Yeni*

¹³² Bigiyef, *İslam Milletlerine*, 75; Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 116.

¹³³ Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah*, 205-209.

¹³⁴ "Mustafa Sabri Efendi, (1869-1954) Osmanlı şeyhülislâmıdır." Yusuf Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/350.

İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi” isimli kitabını kaleme almıştır.¹³⁵ Osmanlı son dönem âlimlerinden olan Mûsâ Kazım¹³⁶ ve Mahmut Esad¹³⁷ ise Cârullah’tan övgü ile bahsetmiştir.¹³⁸

İslam Milletlerine adlı eserinde, gerçekleşecek olan bir inkılabtan bahsetmiştir. Bu inkılabın Türkiye’den çıkacağı ümidini hiçbir zaman yitirmemiştir. Bahsi geçen eseri Türk milleti hürmetine kaleme aldığını beyan etmiştir.¹³⁹ Cumhuriyetin ilanından sonrada Türkiye’deki gelişmeleri takip etmiş ve burada gerçekleşen meseleleri kendisine dert edinmiştir. Hilafetin kaldırılmaması için çaba sarf etmiştir. İçerisinde Türkiye’ye tavsiyeleri bulunan “*Türkiye Büyük Millet Meclisine Müracaat*” isimli eserini 1921 yılında Türkistan’a gelen İsmail Suphi bey¹⁴⁰ aracılığı ile Mustafa Kemal Atatürk’e göndermiş fakat beklediği ilgiyi görememiştir.¹⁴¹ Vefatından iki ya da üç yıl önce “*el-Kânûnu’l Medeniyyû’l-İslâmi*” isimli eserini dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye ithaf etmesi¹⁴², Vasiyet yoluyla kitap ve yazılarını Ankara’da açılacak olan Milli Kütüphaneye bağışlaması¹⁴³ Cârullah’ın son gününe değin Türkiye’den ümidini kesmediğinin işaretidir.

¹³⁵ Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah*, 234.

¹³⁶ Musa Kazım Efendi, (ö. 1920) Osmanlı şeyhülislâmı.

¹³⁷ Seydişehir, (1856-1918) Osmanlı devlet adamı, hukukçu.

¹³⁸ Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah*, 238.

¹³⁹ Bigiyef, *İslam Milletlerine*, 61; Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 174.

¹⁴⁰ “İsmail Suphi Bey (Soysallıoğlu), (ö.1967), [Türk siyasetçidir.](https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0smail_Suphi_Soysall%C4%B1o%C4%9Flu)”

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0smail_Suphi_Soysall%C4%B1o%C4%9Flu (Erişim 06 Ocak 2025).

¹⁴¹ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 176.

¹⁴² Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 117.

¹⁴³ Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah*, 132.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. KIRAAT İLMİ

Kıraat, “قرأ” kelimesinden türemiş olup sözlükte okumak, tilavet etmek anlamlarına gelmektedir. Çoğulu “قراءات” dir. İstılahda ise kıraat; Allah’ın kitabının okunmasına dair şekil bakımından iptal, hazf, hareke gibi konuların yapılıp yapılmamasına dair ittifak ve ihtilafların bilinerek nakledildiği bir ilimdir.¹⁴⁴ İbnu’l-Cezeri (ö. 833/1429)’nin tanımına göre ise Kıraat, “Kur’ân kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvilerine nispet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen bir ilimdir.”¹⁴⁵

Kıraat ilminin konusu Kur’ân’ın nazil oluşuna uygun okuyuş halleridir. Faydasına gelince mütevatir yollarla öğrenilen kıraatin kıraat imamlarına nispet edilerek, farklı okuyuşları muhafaza ederek, bozulmasını ya da değiştirilmesini önlemektir. Bir başka faydası ise farklı kıraatlerin öğrenmesine olanak sunarak kıraat farklılığından doğan anlam değişmesi ile fıkıh alanında mü’minlere çıkış yolları sunmasıdır. Bu ilimle meşgul olmak ise farz-ı kifayedir.¹⁴⁶

Hız. Peygamber nazil olan ayetleri kendi okumuş ve sonrasında bu ayetlerin okunuşlarını ashabına öğretmiştir. Ashab-ı Kiram Hız. Peygamberin kendilerine öğretmiş olduğu şekli ile ayetleri öğrenmiş ve sonrasında ezberlerine almışlardır. Kaynaklarda bize gelen hadislerde Peygamber Efendimizin okuyuşlarından övgü ile bahsettiği sahabeler Abdullah b. Mes’ud, Sâlim, Mu’az ve Ebû Mûsâ el-Eş’arî’dir.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Abdulğani Dimyâtî, *İthâfû fuzalâ’i l-beşer fî (bi) l-kırâ’âti l-erbaate aşer* (Lübnan: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1427), 6; Mustafa Yıldırım, *Kırâat İlmine Giriş* (İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2013), 7.

¹⁴⁵ Ebû’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbn Cezerî, *Müncidü l-mukri’in ve mürşidü t-tâlibîn* (Lübnan: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1420), 9.

¹⁴⁶ Sirâceddin Öztoprak, *Kur’ân Kıraatı Kıraat-ı Aşere* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 31.

¹⁴⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, (Kahire: Matbuatu’s-selefiyye, 1400) “Fezâilü l-Kur’ân”, 8; Abdulhamit Bırışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2018), 31.

Hız. Peygamber zamanında Kur'ân iki kapak arasına toplanmamıştır. Nitekim vahiy süreci devam ediyor ve bazı ayetlerin neshi söz konusu olabiliyordu. Peygamberin vefatından sonra dağınık halde bulunan sahifeler Hız. Ebû Bekir zamanında cem edilmiştir. Hız. Osman döneminde ise İslam coğrafyasının genişlemesiyle ortaya çıkan farklı okuyuş ihtilaflarını sonlandırmak amacıyla istinsah edilen Kur'ân'lar merkezi beldelere gönderilmiştir.¹⁴⁸

Kur'an'ın farklı okuyuş şekillerini sahabe Hız. Peygamberden öğrenmiştir. Onun bazı sahabenin okuyuşlarına ise onay verdiği bildirilmiştir. Farklı şekillerde öğrenilen okuyuşlar sahabeden sonra tabiin ve tebe-i tâbiîn kanalı ile bugüne dek ulaşmıştır. İlk dönemlerde birçok kıraat olmasına rağmen İbni Mücahit'le beraber bu sayı yedi ile sınırlandırılmıştır. Halk da bu tasnife uyum sağlamıştır.¹⁴⁹ İbni Mücahit'in yapmış olduğu bu tasnife göre yedi kıraat imamı ve her birinin ikişer ravisi bulunmaktadır. Buna göre Mekke'de Abdullah İbn. Kesir (ö.120/737), Medine'de Nafi (ö. 169/785), Şam'da İbn. Âmir (ö. 118/736), Basra'da Ebû Amr (ö. 154/770), Kûfe'de Âsım b. Behdele (ö. 127/745), Kûfe'de Hamza b. Habib (ö. 156/773), Kûfe'de Kisâi yedi kıraat imamıdır.¹⁵⁰ İbni Mücahid'in tasnif ettiği yedi kıraate İbn Mihran en-Nisâbüri (ö. 381/992); Ebû Cafer Yezid el-Ka'ka, Yakub b. El İshak el-Hadrami, Ebû Muhammed Halef b. Hişam(ö. 229/843)'ı ekleyerek 'Kıraat-i Aşere' geleneğinin başlatmıştır.¹⁵¹

Hafızlar ve kıraat imamları tarafından ezber yoluyla şifahen başlayan kıraat ilmi hicri ikinci asırdan itibaren yazılı hale dönüşmeye başlamıştır. Kıraat vecihlerini ilk araştıran, isnadlarından bahseden kişinin Hârûn b. Mûsa (ö. 170/786) olduğu, ilk eser telif eden kişinin ise Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) olduğu nakledilmiştir. Fakat bu müelliften daha önce Yahya b. Ya'mer (ö. 89/707), İbn. Âmir, Ebû Amr, Hamza b. Habib ve Kisâi gibi kıraat imamlarının kıraat ilmine dair eserler telif ettikleri nakledilmiştir.¹⁵²

¹⁴⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Kur'ân'ın Metinleşmesi Üzerine* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 16-17.

¹⁴⁹ Yıldırım, *Kırâat İlmine Giriş*, 11-12.

¹⁵⁰ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 146.

¹⁵¹ Nihat Temel, *Kıraat ve Tecvid Istılahları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 43; Mustafa Doğan, *el-Gâye Fi'l-Kirâati'l-Aşr İsimli Eser Çerçevesinde İbn Mihrân en-Nisâbüri'nin Kıraat İlmindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 93.

¹⁵² Abdurrahman Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 220-221.

2.1.1. Kıraatlerin Tasnifi

Sahih Kıraat: Sahih kıraatte aranan üç şart vardır bunlardan ilki Arap gramerine uygunluktur. Bu uygunluğu belirleyen kıraat imamlarıdır. İkinci şart sahih ve muttasıl bir senettir. Kıraat adalet ve zabt yönünde sağlam olup Hz. Peygambere dayandırılmalıdır. Bununla beraber kıraat imamları tarafından kabul görüp sonraki kuşaklara aktarılmış olmalıdır. Üçüncü şart ise Hz. Osman Mushafına uygunluktur. Kıraatin sahih olabilmesi için Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaflardan birine yazı itibariyle uyum sağlaması gerekmektedir.¹⁵³ Zikredilen bu üç kurala uymayan kıraatler sahih olarak kabul edilmezler. Ancak bu şartlardan muttasıl sahih senedin bir önceliği mevcuttur. Diğer iki şart bu senede bağlı olarak anlam kazanır.¹⁵⁴

Şaz Kıraat: Sahabe veya tabiinden nakledilmiş fakat zamanla unutulmuş, tevâtür yolu ile sabit olmamış ve sahih kıraatte aranan şartlardan birini ya da bir kaçını sağlayamamış kıraatlere şaz kıraatler denmiştir. Şaz kıraatler Kur'ân'dan sayılmamışlar sadece hukûkî meselelerde delil olarak kabul edilmişlerdir. Şaz kıraatler de kendi arasında iki kısma ayrılırlar. Bunların birincisi: Meşhur şaz kıraatlerdir. Bu kıraati İmam Malik ve İmam Şafi hiçbir şekilde şer'i hükme delil olarak kabul etmemişlerdir. Hanefi imamlar ise ibadet ve muamelatta zanni meselelerde delil olarak kabul etmişlerdir. Örneğin yemin kefaretiinden bahseden Mâide Sûresi'nin 89. Ayeti Hz. Osman Mushafında “فصيام ثلاثة أيام” “üç gün oruç” anlamına gelecek şekliyle yazılmıştır. İbn. Mes'ud'un mushafında ise “فصيام ثلاثة أيام” şeklinde yazılmış ve “peş peşe” kelimesi eklenmiştir. Bu kıraat farklılığından hareketle Hanefi mezhebi yemin kefaretiinde ki üç gün tutulacak oruçta peş peşe şartını ararken Şafi mezhebi bu şartı aramamıştır. Şaz kıraatlerden bir diğeri ise meşhur olmayan şaz kıraatlerdir. Bu kıraatlerle hukuki bir hüküm konulamayacağı gibi hiçbir şekilde geçerliliği yoktur.¹⁵⁵ Meşhur olan Şaz kıraatler ise şunlardır; İbn. Muhaysin (ö.123/740), Yahya el-Yezidi (ö. 202/817), Hasan-ı

¹⁵³ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âtî'l-aşr* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, ts.), 1/16-18; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 85; Yıldırım, *Kırâat İlmine Giriş*, 13.

¹⁵⁴ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/15; Hasan Bulut, “Ayatlerin Anlama Etkisi Açısından Mefâtihi Gayb Adlı Tefsir’de Kıraat Farklılıkları”, *JASSS* 88/2 (2021), 170.

¹⁵⁵ Hasan Tahsin Feyizli, *Kırâat-i Aşere* (Ankara: DİB Yayınları, 2018), 27-28.

Basri (ö. 110/728), Â'meş (148/765)'tir.¹⁵⁶ Bu dört kıraatin dışındaki şaz kıraatler meşhur değildir. Ayrıca şaz kıraatlerle namaz kılınması caiz değildir.¹⁵⁷

2.1.2. Kıraat İlminin Diğer İlimlerle Münasebeti

Arapça: Kıraatin amacı, Allah'ın kelamını tağyir (değiştirme) ve tahriften (bozma) muhafaza etmektir. Gelişi güzel okuyuşlara ve yorumlamalara sınırlar koyabilmek için faydalanılması gereken ilimlerin başında Arap dil bilimi gelmektedir. Arap dili en eski dillerden biridir. Geçmişten günümüze kendine has olan özelliklerini kaybetmemiştir. Bu nedenle Arapçayı iyi bilmek bir anlamda dili Arapça olan Kur'ân'ı en iyi şekilde anlamak ve geleceğe taşımak açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle gerek Kıraat imi gerekse Kur'ân'ın diğer ilimleri ile ortak birçok yönü vardır.¹⁵⁸

Kur'ân'ın, Arapça olarak nazil olması sebebi ile dilbilimcileri tarafından dikkatle incelenmiştir. Kıraat âlimleri ise Kıraat ilmini, ilmin temel kaynaklarını ve kıraat farklılıklarından oluşan anlam farkını bilebilmek için Arapça dil bilimine ayrı bir önem verilmiştir. Hem kıraat ilmi ile hem de dil bilimi ile alakalı yazılan eserler meâni'l-Kur'ân ve i'râbu'l-Kur'ân başlıkları altında toplanmıştır.

İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), kıraat ilminin önemli etkenlerinden bahsederken kıraatte usulün önemine ve Arap dilbilimine dikkat çekerek "Kırâat ilminde usûlü bilmek adına Arap dil biliminin, sarf ve nahvin çok önemli bir yeri vardır," demiştir.¹⁵⁹ Kıraat âlimleri çeşitli kıraat vecihlerini senet, resm-i hat ve Arap diline uyum yönüyle mütevatir ya da şaz kıraat olarak değerlendirmişlerdir. Süyûtî (ö. 911/1505) ise kıraatleri kavi, mütevassıt ve şaz olarak tasnif etmiştir.¹⁶⁰

Ebû Abdillâh b. Hâleveyh (ö. 370/980), kırâat vecihlerinde dilcilerin hatalı olarak kabul ettikleri birçok konunun nadiren de olsa aslında Arap dilinin özünde olduğunu ispat etmiştir. İbn. Hâleveyh, Kur'ân gibi muciz bir kitabın belagat kaideleri ile sınırlandırılmasının doğru olmadığını savunmuştur. İbn Hâleveyh,

¹⁵⁶ Mustafa Atilla Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2021), 66.

¹⁵⁷ Celalüddin Suyûtî, *el-İşârât fi-Şevâzzi'l Kırâât* (Dubai: Mecelletü'l-Ahmediyye, 2004), 41.

¹⁵⁸ Aydın Kudat, "Kur'ân Kırâatı ile Arap Dilbilimi Münasebeti Üzerine", *Turkish Studies* 22/1 (2022), 70.

¹⁵⁹ Kudat, "Kur'an Kırâatı ile Arap Dilbilimi Münasebeti Üzerine", 66.

¹⁶⁰ Süyûtî, *el-İşârât fi-Şevâzzi'l Kırâât*, 40.

kıraatleri delillendirme konusunda öne çıkmış bir âlimdir. O hem kıraat âlimi hem de dilbilimcidir.¹⁶¹

Resmü'l-Mushaf: İslam öncesi Araplarda yazının durumu ile alakalı farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden bazısına göre Araplar yazıyı hiç kullanmamışlardır. Bazısına göre Araplar yazıyı sınırlı seviyede kullanmışlardır. Bazılarına göre ise yazı oldukça yaygındır.¹⁶²

İbni Kuteybe (ö. 276/889) ve Hatib-i Bağdâdî (ö. 463/1071) Hz. Peygamberin *"Benden (Kur'ân dışında bir şey) yazmayın. Kim, Kur'ân'dan başka bir şey yazmış ise, onu imha etsin."*¹⁶³ hadisini delil göstererek İslam öncesinde yazının sınırlı da olsa var olduğunu savunmuşlardır.¹⁶⁴ Nitekim o dönemde Arap yarımadasında yaşayan Yahudi ve Hristiyanların ellerinde İbranice ve Süryanice kitapların varlığından bahsedilmektedir. Kaynaklar o dönemde yanında Hz. Lokman'ın risalesini bulunduran Süveyd'den de bahsetmektedir.¹⁶⁵ Yine Muallakat-ı Seb'a da yazının varlığına dalalet eden unsurlardandır.

Bulunan vesikalara göre Nasr b. Ahmet ve Yahyâ b. Ya'mer'den çok daha önce noktaların olduğu kanıtlanmıştır. Hz. Peygamber'in dönemine kadar noktalamayı götürenler vardır. Rivayete göre Hz. Peygamber kâtilerinden Mu'âviye'ye (ö. 60/680) rakşetmesini tavsiye etmiştir. Muaviye "Rakş" kelimesinin anlamını sorduğunda ise Hz. Peygamber *"her harfe onu temsil eden noktaların konulmasıdır"* cevabını vermiştir. Gerek bu rivayetten gerekse başka rivayetlerden "ب" ve "ت" harflerinin o dönemde dahi harekelenmiş olduğu görülmüştür. Örneğin hicri 22 tarihine ait bir papirusta "ي, ن, ش, ز, ذ, خ, ت, ث" harflerinin noktaları konmuştur. Hz Osman Mushaf'ında kıraatlerin yansıtılabilmesi amacı ile bu noktalamadan vazgeçilmiştir.¹⁶⁶

Dabtu'l-Mushaf: Arap dünyasında İslamiyet'in kabulü ile beraber yazıda büyük bir gelişme sağlanmıştır. İslamiyet, hattı ve kitabeti zorunlu hale getirmiştir.

¹⁶¹ Kudat, "Kur'ân Kırâatı ile Arap Dilbilimi Münasebeti Üzerine", 71.

¹⁶² Mehmet Emin Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 37.

¹⁶³ Ebû Dâvûd, Süleyman bin Eşasi'l-ezdi el-Sicistani, *Sünen-i Ebû Dâvûd* (Beyrut: Daru'l-Risaleti'l-Alemiy, 1430), "İlim", 3.

¹⁶⁴ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1419), 412.

¹⁶⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (Mısır: Şirketü Mustafa Bâbî, 1375), 1/427.

¹⁶⁶ Mustafa Atilla Akdemir, "Kıraât ve Resmü'l-Mushaf İlişkisi", *Kuran ve Tefsir Araştırmaları IV* (İstanbul, 2002), 132,133. M.Nihad Çetin, "Arap Yazısı" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/278-280.

Hicretten sonra bu gelişme daha da hızlanmıştır. Arap olmayanların da İslam'ı kabul etmeleri, beraberinde farklı ihtiyaçlar doğurmuştur. Çünkü Arapçayı bilmeyen mevalinin okuyuşlarında harf ve hareke hataları oluşmaya başlamıştır. Bunun neticesi olarak hicri birinci asrın sonlarına doğru noktalama ve harekeleme faaliyetleri başlamış oldu. Kur'ân-ı Kerîm'e hareke sistemini getiren Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Mushaflara noktalama sistemini ilk defa uygulayan Nasr b. Âsım (ö. 89/797) ve Kur'an'ı noktalayan Yahyâ b. Ya'mer (ö. 129/746) bu konuda öne çıkan isimlerdir.¹⁶⁷

Harflerin noktalanması, harekelerinin gösterilmesi med, cezm, şedde, tenvin gibi işaretlerin kullanılması ve bunların hükümlerinden bahsedilmesine “ Dabtu'l-Mushaf ” denmektedir.¹⁶⁸

Harekeleme işlemleri ilk olarak nokta koyarak başlamıştır. Bunun öncüsünün Ebû'l-Esved ed-Düelî olduğu yönünde kabul gören genel bir kanaat vardır. Harflerin noktalanması ise Nasr b. Asım tarafından yapılmıştır. Nokta şeklinde geliştirilen harekeleme işlemini çiziklerle bugünkü haline getiren kişi ise Halil b. Ahmed el-Ferahîdî'dir (ö. 175/791). Cezm ve hemze meselesini çözen kişi de yine Halil bin Ahmed'dir.¹⁶⁹

Vakf ve İbtida: Kur'ân'ın en iyi şekilde anlaşılması ve i'câzının kavranabilmesi için vakf ve ibtida konusunu bilmek gerekir. Vakf ve İbtida kurallarına uymadan gerçekleştirilen kıraatler mananın bozulmasına sebebiyet verir.¹⁷⁰ Bu nedenle kıraat âlimlerinin, müfessirlerin, nahiv âlimlerinin üzerinde durduğu bir mesele olmuştur. Hatta bu alanda öncü mahiyetteki eserlerin birçoğu kıraat âlimleri tarafından telif edilmiştir.

Vakf; sözlük anlamı durmak, kelimeyi kendinden sonraki kelimedenden ayırmak, kelimeyi harekeden kesmek anlamlarında kullanılmaktadır. Terim olarak ise bir kelime üzerinde yeniden kıraate başlamak amacıyla nefes almak için sesi kesmektir. İbtida ise ilk defa okumaya başlamak, vakfettikten sonra okumaya devam etmek

¹⁶⁷ Mustafa Atilla Akdemir, “Dabtu'l-Mushaf ve Tecvidli Mushaf Basımına Dair Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2012), 292.

¹⁶⁸ Mesut Okumuş, “Kur'ân İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (ts.), 25.

¹⁶⁹ Akdemir, “Dabtu'l-Mushaf ve Tecvidli Mushaf Basımına Dair Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”, 294.

¹⁷⁰ Hasan Bulut, “Secâvendî'ye Göre Kur'ân'daki Vakf-ı Lâzım Remizlerinde Vasl Yapmanın Anlama Etkisi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (2023), 122.

anlamlarında kullanılır. ¹⁷¹ Vakıf ve ibtida kelimeleri ıstılahta birlikte kullanılmış birbirinden ayrılmamış terimlerdir. ¹⁷²

Vakıf işaretlerinin ne zaman Mushaflarda kullanılmaya başlandığına dair net delillere ulaşılamamıştır. Ulaşılan kaynaklara göre Secâvendî'den (ö. 560/1165) sonra başlandığına işaret etmektedir. Secâvendî'den sonra asıl adı Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Cuma el- Hebti'nin de bir vakıf sistemi oluşturduğu rivayet edilmiştir. Secavendi'nin sistemine göre oldukça sade olan bu sistem, Mağrib tarafında kullanımı yaygınlaşmıştır. ¹⁷³

Ülkemizde basılan Mushaflarda Ebû Abdillâh (Ebû Ca'fer) Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî, el-Gaznevî'nin vakf sistemi kullanılmıştır. Secavendi döneminde mevcut olan eserlerin ihtiyacı karşılamadığı, konunun eksik kaldığını beyan ederek bu alandaki eksiği tamamlayacağını düşündüğü “İlelü'l-vukûf” isimli eserini kaleme almıştır. Bu eserinde vakfları taksim etmiş ve altı bölüm vakıftan bahsetmiştir. ¹⁷⁴

Addû'l-Ây: Kıraat ilminin alt dallarından birisi de ‘addû'l-ây ilmidir. Bu ilim ayet yerlerini ve sayılarını tespit eden bir ilimdir. ¹⁷⁵ Hz. Peygamber ashabına Kur’ân okuduğu esnada ayet sonlarında duruş yaparak bir sonra ki ayete ibtida yaparak geçiyordu. Kimi zaman ise cümleleri birbirine bağlayarak okuyordu. Sahabeden bazısı bunu tam ayet sayarken bazısı Hz. Peygamberi ara verdiği yeri ayet sonu olarak kabul etmiştir. Farklı yorumların sonucu olarak ayet sayılarında ihtilaf ortaya çıkmıştır. ¹⁷⁶

Hz. Osman zamanında istinsah edilen Mushaflar kıraat farklılıklarını bünyesinde barındırmakla beraber ayet sayılarındaki farklılığı da bizlere sunmaktadır. Bu Mushaflar şöyle tanzim edilmiştir. Ayet sayıları Medeniyyu'l-Evvel'e (temsilcileri Medîne kıraat imamı Nâfi' b. Abdurrahman b. Ebû Nuaym el-Leysi, Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'ka' ve Şeybe b. Nasah) göre 6217, Şâtıbî'ye göre 6214, Dâni'nin tercihi ise 6217'dir. Medeniyyu'l-Ahir'de iki ayrı sayı belirtilmiştir.

¹⁷¹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/240.

¹⁷² Yavuz Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlimleri Sözlüğü* (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2018), 17.

¹⁷³ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 145-146.

¹⁷⁴ Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 147-148.

¹⁷⁵ Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, 91.

¹⁷⁶ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâü'l-Kütüb, 1376), 1/251.

İsmâil b. Ca'fer el-Medenî, Îsâ b. Mînâ b. Verdân, Süleyman b. Müslim b. Cemmâz, Ebû Ca'fer ve Şeybe'den 6214 ve Ebû Ca'fer'den 6210 sayısı rivâyet edilmiştir. Ayet sayıları Mekki ekole göre (Kıraat imamı Abdullah b. Kesîr b. Amr ed-Dârî'den, o da Abdullah b. Abbas ve Ubey b. Ka'b'dan rivâyetle) 6210 şeklinde kabul etmişlerdir. Basralılar Âsım b. Ebi's-Sabbâh el-Cühderî'den rivâyet ederek âyet sayısını 6205 olarak belirtmelerine rağmen Eyyub b. el-Mütevekkil ve Ya'kub b. el-Hadramî den rivâyetle 6204 sayısı da ifade edilmiştir. Yine Osman b. Said'den Medeniyyü'l-Evvel'in kabul ettiği sayı olan 6217'yi de rivâyet edilmiştir. Dimeşki ekole göre Eyyub b. Temîm el-Kârî, Yahya b. Hâris ez-Zimmârî'den merfûan rivâyet ederek Kur'ân'ın âyet sayısını 6220 olarak belirtmişlerdir. Bu rivâyet kıraat imamı Abdullah b. Âmir b. Yezid el-Yahsûbî' den de yapılmıştır. Bir başka rivâyette ise 6225 sayısı vardır. Kufi ekole göre Kur'ân'ın âyet sayısı 6236'dır. Bu sayıyı Kıraat imamı Hamza b. ez-Zeyyât, İbn Ebû Leylâ'dan, o da Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den, o da Ali b. Ebû Tâlib'den rivâyet etmiştir. Hımsî ekol temsilcisi Şurayh bin Yezîd el-Hımsî el-Hadremî'ye göre 6232 dir.¹⁷⁷

Tefsir: Kur'ân'ı Kerîm 23 senelik zaman zarfında indirilmiştir. İlk inen ayetler ise “oku!” emri ile başlamıştır. Kur'ân incelendiği zaman görülecektir ki Allah, Kur'ân'ın okunmasını ve anlaşılmasını istemiştir. Allah, Kur'ân'ın nazil olduğu andan itibaren Kur'ân'ın anlaşılmasını ve onunla amel edilmesini istemiştir. Her geçen gün Müslümanların artması farklı ırk ve dilden insanların İslamı tercih etmesi üzerine Hz. Peygamber kolaylık olması açısından birden fazla kıraatin okunması üzerine Allah'tan izin istemiş ve bu isteği olumlu karşılanarak yedi harf tilavetine izin verilmiştir.¹⁷⁸

Kıraatler, Kur'ân nazımının i'câzi farklı vecih ve kelimelerle ortaya çıkmasının tezahürüdür. Kıraatlerin iki yönü vardır. Bunlardan birincisi med, imale, tahfif, teshil, tahkik, gunne ve ihfa gibi usûle ait hususlardır. Bu husus ümmete okuma genişliği ve kolaylığı sağlamakla beraber tefsir ilmine bir katkı sağlamamaktadır. İkincisi ise kelimelerdeki hareke değişiklikleri ve ziyadeliğidir. Kıraatlerin tefsire etki eden yönü bu husustur.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Akdemir, *Kıraat İlmî Eğitim ve Öğretim Metotları*, 92-93; Ali Öge-Halil İbrahim Üren “Âyet Sayılarındaki İhtilafların Sûrelere Göre Tespiti”, *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/2 (Aralık 2021), 923.

¹⁷⁸ Abdurrahman Çetin, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2001), 57.

¹⁷⁹ Çetin, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi*, 97,98.

Kıraat farklılıklarının ayetleri anlamlandırmada büyük etkisi vardır. Bu kıraatler bazen aynı anlamı farklı lafızlarla ifade ederken, bazen de farklı lafızlarla konunun farklı yönlerine temas edilmiştir. Örneğin “وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلُّ...” Al-i İmran sûresi 161 ayetindeki “أَنْ يَغُلُّ” kelimesinin iki farklı kıraatı vardır. Bunlardan ilki olan “أَنْ يَغُلُّ” şeklindeki okuyuş İbn Kesîr, Ebû Amr ve Âsım’a aittir. Buna göre anlam “*Bir peygamberin ashabına karşı emanete ihanet etmesi olur şey değildir*” şeklindeyken, İkinci okuyuş olan “أَنْ يَغُلُّ” de ise Nâfî', İbn Âmir, Hamze, Kisâî, Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Halefü'l-Âşir'e aittir. Bu okuyuşta anlam “*Peygambere hainlik edilmesi doğru değildir*” şeklinde oluşmaktadır.¹⁸⁰

Kıraat farklılıkları yukarıda vermiş olduğumuz örnekte de görüldüğü üzere farklı yorumlamalara sebebiyet vermektedir. Bu sebeple bir müfessirin Kur'ân ilimleri içerisinde bilmesi gereken en temel ilim kıraat ilmidir. Çünkü kıraat ilmi kapalı manaları açmakta ve zenginleştirmektedir. Bu sayede ayetlerin tefsirinde farklı anlamlar çıkarılabilmekte, çeşitli hükümlere ulaşmada dayanak olmaktadır.¹⁸¹

Hadis: İslam'ın ilk dönemlerinde Hz.Peygamber hayatta olduğu için Kur'ân'ı anlamakta problemler yaşanmamıştır. Fakat bu durum Hz. Peygamber'in vefatından sonra farklılaşmıştır. Müslümanların sosyal yapılarının da değişmesi ile yeni meseleler tezahür etmiştir. Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile başlayan siyasi problemler ve neticesinde oluşan güven bunalımı yanında Arap olmayan insanların da Müslüman olması gibi problemler yeni çözüm arayışlarını doğurmuştur. Bu nedenle Müslümanlar Kur'ân'la olan irtibatlarını diri tutmak ve sürekliliğini sağlamak amacı ile Kur'ân'ı incelemişlerdir. Diğer yandan ise Hz. Peygamber'in hadislerini derleme ve tespit faaliyetlerine başlamışlardır.¹⁸²

Hadis ilmine dair yazılmış eserlerde kıraat ilmi ile alakalı rivayetler bulunmaktadır. Örneğin Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) müsned'inde kıraat ilmine ait rivayetlere oldukça fazla yer vermiştir. Bu konuda 549 dolayında hadis tespiti yapılmıştır. Müsned'de konu ile alakalı başlıklar şöyledir; Kur'ân fazileti, Kur'ân ahkâmı, Kur'ân kıraatı, Kur'ân tilavetinin fazileti, Kur'ân talimi, Kur'ân'ı güzel

¹⁸⁰ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/243; Çetin, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi*, 152; Murat Akkuş, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü: “Et-Tahrîr Ve't-Tenvîr” Örneği* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 144.

¹⁸¹ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastallânî, *Letâ'ifü'l-işârât li-fünûni'l-kirâât* (Suudi Arabistan: Mektebetü Arabiyyetü's-Suudiyye, ts.), 1/170.

¹⁸² Eren Pilgir, "Kıraat-Hadis İlişisine Dair Çalışmalar ve Düşündürdükleri", *Toplumun İnşasında Kur'ân ve Sünnet*, Bedir Lokman(ed.), (İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2023), 292.

okuma, Hz. Peygamber'in Kur'ân okuma şekli, Kur'ân'ın Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemindeki cem' ve istinsâhı, Kureyş lehçesinin esas alınması, ahruḥ-u seb'a, surelerde geçen bazı kıraat farklılıkları, esbab-ı nüzul, nasihmensuh, bazı ayetlerin tefsiri vb. konular.¹⁸³ Buhârî (ö. 256/870) ise "Kitâbü't-Tefsîr" ve "Fedâilü'l-Kur'ân" isimli eserlerini kıraat ilmine dair rivayetlere ayırmıştır. Özellikle "Fedâilü'l-Kur'ân" kıraat ihtilafları, vahyin nüzulü, cem meselesi, vahiy kâtipleri, ahruḥ-ı seb'a, bazı surelerin fazileti, kıraatin med ile okunması, kıraatin tertîl ile okunması, okumanın güzel sesle yapılması, Hz. Peygamber'in başkasından Kur'ân dinleme arzusu, kıraat adabı vb. konuları içermektedir.¹⁸⁴ Müslim (ö. 261/875) el-Câmiu's-Sahîh'inde "Kitabu salati'l-müsafirîn ve kasrihâ" isimli bölümde kıraat ilmi ile alakalı yer açmıştır. Aynı zamanda Müslim sahih ve şaz kıraatlerin delillendirmesini yapmıştır.¹⁸⁵ Ebû Dâvûd (ö. 275/889) es-Sünen'inde "Kur'ân Kıraatının Güzel Olması ve Tertil Üzere Okumak" bölümünde kıraat ilminin konularına değinmektedir.¹⁸⁶ Tirmizî ise (ö. 279/892) *es-Sünen*'inin beşinci cildinde kıraat konularına yer vermiştir.¹⁸⁷

Yukarıda zikrettiğimiz hadis kaynaklarının ortak özellikleri ise şöyledir. Rivayetler Hz. Peygamber'e ya da sahabeye dayandırılmaktadır. Söz konusu rivayetlerin sahih olanı ve olmayanı olabilmektedir. Senetleri sahih olmakla beraber Resmu'l Mushaf'a ihtilaf içeren rivayetler bulunmaktadır. Rivayetler içerisinde mütevatir kıraatler de yer almaktadır. Hadis alanında temel kaynak niteliğinde ki bu eserlerde kıraatlerle ilgili rivayetler tevcih yönünden değil isnad yönünden değerlendirilmiştir. Bu nedenlerden dolayı bu rivayetlerin sıhhatine bakılmadan kabul edilmesi veya reddedilmesi doğru değildir.¹⁸⁸

2.2. MÛSÂ CÂRULLAH'IN KIRAAT İLMİNE YAKLAŞIMI

Mûsâ Cârullah İslamî ilimlerin birçok alanında eser vermiş çok yönlü bir âlimdir. Eserlerine bakıldığında onun Kur'ân ilimlerine ve kıraat alanına özel bir ilgi

¹⁸³ Bilgi için bkz. Ahmed b. Abudrrahman el-Bennâ es-Sâ'atî, el-Fethü'r-rabbânî (Beyrut: Dârü İhyâi Turasi'l-Arabî, 2015). Rifat Albay "Hadis Mecmualarında Yer Alan Kıraate Dair Hadislerin Değerlendirilmesi ve Bu Hadislerin Kıraat İlmindeki Yeri".

¹⁸⁴ Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî*, 4/523-905; 905-949.

¹⁸⁵ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh* (Kahire: Daru'l-hadis, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, 1412), 1/478,543.

¹⁸⁶ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, 2/54,75,234.

¹⁸⁷ Ebi İsa Muhammed bin İsa et-Tirmizî, *Sünenü Tirmizî* (Beyrut: Daru'l-Garbi'l İslami, 1996), 5/5-385.

¹⁸⁸ Ebû Umer Hafs b. Umer Dûrî, *el-Kirâatü'l-vâride fi's-sünne* (Kahire: Dârü's-selâm, 1429), 49-50.

duyduğu görülmektedir. Bu ilgisinin birtakım sebepleri vardır. Bunların başında onun, İslâm âleminin Kur'ân'ın her hangi bir tahrifata uğramadan günümüze dek korunarak geldiğini ispatlamakla yükümlü olduğu düşüncesi gelmektedir. O, bu görevi yerine getirebilmek için de Kur'ân tarihinin ve imlasının çok iyi bilinmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bir diğer sebebi ise Carullah'a göre dini ilimler ve temel prensiplerin, özellikle de Kur'ân ilimlerinin yok olmaya başlamasıdır.¹⁸⁹

Mûsâ Cârullah, Kahire'de öğrencilik yıllarında iken Kur'ân Tarih ve Mushaflar üzerine çalışmaya başlamıştır. Ülkesine döner dönmez Kahire'de topladığı bilgilerle hemen Tarihu'l-Kur'ân ve'l-Mesahif ismi ile bir eser bastırmıştır. Eseri Arapça kaleme almıştır.¹⁹⁰

Cârullah'ın, kıraat ilmine dair yazdığı eserler incelendiği zaman kullandığı dil, belirttiği kaynaklar, temel kaynaklara olan vukufiyeti, kendisinin bu alana hâkimiyetinin üst seviyede olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra *Tayyibe*¹⁹¹, *Şâtıbîyye*¹⁹², *Akile*¹⁹³ ve *Nazimetü'z-Zühr*¹⁹⁴ gibi anlaşılması zor olan, kıraat ilminin önemli kaynaklarını okuyucuya anlayacağı dilde anlatması, örneklerle açıklaması kendisinin bu alandaki yeterliliğini ortaya koymuştur.¹⁹⁵ Cârullah, Mısır'da ilimle meşgul olurken aynı zamanda Kıraat ilmi ile alakalı olarak Arthur Jeffery¹⁹⁶ ve Otto Pretzl¹⁹⁷ gibi oryantalistlere de yardımcı olmuştur.

Mûsâ Cârullah, Kur'ân tarihini bilmenin Müslümana ışık tutmasına ve değerlendirmeler yapabilmesine imkân sağladığını düşünmektedir. Çünkü ona göre hem âyetlerin hem de sûrelerin tertibi tevkifidir ve bu sıralama tarihsel sıralamayı da beraberinde getirmiştir. Örneğin Alak sûresinden sonra Kadir sûresinin Kur'an'da yer alması tesadüfi değildir.¹⁹⁸ Yine o, harflerin dizilimi ve her bir noktanın

¹⁸⁹ Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*, 19.

¹⁹⁰ Görmez, *Mûsâ Cârullah Bigiyef*, 71.

¹⁹¹ İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) kırâat-i aşereye dair eseridir.

¹⁹² Kâsım b. Firruh eş-Şâtıbî'nin (ö. 590/1194) kırâat-i seb'aya dair kasidesidir.

¹⁹³ *Akiletü etrâbi'l-kasâ'id fî esne'l-makâsıd*. Ebû Amr ed-Dânî'nin *el-Mukni* adlı eserinin manzum şekli olup 298 beyittir.

¹⁹⁴ *Nâzimetü'z-zühr (fî a'dâdi âyâtî's-süver)*. 297 beyit ihtiva eden eser, Ebû Amr ed-Dânî'nin *el-Beyân fî 'addi âyi'l-Kur'ân* adlı eserinin manzum şeklidir.

¹⁹⁵ Akaslan, "Tayyibetü'n-Neşr Şerhlerine Dair Bir İnceleme (Mûsâ Cârullah Örneği)", 51-52

¹⁹⁶ Jeffery, Arthur (1893-1959) Amerikalı şarkiyatçı, Kur'ân ilimleri uzmanı.

¹⁹⁷ Otto Pretzl, (1893-1941) Kur'ân tarihi ve kıraat ilmine dair araştırmalarıyla tanınan Alman şarkiyatçısıdır.

¹⁹⁸ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 75-76.

yerleşimine önem atfetmiş, Kur'ân'ın muhafazasındaki mükemmelliği her defasında dile getirmiştir.¹⁹⁹

Cârullah, Kur'ân'ın korunmuşluğu konusuna vurgu yapmış ve Kur'ân'ın i'câz oluşundan önce onun indirilişi, yazıya geçirilmesi ve korunması noktasında ki sıhhatin daha çok önem arz ettiğini ve öncelenmesi gerektiğini savunmuştur.²⁰⁰

Mûsâ Cârullah'ın kıraat ilmiyle alakalı birçok çalışması bulunmaktadır. Kur'ân ve Mushaflar tarihi, yedi harf, resmü'l mushaf ve sûrelerin tertibiyle alakalı eserler telif etmiş, Kur'ân'ın âyet sayıları, Mushaf imlası ve on kıraat hakkında şerh çalışmaları yapmıştır. Çalışmanın bu bölümünde kıraat alanıyla ilgili eserler hakkında bilgi verilecek ve Cârullah'ın görüşlerine dair tespitlerde bulunulacaktır.

2.2.1. Kur'ân ve Mushaf Tarihine Dair Çalışmaları

Cârullah, Kur'ân ve Mushaflar tarihiyle alakalı müstakil bir eser telif etmiştir. Çalışmasında, Kur'ân tarihini bilmenin öneminden, Kur'ân tarihinden bahsetmiş ve Kur'ân'ın bize kadar değiştirilmeden sağlam bir şekilde geldiğine dair delillendirmelerde bulunmuştur.

2.2.1.1. Kur'ân ve Mushaflar Tarihini Bilmenin Önemi

Cârullah, eserinde ilk olarak Kur'ân tarihini bilmenin önemine değinmiş, İbn Cezeri'nin *Tayyibe'si* ve Şâtıbi'nin *el-Kasıd*'ında geçtiği üzere vucûhu, kıraat ve Resmü'l-mushaf konularının dini eğitim verilen okullarda muhakkak okutulması gerektiğini savunmuştur. Çünkü ona göre İslam'ın asıl kaynağı olan Kur'ân'ın doğru okunup anlaşılması her şeyin başında gelmelidir.²⁰¹

Cârullah, Kur'ân'ı ashabı kiramın nasıl yazdığını bilmenin İslam âlimlerine vacip olduğunu savunmuştur. Ona göre Kur'ân tarihini en başından itibaren bilmek, Kur'ân'ı anlayabilme, o'nu müsteşriklere karşı savunabilme ve özümseyebilme adına olmazsa olmazdır. Cârullah bu kadar önemli olan bir konunun çağdaş ilim adamları tarafından ilgi görmediğine üzüldüğünü belirterek bu sebeple kıraat ve resmü'l-mushaf ilimlerine dair neşir çalışmalarına başladığını dile getirmiştir.²⁰² Hz. Peygamberin nübüvvetinin ispatı hususunda İ'câzü'l-Kur'ân meselesi önemli

¹⁹⁹ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *İslam Nazarında Müskirât ve Meyyit Yakma Meseleleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 75.

²⁰⁰ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, 108.

²⁰¹ Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*, 52.

²⁰² Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*, 54.

konulardandır. Cârullah, Arap âlimlerin meâni'l-Kur'ân hakkında daha uzun içerikleri olan eserler vermelerinin gerekliliğine değinmiştir. Ona göre bu konular cüziyyat-araz konularından ve irab ve nahvin kapalı konularından daha önemlidir.²⁰³

Cârullah, Şâtıbi'nin Hz. Osman mushafının kaybolduğunu bildirdiğini fakat bir süre sonra onu kütüphanelerde gördüğüne dair sözünü aktarmıştır. Kindi'ye (ö. 252/866) göre Mekke Mushafı hicri 70 yılında kaybolmuştur. Ancak kaynaklarımızda bunun aksini bildiren çok sayıda bilgi bulunmaktadır.²⁰⁴ Medine mushafı Yezid b. Muaviye (ö. 64/683) döneminde, Kûfe mushafı ise Ebû İshak Muhtar b. Ebi Ubeyd b. Mes'ud es-Sakafi (ö. 67/687) zamanında kaybolmuştur.²⁰⁵

2.2.1.2. Kur'ân Tarihi

Cârullah, Kur'ân tarihi ile ilgili olarak Hz. Peygamber ve sahabe döneminde Kur'ân'ın hıfzedilmesi, yazılması ve öğretilmesine dair bilgiler vermiştir. Hz. Peygamber'e âyetler nazil olunca onu ashabına okumuş ve ezberlemelerini istemiştir. Ashabı kiram ise inen âyetleri ezberlemiş ve zaman zaman kontrol amaçlı gelip Allah Rasûlune tekrar okumuşlardır. Böylelikle onu muhafaza etmişlerdir. Ezberleri sağlamlaşınca da bu âyet ya da sûreleri çevrelerine aktarma gayretine düşmüşlerdir. Bir süre sonra inen âyetleri sahabe gruplar halinde ezberlenmiştir. Hicret öncesinde de bir grup hafız sahabe Medine'ye önden gönderilmiştir. Hicret sonrasında Mekke'den Medine'ye hicret eden bir sahabe, ilk olarak Kur'ân'ı öğrenmesi için hafız olan bir sahabeye yönlendirilmiştir. Hz. Peygamber Mekke'nin fethinden sonra bu görevi üstlenmek üzere Muaz'ı (a.s) (ö. 18/639) Mekke'de bırakmıştır. Yine o dönemde hafızlıkla beraber fıkıhla, Kur'ân'ın anlamları, harufu ve vucuhu ile titizlikle ilgilenen sahabeler olmuştur. Nebinin mescidinde Kur'ân ile meşgul olan sahabe seslerinin birbirine karıştığı nakledilmiştir.²⁰⁶

Cârullah'a göre, Hz. Peygamber'in Kur'ân'la meşgul olan sahabe titizlikle takip etmesi, namazlardaki kıraati ve yukarıda zikredilen ezber faaliyetleri, âyetlerin sûre içerisindeki diziliminin onun öğretimi ile olduğuna işaret eder. Yine Hz. Peygamber'in vefat etmeden önce Kur'ân'ı hatmetmesinin ve sahabenin de baştan

²⁰³ Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*, 53-55.

²⁰⁴ Mehmet Emin Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 100.

²⁰⁵ Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*, 58.

²⁰⁶ Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*, 70-71.

sona Kur'ân'ı defalarca ona okumasından hareketle, sûrelerin de onun tertibi ile olduğunu ve icmaen de korunduğunu savunmuştur.²⁰⁷

Kur'ân'ın kitabeti ise daha vahyin ilk zamanları olan gizli davet dönemlerinde başlamıştır. Sahabe-i kiram ezberledikleri âyetleri sahifelere yazarak muhafaza etmişlerdir. Sahabe bir araya geldiklerinde sahifeleri birbirlerine okumuş ve üzerinde konuşmuşlardır. Sahifelerin varlığı ile alakalı en bilinen örnek ve delil; Hz. Ömer'in, kız kardeşinin evinde bulduğu sahifelerdir. Hz. Peygamber Arap dilinde maharetli olan sahabeleri bu işle görevlendirmiştir. Bu sahabe Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Ömer, Hz. Zeyd b. Sabit, Hz. İbn Mes'ud, Hz. Enes b. Malik, Hz. Abdullah b. Selam'dır.²⁰⁸

Hiz. Peygamber âyetler nazil olduktan hemen sonra âyetleri sahabe imlâ ettirmiştir. Sahabeyi kiram ise bu Kur'ân sahifelerini o'na okumakta ve muhafaza etmekte yarışmıştır. Hatta Cârullah'a göre sahabe bu konuda teberrukte bulunmuştur.²⁰⁹ Cârullah, Peygamber döneminin tümünde hıfz ve yazım faaliyetlerini aktardıktan sonra Kur'ân'ın korunması noktasında sahabe döneminde asla bir ihmal olmadığını ve bu konunun şaibe götürmediğini dile getirmiştir. Bundan dolayı da bu konunun ayrıntılarına kitabında yer vermiştir.

Hiz. Ebû Bekir döneminde Hiz. Zeyd b. Sabit başkanlığında vahiy kâtiplerince Kur'ân'ı Kerîm cem edilmiştir. Kur'ân'ın cem edilmesinde görevli olan vahiy kâtiplerinden en önemlileri şu isimlerdir: Hiz. Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Hiz. Übey b. Kâ'b (ö. 33/654), Hiz. Osman (ö. 35/656), Hiz. Ali (ö. 40/661), Hiz. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), Hiz. Abdullah b. Ömer b. Hattâb (ö. 73/693), Hiz. Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm (ö. 73/692), Hiz. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Abdullah b. es-Sâib (ö. 70/689-90), Hâlid b. Velîd (ö. 21/642), Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656), Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), Salim, Ebû Hureyre (ö. 58/678), Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654), Ebû'd-Derda (ö. 32/652), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63), Amr bin. el-As (ö. 43/664).²¹⁰

Hiz. Osman zamanında İslam toprakları oldukça genişlemiştir. Suriye ve Irak savaşında çıkan kıraat farklılıklarından dolayı anlaşmazlık olmuştur. Bu durumu Huzeyme b. Yemân'ın Hiz. Osman'a bildirmesi üzerine Kur'ân'ın istinsahı üzerinde

²⁰⁷ Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*, 73-74.

²⁰⁸ Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*, 74-75.

²⁰⁹ Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*, 75.

²¹⁰ Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*, 77-78-79.

çalışmalar başlamıştır.²¹¹ Hz. Hafsa'dan alınan Kur'ân, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Zübeyr, Sa'd b. el-As, Abdurrahman b. el-Haris b. Hişam'a teslim edilmiştir. Bu sahabe tarafından cem edilmiş olan Kur'ân-ı Kerîm beş nüsha çoğaltılmıştır. Çoğaltılan bu Mushaflar Mekke, Medine, Kûfe, Şam ve Basra'ya gönderilmiştir. Medine Mushafını okutmak için Zeyd b. Sabit (ö. 45/665), Mekke mushafını okutmak üzere Abdullah b. es-Saibi, Şam mushafını okutmak için Muğire b. Ebû Şihâb (ö. 91/710), Kûfe Mushafını okutmak üzere Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 73/692), Basra mushafını okutmak üzere Âmir bin Kays görevlendirilmiştir.²¹²

Cârullah'a göre İmamiyye Şia'sında "Ebû Bekir ve Ömer Kur'ân'a hile karıştırdı" diyenler olmuşsa da onların genel kabulü onun yazımında hiçbir ihtilaf ve hilenin olmadığı yönündedir. Çünkü Hz. Ali hem Kur'ân'ın cem faaliyetlerini hem de istinsah faaliyetlerini görmüş ve kendisi de buna rehberlik etmiştir. Bu durumda eğer ehli beyt ile ilgili âyetler nazil olmuş olsaydı Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman'ın bu âyetleri silmeleri mümkün olmazdı. Bunlarında bize diğer âyetler gibi tevatüren ulaşmış olmaları gerekirdi.²¹³ Hz. Ali'nin böyle bir müdahalesinin olmaması Cârullah'ın bu görüşünü desteklemektedir.

2.2.1.3. Kur'ân'da Tağyir ve Tahrifin İmkânsız Oluşunun Delilleri

Cârullah, Kur'ân'da tağyir ve tahrifin imkânsız olduğunu altı delil ile ispatlamaya çalışmıştır. Birinci Delil: Hz. Peygamber'in vefat ettiği esnada binlerce sahabe vardı ve bu sahabilerin büyük çoğunluğu Kur'ân'ı ezbere biliyorlardı. İlk asırda Kur'ân'ın tağyir olup olmaması hususunda en ufak bir şüphe dahi olsaydı devam eden asırlarda bu artarak devam ederdi. Oysaki asırlar geçmesine rağmen Kur'ân'ın sahih oluşu ile ilgili hiçbir şüphe bulunmamaktadır. İkinci Delil: Kur'ân muciz bir kitaptır. Hz. Peygamberin nübüvvetinin delilidir. Böylesine mucizevi bir kitaba müdahaleye hiçbir Müslüman izin vermemiştir. Üçüncü Delil: Sahabiler Kur'ân'ı muhafaza ederken titiz bir tavır takınmışlardı. Onlar onu muhafaza ederken medlere, harflere ve en küçük imla meselelerine dahi çok dikkat etmişlerdir. Dördüncü Delil: Kur'ân hakkında bilgi sahibi olmak isteyen binlerce hâfız ve ravinin bulunuyor olmasıdır. Bunlar Kur'ân'ı, kıraatini öğrenmek, hüküm çıkartmak, tefsirini yapmak, dilsel özelliklerini öğrenmek, çoğunluğu da Allah'ın emirlerini

²¹¹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2023), 79.

²¹² Bigiyef, *Kur'an ve Mushaflar Tarihi*, 83.

²¹³ Bigiyef, *Kur'an ve Mushaflar Tarihi*, 85.

yerine getirmek için hıfzediyorlardı. Farklı amaç ve hedefleri olan bu kadar kimsenin sayıları bu kadar fazla iken ve yaşadığı yerler birbirinden uzakken Kur'ân'ı tahrif ve tağyir için bir araya gelmeleri olanaksızdır.²¹⁴ Beşinci Delil: Sahabe asrından sonra onların ilim meclislerine yetişen Kur'ân ilimlerinin öğrenmeyi hayatının gayesi bilen tabiun nesli gelmiş ve bu sahada büyük emek sarfetmişlerdir. Ortada böylesi bir ümmet varken Kur'ân'ın tahrif edilmesi mümkün değildir.²¹⁵ Altıncı Delil: İslamın ilk dönemlerinden itibaren Müslüman olmayan gruplar varolmuştur. Kur'ân'da bir tahrifat ya da tağyir olsaydı başta Yahudi ve münafıklar olmak üzere Müslüman olmayan gruplar bunu ortaya koyar ve bu mesele üzerinden İslam'a saldırırlardı.²¹⁶

2.2.2. Mushafların İmlası Üzerine Çalışmaları

Kur'ân tarihinde, Hz. Ebû Bekir zamanında cem edilen Kur'ân nüshası için genelde suhuf kelimesi, Hz. Osman zamanında çoğaltılıp çeşitli beldelere gönderilen Kur'ân nüshalarına ise Mushaf adı verilmektedir. Çeşitli merkezlere gönderilen Kur'ân nüshalarına litaratürde “mesâhifü'l-emsâr” ismi verilmiştir. Hz. Osman'ın yanında kalan nüsha ise “İmam Mushaf” adıyla anılmıştır.²¹⁷

Hz. Osman resmini diğerlerinden ayrıcalıklı kılan unsur ispat, hazf, bedel, maktu-mevsul, vasıl-fasıl gibi özelliklerin yazıya yansımalarıdır.²¹⁸ Başta kıraat âlimleri ve dilciler Hz. Osman mushafında görülen bazı imla kuralları ile sonraki dönemlerde gelişen resmi kıyasi arasındaki imla farklılıklarını ele almışlar ve bu konuda Osman Mushaflarının bağlayıcılığı üzerinde tartışmışlardır.

İmam Malik, Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855) gibi İslam âlimlerinin çoğunluğu Osman mushaflarındaki imlanın olduğu gibi korunmasını savunmuştur. Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), İbn Kuteybe (ö. 276/889), İbn Haldun (ö. 808/1406) gibi bazı âlimler ise Osman mushaflarının sahabe döneminde toplandığını, sahabe döneminde ise henüz Arap dilinin yazıda gelişimini tamamlamadığını ve sahabenin yazı konusunda yeterli olmadığını savunarak resm-i kıyasi kullanılmasının gerekli olduğunu söylemişlerdir.²¹⁹ Mûsâ Cârullah ise bu konuda ki görüşünü *Târihi'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif* adlı eserinde dile getirmiş ve “sahabenin Mushaflardaki âyet ve

²¹⁴ Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*, 89-90.

²¹⁵ Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*, 93-94.

²¹⁶ Bigiyef, *Kur'ân ve Mushaflar Tarihi*, 94-96.

²¹⁷ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Akile Şerhi* (Ankara: Ankara Okulları, 2021), 9.

²¹⁸ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 11.

²¹⁹ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 11-14.

sûre tertibleri ile harf ve kelimelerin imlasına dair yer alan her şey Hz. Nebi (a.s) zamanında sünnet-i sabite ile meşhur olmuştur.” diyerek mesâhif-i Osmâniyye’ye bağlılığını ortaya koymuştur.²²⁰

Cârullah, Mushafın imlası noktasında icma konusu üzerinde de durmuştur. Ona göre resm-i mesahifte icma vardır. Bu icma hem Hz. Ömer zamanında hem de Hz. Osman zamanında olmuştur. Hz. Zeyd b. Sabit’in sekiz tane çoğaltarak Hz. Osman’a verdiği mushaf, on iki bin sahabe önünde okunmuş ve sahabilerden hiçbirisi buna muhalefet etmemiştir. Öyleyse Kur’ân’ın imlası tevkifidir. O, icmanın yalnızca kıraatte olduğunu, yazıda olmadığını, sahabenin yazıda iyi olmadığını ileri sürenlere karşı çıkmış ve bunun tersini savunmuştur. Görüşünü sahabenin içerisinde binden fazla yazı yazabilen sahabenin varlığı ile delillendirmiştir.²²¹

Tartışmaların nihâyetinde Osman Mushafının imlasına uymanın gerekli olduğu fikri ağır basmıştır. Hatta bu gereklilik kıraatte de kabul görmüş ve sahih kıraatin özelliklerinden biri sayılmıştır. Osman mushafı’nın imla özellikleri ile ilgili ilk bilgiler daha çok kıraat imamlarından olan Nafi, Âsım ve Hamza kanalı ile şifahi yollardan gelmiştir. Müstakil eserlerin varlığı ise ikinci asırda görülmüştür. Tarihte Mushafların imlası ile alakalı pek çok eser telif edilmiştir. Bunlar başlıcaları şunlardır. İbni Âmir el- Yahsubî’nin (ö 118/736) *İhtilâfu Mesâhifi’ş-Şâm ve’l-Hicâz ve’l Irak ve Maktûu’l-Kur’ân ve Mevsûluh*, Ğâzi b. Kays’ın (ö 199/814) *kitâbu’l-hicâ /Kitâbu’ul-hicâi’s-sünne*, Ata b. Yezid el-Horasânî’nin *ed-Durrû’l-Manzûm, fi Marifeti’l Mersûm*, Yûsuf en-Nehavi’nin (ö 240/ 855) *Kitâbu Nusayr’i*, Muhammed b. İsa el-İsbehânî’nin (ö 253/867) *Kitâbu Hicâi’l-Mesâhif’i*, Ebû Hatim Sehl b. Muhammed es-Sicistânî’nin (ö 255/869) *Kitâbu İhtilâfi’l- Mesâhif’i*.²²² Ebû Bekr Abdullah ibn Ebi Dâvud es-Sicistânî’nin (ö 316/929) *Kitâbü’l-Mesahif’i*, Ebû’l- Abbas el-Mehdevî’nin *Hicâ’ü Mesâhifi’l-Emsâr’ı*, Ebû Amr ed-Dâni’nin (ö. 444/1053) *el-Mukni’ fi’ Ma’rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli’l-Emsâr’ı*, Ebû Dâvud Süleyman b. Necâh’ın (ö. 496/1103) *muhtasârü’t-Tebyin li-Hicâ’i’t-Tenzil’i*.²²³

“*Akiletü etrâbi’l-kasâ’id fi esne’l-makâsıd*” Ebû Amr ed-Dâni’nin “*el-Mukni’fi ma’rifeti mersûmi mesâhifi ehli’l-emsâr*” isimli eserinin, Ebû Muhammed Kâsım b.

²²⁰ Bigiyef, *Kur’ân ve Mushaflar Tarihi*, 89.

²²¹ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 13.

²²² Maşalı, *Kur’ân’ın Metin Yapısı*, 135.

²²³ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 16.

Firrûh b. halef eş-Şâtîbî er-Ruaynî tarafından manzum hale gelmiş adıdır. Kısaca “*akile*” denmiştir. Konusu Kur’ân-ı Kerîm’in imlasıdır.

Dâni *Mukni*’nin mukaddimesinde Hz. Osman’ın İmam Mushafı ile Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Şâm ve Irâk Mushafları ve imam mushaftan istinsah edilen diğer mushaflardan bahsetmiştir. *Mukni* yirmi bir bölümden oluşmaktadır. İçerisinde Kur’ân’ın toplanması, Mushaf haline getirilişi, istinsah çalışmaları, çoğaltılan Kur’ân’ın hangi şehirlere gönderildiği anlatılmakla beraber ilk Mushaflarda aynı imla ile yazılan kelimeler, hazf ve ispat konularında farklı yazılan kelimeler ile istinsah sonucu şehirlere gönderilen Mushaflar arasındaki farklar da eserde anlatılmıştır. Dani’nin bu eseri çeşitli merkezler gönderilen Mushafların imlası ile ilgili bilgiler vermesinin yanı sıra Resm-i Osmânî’nin belirlenmesi çalışmalarında temel bir başvuru kaynağı haline gelmiştir.²²⁴ *Mukni*’nin Şâtîbî tarafından manzum hale getirilmiş olan “*Akîletü etrâbî l-kasâ’idfi esne’l-makâsıd*” ise 298 beyitten meydana gelmektedir. Ra kafiyesi üzerine yazılması hasebiyle Ra kasidesi olarak, Şâtîbiyye’ye ithafen Şâtîbiyye-i suğra isimleri ile meşhur olmuş bir manzumedir.²²⁵

2.2.2.1. Mûsâ Cârullah’ın Akile Şerhi

Cârullah, eserinde terimlerin izahı, irap konularındaki çözümleme, ihtimal vecihleri açıklama gibi klasik şerh metodlarını terkederek, beyitten çıkan sonuçları açıklayıp çıkarımlarda bulunmuştur. Beyitteki kapalılıkları gidererek onu okutan hocanın başka kaynaklara bakmasına ihtiyaç bırakmayacak şekilde açıklamıştır.

Cârullah şerh çalışmasının başında Hz. Osman ile alakalı yorumları aktardıktan sonra Şâtîbî’nin tercihini sunmuştur. Ona göre Kur’ân’ın yazılış biçiminin her aşaması bizzat Hz. Muhammed (a.s.) sünneti ile sabit olmuş ve korunarak Hz. Osman zamanına kadar ulaşmıştır. Hz Osman zamanında da buna aynen uyulmuştur. Bu sebeplerle yazı tevkifidir.

Manzumede öncelikli olarak i’câz konusu anlatılmıştır. Cârullah bu konu ile alakalı Şâtîbî’nin şu görüşünü eklemiştir “*İ’câz Kur’ân’ın gaybden haber vermesidir. Nazmında ve manasında icaz yoktur.*”²²⁶ Cârullah’a göre belâgat arap toplumuna göre i’câz yönlerinden sadece birisidir ve peygamberlik bütün toplumları

²²⁴ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 16.

²²⁵ Bu eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Alaaddin Salihoğlu, “Rizeli Hafız Hüseyin Efendi ve Râ’iyye Şerhi Adlı Yazma Eseri” isimli makalesi.

²²⁶ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 39.

kapsar ve risaletin delili sadece bir toplumla kısıtlı tutulamaz.²²⁷ Bu yönüyle i'câz belirli bir toplumla ve konu ile sınırlandırılmaz.

Kur'ân'ın noktalanması hususunda Şâtîbî'nin beyitlerine ilaveten Cârullah, Ebû Amr ed-Dânî'nin şu görüşünü aktarmıştır. Dâni'ye göre tabiundan günümüze kadar bütün şehirlerde Mushaflarda nokta ve harekeye izin verilmiştir. Ancak sahabiler İmam Mushaflarına hiçbir harekeleme ve nokta koymamışlardır.²²⁸ İmam Mushafların ilk günkü hali korunmuştur.

Mushafların noktalanması hususunda ulema ihtilafa düşmüştür. İmam Mâlik gibi bazı âlimlere göre Mushaflara hareke ve nokta konulması sahabenin uygulamasına aykırı bir davranıştır. Mushafa yapılan müdahale, mushafın aslının görülmesine mani olmak anlamına gelir. Bu nedenle Kur'ân'ı ilk haliyle bırakmak gerekir. Diğer bazı âlimlere göre ise bu konuda herhangi bir sakınca yoktur ve caizdir. Cârullah burada sahabenin yazma tekniğini ikiye ayırarak bunlar arasındaki farkı aktarmıştır. İlki ihtimale uygun imla “مالك يومدين” âyetindeki söz konusu hazf gibi. Bu tür yazının örnekleri kıraati ihtilaflı olan her yerde mümkün olabilir. O halde böyle yerlerde sahabenin imlasına uymak gerekir. Diğer ise ıstılah imlası “السموات” kelimesinde bulunan iki eliften birini hazfetmiştir.²²⁹ Cârullah'a göre ikinci tür imlanın ilmi bir tarafı yoktur ve bu konularda sahabe imlasına uyma zorunluluğu yoktur.

İbni Haldun'a göre “*Araplar sanatı güzel yapmaktan yoksun bir millettir. Bundan dolayı Mushafların imlası yenilenebilecek teknik bir konudur. Sahabe o zamanki duruma göre Mushafları yazmışlardır. Hiç kimsenin onları eleştirmeye hakları yoktur fakat gelişen şartlara göre kendi tekniğini belirleme hakkına sahiptir.*” Cârullah, İbni Haldun'un bu görüşünü eleştirerek sahabenin kendi şartlarında tamamen sağlam kıstaslara oturarak, küçük nükteleri dahi gözden kaçırmadan son derece hassasiyetle işlerini tamamladıklarını belirtmiştir. İçinde bulundukları ağır şartlara rağmen pes etmeyen sahabeyi sanattan uzak görmenin doğru olmadığını savunmuştur.²³⁰

Akile'nin beyitlerinde geçen Mushafların hangi şehirlere gönderilmesi hususunu aktardıktan sonra bu konuda ki ihtilaflardan bahsetmiştir. Bir takım

²²⁷ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 41.

²²⁸ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 47.

²²⁹ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 49-50.

²³⁰ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 51.

âlimlere göre burada bahsi geçen dört Mushaf (Medine, Kûfe, Şam, Basra) ve Mekke'deki mushafla beraber toplamda beş mushaftır. Yemen ve Bahreyn'e gönderilen Mushaflar Mekke Mushafından istinsah edilmiştir. Dolayısıyla yedi mushaf konusu ihtilaflıdır. Cârullah'a göre istinsah edilen Mushafı nakledenlerin elinde söz konusu Mushafların bulunmaması veya kaybolmuş olması o Mushafların naklinin gerçekleşmemesi anlamına gelmez. Bu durum Mushaflar konusundaki sahabe icmasına aykırıdır.²³¹

İbn Kuteybe şöyle demiştir: “Hz. Osman şehit edildiğinde yanında bulunan Mushaf sonrasında çocuklarına ve nesilden nesile intikal etmiştir. Hz. Osman'ın mushafı sekizinci mushaftı. İmamlar Medine mushafından ve Hz. Osman mushafından nakilde bulunmuşlardır. Bu durum iki mushafın farklı olduğunun kanıtıdır.” Şâtibi de bu iki mushafın farklı olduğundan bahseder. Hz. Osman mushafının çocukları aracılığı ile intikal etmesi, o mushafın imam Mushaf olması için geçerli bir neden değildir. Kişiye özel mushafın imam Mushaf olması mümkün değildir. Cârullah'a göre İmam Mushaf günümüzde Medine'de bulunmaktadır. Bu konuda ihtilaf yoktur. Hz. Osman'ın yanında bulunan mushafın ise varlığı bile şüphelidir. Tüm bu nedenlerden dolayı Zeyd b. Sabit'in Kur'ân'ı cem ettiği, birinin Hz. Ebû Bekir'e, sekiz tanesinin de Hz. Osman'a verilmek üzere dokuz tane Mushaf yazdığı sabit olmuştur.²³²

2.2.2.2. Hazf, İspat Konuları

Hazf kelimesinin sözlük manası atmak, düşürmek, birşeyin bir tarafını eksiltmek, ondan bir şey çıkarmak,²³³ bir şeyi kenarından kırmak, koparmak, fazlalıkları ondan almak ve böylece onu güzelleştirip süslemek manalarına gelir. Hazf kelimesi sözlük anlamından uzaklaşmadan temel islam bilimlerinde kavramsal bir anlam kazanmıştır. Zerkeşi hazfı “kavramsal olarak kelimadan bir bölümün ya da söz grubunun delillere dayanarak düşürülmesidir”²³⁴ şeklinde tanımlamıştır. Hazf,

²³¹ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 49.

²³² Bigiyef, *Akile Şerhi*, 52.

²³³ İsmail Durmuş, “Hazf” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 17/122.

²³⁴ Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Daru'l-marife, 1376), 3/102.

her ne kadar dillerin farklı gramer yapıları ve ses dizgeleri olsa da, onların ortak özelliklerinden biridir.²³⁵

İsbat, kelime sonlarında bulunan med harflerinde açığa çıkarma, sabitleme demektir. İsbatın üç hali vardır. Bunlardan ilki vakf ve vasl durumunda kelimenin sonunda bulunan harfi belirtmektir. “قال ربنا, اني معكم” örneklerinde olduğu gibi ikinci İsbat hali ise kelimenin yazılışında görünüp vakf halinde açık okunması fakat vasıl halinde ise hazfedilmesidir. “تنجي المؤمنين, الظنونا هنالك” örneklerinde olduğu gibi. Üçüncü hali ise kelimenin yazılışında olmayıp Vasl halinde belirmesidir. “انه هو”, “انه بصيراً” örneklerinde olduğu gibi.²³⁶

İsbatın yukarıda açıkladığımız tanımdan başka bir tanımı daha vardır ki oda şudur, okuyuş sırasında sonunda hemze bulunan kelimelerde vakfedildiği takdirde sonunda ki hemzeyi belirtmek, açık etmektir. “السفهاء” kelimesinde olduğu gibi. Bu belirtmeye, açıktan okumaya “isbat” denir. Tüm kıraat imamlarının uygulaması bu şekildedir. Bunun istisnası ise İmam Hamza (ö.156/773) ve İmam Hişam’ın (ö. 245/859) kıraatleridir. İmam Hamza ve İmam Hişam ise ya “elif” üzerine ya da “teshil” ile vakfetmişlerdir.²³⁷

2.2.1.2.1. Elif’in Hazfı

Kelimenin sonunda uzun fethayı temsil eden elif harfî her zaman yazıda görülmüştür. Bunun birkaç istisnası vardır. Bu istisnalar Nûr sûresi 31; Zuhurf sûresi sûresi 49 ve Rahmân sûresi 31. âyetlerinde bulunan “إيها” kelimesi “إيه” şeklinde yazılmıştır.²³⁸

Cârullah’a göre Fâtiha Sûresindeki “مالك” kelimesindeki elifin hazfedilmesi, imlanın kasr kıraatini kapsamaması içindir. Cârullah, “Ebû Amr’ın, “مالك” kelimesindeki ‘ا’ Kur’ân’ın tamamında ve mushaflarda hazfedilmiştir.” görüşüne katılmamıştır. O Ebû Amr’dan başkasının bunu söylemediğini ve bu sebep olsa gerek Şâtıbi’nin de

²³⁵ Kudbettin Ekinci, *Kur’ân’da Hazf* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 8.

²³⁶ Yavuz Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlimleri Sözlüğü* (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2018), 19-20; Atıyye Kâbil Nasr, *Gayetül-Mürîd fî İlmit-Tecvid* (Kahire: y.y. 1414), 196-197.

²³⁷ Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlimleri Sözlüğü*, 20; Nasr, *Gayetül-Mürîd fî İlmit-Tecvid*, 196-197.

²³⁸ Muhammed Abay, *Osmanlı Döneminde Mushaf İmlası Tartışmaları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 30.

beyitte “مقتصرا” ifadesine yer verdiğini dolayısıyla elifin hazfedilmesinin sadece el-Fâtiha sûresine has olduğunu söylemiştir.²³⁹

Cârullah’a göre Bakara sûresi 72. âyette geçen “فادرات” kelimesi farklı kıraatlere uygun olması için değil ıstılahi bir imlaya göre yazılmıştır. “د” ve “ر” harfinden sonra iki elif hazfedilmiş “ف”den sonra da hemze-i vasıl yazıda yer almıştır. Çünkü bu hemze telaffuzda hazfedilmiş fakat kendisine delalet etmesi için yazıda bırakılmıştır. Bakara sûresinin 184. âyetinde ki “طعام المسكين” ifadesi farklı kıraatlere uygun bir imla ile yazılmıştır. İki kıraate uygun olması için elif hazfedilmiştir. Mesela Mâide sûresindeki aynı ifadede elif hazfedilmemiştir. Bazı Mushaflarda elif hazfedilmiş bazılarında ise hazfedilmemiştir.²⁴⁰

Sûrenin dokuzuncu âyetindeki “يخادعون” kelimesi teknik imlaya uygun olarak hem Bakara sûresinde hem de Nisâ sûresi 42. âyette elifin hazfı ile yazılmıştır. Ancak bu ifadenin olumsuz şekli “وما يخادعون” yine Bakara sûresinde farklı kıraatlere de uygun şekli ile elifin hazfedilerek okunması vaciptir.²⁴¹

Bakara sûresi 191. Âyetindeki “قتال” fiilleri farklı kıraatle uyması amacı ile elif hazfedilerek yazılır. Şâtıbî’nin bu âyetteki üç kıtal fiilinden bahsetmesine binaen Cârullah’a göre, şairin “üç kıtal fiili” ifadesi âyetin başındaki ve sonundaki kıtâl fiillerini kapsamaz. Çünkü bu iki fiil müfâale babından değildir. Elif harfinin şeklen hazfedilmesi, lafızdaki varlığından kaynaklanan bir durumdur.²⁴²

Bakara sûresi 245. âyetinde geçen “يسيطر”, Ğaşiye sûresi 22. âyetinde geçen “مصيطرون” Tur sûresi 67. âyetinde geçen “مصيطرون” kelimeleri Cârullah’a göre kıraat farklılıklarından dolayı “ص” harfî ile yazılmıştır. Oysaki orjinalinde “س” harfidir.²⁴³

Bakara sûresi 61. âyetindeki “اهبطومصرا فان لكم” imam Mushaf ve diğer Mushaflarda munsarîf bir kelime olarak elif ile yazılması ittifakla sabit olmuştur. Bu şekli ile kelime “kırsal alan” anlamı taşımaktadır. Ancak Hasan-ı Basrî, el-Ameş ve Ebân İbn Sa’leb bu kelimeyi gayrı munsarîf olarak kabul etmiş ve tenvinsiz

²³⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî, *Kitâbü’s-Seb’a* (Mısır: Dâru’l-Maârif, 1400), 104; Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *el-Mukni’ fi ma’rifeti mersûmi meşâhihi ehli’l-emşâr* (Kahire: Mektebetü’l-Külliyeti’l-Ezheri, ts.), 87; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 56.

²⁴⁰ Ebû’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbn Cezerî, *en-Neşr fi’l-kirâati’l-aşr* (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, ts.), 2/255; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 56.

²⁴¹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/207, 454; Ebû Muhammed (Ebû’l-Kâsım) Kâsım b. Firruh b. Halef eş-Şâtıbî er-Ruaynî, *Akiletü etrâbi’l-kaşâ’id fi esne’l-makâşid* (Suudi Arabistan: Dâru’n-Nûr, 1422), 5.

²⁴² İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/242; Şâtıbî, *Akile*, 6.

²⁴³ İbn Mücâhid, *Kitâbü’s-Seb’a*, 185, 186; Şâtıbî, *Akile*, 5; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 57.

okumuşlardır. Bu durumda bu kelimeden Firavun'un şehri Mısır anlaşılır. Übey ve İbn Mes'ud'un Mushafında da böyle geçmektedir. ²⁴⁴

Cârullah, “كتبه”²⁴⁵ kelimesinin yazılışı hususunda İmam Nâzım'ın (Şâtıbî) şu görüşüne yer vermiş ve bu görüşün icmaya uyduğunu da belirtmiştir. İmam Nâzım'a göre kitap kelimesi kurallara bağlı hazifler arasındadır. Kitap kelimesi gelecek konuda muzaaf olmadan gelmiştir. Bu, kelimenin farklı yazılışlara sahip olduğunu belirtmek içindir. ²⁴⁶

Şâtıbî, beytinde Bakara sûresindeki “ابراهيم” kelimesinin Şam ve Irak ekollerinde ya'nın hazfedilerek okunduğundan ve bunun güzel koku manasına geldiğinden bahseder. Cârullah buna ilaveten kelimenin Kur'ân-ı Kerîm'de 33 yerde geçtiğini ve Kûfî, Şamî ve Basrî Mushaflarının tamamında Bakara sûresine has olarak kelimedeki “ابراهيم” ya harfinin hazfedildiği, bundan sebep anlamının değişip on beş yer manasına geldiğini eklemiştir. Bu görüşüne gerekçe olarak kelimenin Bakara sûresine has olarak ha harfinden sonra elif'in geldiğine dair kıraatin varlığını sunmuştur. ²⁴⁷

Bakara sûresi 132. âyetindeki “اوصا” kelimesi İmam Mushaf, Şamî ve Medenî Mushaflarda iki vav arasında elif olduğu “وَأَوْصَى” şekliyle yazılmıştır. Diğer Mushaflarda “وَوَصَّى” şeklinde yazılmıştır. ²⁴⁸

Mâide sûresinde ki “مَسَاكِينَ” kelimesine Cârullah şu yorumu eklemiştir. “*Bu kelimde iki kıraat vardır. Birincisi “عشرة مساكين” şeklinde, ikinci olarak ise “طعام مساكين” dir. İlkinde ihtilafsız olarak elifin hazfî ile yazılır. Çünkü on sayısının temyizi olarak sadece çoğul şeklinde okunabilir.*” ²⁴⁹

“خَطِيَا” kelimesi A'râf sûresi 161 ve Nûh suresi 25. âyetlerde iki dış şekilde yazılmıştır. Birinci dış “ya” harfine aittir. İkinci dış hususunda ihtilaflar vardır. “hataya” kıraatine göre ikinci dış “elif” iken “hatiet” kıraatine göre ise ta harfine aittir. Bakara sûresinde ki “تَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ” âyetinde bütün Mushaflarda tek dış ile yazılmıştır. Bu âyetin cem-i teksir ile okunması hususunda ittifak edilmiştir. ²⁵⁰

²⁴⁴ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 58.

²⁴⁵ et-Tahrîm 66/12.

²⁴⁶ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/389; Şâtıbî, *Akile*, 6; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 60.

²⁴⁷ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/221; Şâtıbî, *Akile*, 6.

²⁴⁸ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/232; Şâtıbî, *Akile*, 6; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 61.

²⁴⁹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/226,255; Şâtıbî, *Akile*, 6; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 63.

²⁵⁰ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/37, 272; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 68.

Cârullah, Yûsuf sûresindeki “آيات” kelimesinin İmam Mushaf’ta elif ile yazıldığını aktardıktan sonra Ebû Ubeyd’in (ö. 224/838) Yûsuf 31. ve 51. âyetlerde geçen “حاش” kelimesinin şın harfinden sonra elifsiz olarak yazıldığını söylediğini aktarmıştır. Cârullah, Yûsuf ve Enbiyâ sûrelerindeki “تنجي” kelimesinin farklı kıraatlere uygun imla tekniğine göre tek nun ile yazıldığını, ancak Yûnus sûresindeki “nun” harfinin sabit olduğunu bildirmiştir. Yûsuf sûresi 87. âyetindeki “لا يأس” ve Ra’d sûresi 31. âyetindeki “يأس” ifadelerinin arasına elif zaid olarak gelmiştir. Cârullah buraya şöyle bir ilavede bulunmuştur. Hemzenin hazfedilmesinde kurallar vardır. Elifin fazladan eklenmesi, Mushaf imlasında bu kelimelerin “ ا ي س “ kökünden gelmesi ihtimali üzerinedir. Nihâyetinde bu ihtimal Kıraat’i Seb’a da vardır. Bu ziyade “يأسوا” ile “يأس” arasındaki farkı belirtmektedir. İlmi kurallarda bu yoktur. Bu ince nüâns ise Zeyd bin Sabit’in belagata ne kadar hâkim olduğunun kanıtıdır. Yûsuf sûresi “حَتَّى إِذَا اسْتَيْسَرَ الرُّسُلُ” 110. âyetteki “استيأس” ile Yûsuf 80. âyetteki “استيأسوا” kelimelerindeki “sin”lerin arasındaki “elif”ler hazfedilmiştir. Bazı Mushaflarda te harfinden sonra elif harfi bulunmaktadır. Buradan hareketle her iki kelimenin de “س آ ي” kökünden gelmesi ihtimali vardır. İbrahim sûresi 5.âyetteki “بِأَيِّمَالِ اللَّهِ وَذَكَرْهُ” deki “بِأَيِّم” kelimesinin Cârullah farklı yazılışlarının olduğunu söylemiştir. Mushafların bazısında iki elifin arasında ya harfinin yazıldığı görülür, bazı Mushaflarda ise elif ile mim arasında iki ya ile yazıldığı görülmektedir. Bu âyetteki elif hakkında iki görüş vardır. Bunlardan ilkinde göre buradaki ya şeddeli olup sonrasında cem elifinin hazfedilmesiyle sakın hale gelmiştir. İkinci görüşe göre buradaki elif cem elifi olup, teknik imlaya uygun haliyle ya olarak yazılmıştır. Her iki halde de elif zaid bir harf değildir.²⁵¹

Cârullah Kehf sûresi 96. âyetinin “آتوني زير الحديد” ile “آتوني أفرغ” bölümünde geçen “آتوني” fiilindeki elifin “ت” harfinden önce “ي”siz yazıldığını ve bunun tüm Mushaflarda ittifakla sabit olduğunu aktardıktan sonra bunun iki açıklaması olabileceğini söylemiştir. Bunlardan ilkinin bu kelimenin emri hazır olması ve ityan kökünden gelmesi ve bu durumda kelimenin “ت” harfinden önce yazılması gerektiği şeklindedir. İkinci görüş ise bu kelimenin kökü “ita”dır ve ifal babından olup yazıda hazf söz konusu değildir. Tâhâ sûresi 77. âyetinin “لَا تَخَافُ دَرْكًا وَلَا تَخْشَى” bölümü hakkında mushaflarda ihtilaf vardır. Nefy olarak elif ile ya da nehiy olarak elifsiz yazılmıştır. Cârullah bunun “لا تخف” şeklinde nehy olarak okunmasının daha uygun

²⁵¹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/405,449; 2/130, 295, 324; Şâtıbî, *Akîle*, 9; Bigiyef, *Akîle Şerhi*, 73-75.

olacağını Tâhâ 68. ve 112. âyetleri delil getirerek ifade etmiştir. Çünkü bu iki âyette elifin hazfî konusunda âlimler ittifak etmişlerdir.²⁵²

Ahzâb sûresi 20. âyetinde bulunan “يسألون” kelimesindeki elifin hazfî ihtilâflıdır. Cârullah’a göre buradaki kıraat farklılığı bu kelimenin tefaul babına göre okunması ve hemzenin elifle değiştirilmesinden kaynaklanmaktadır.²⁵³

Fecr sûresinin 23. âyetinin “وجيء يومئذ بجهنم” bölümünde ki “وجيء” kelimesine Endülüslüler cim ve ya arasına elif eklemişler ve bunu Medine mushafına dayandırmışlardır. Kimilerine göre burada izafe edilen elifin amacı, bu kelimenin “حتي” kelimesi ile karışmasını önlemektir. Cârullah bu görüşü tutarlı bulmamış “حتي” daki “ت” harfine ait olan dişin zaten iki kelime arasındaki farkı ortaya koyduğunu, ziyade olan “ا” ise imlanın okuma şeklini kapsaması için konulduğunu savunmuştur.²⁵⁴

Tekvir sûresinin 24. âyetinin “وما هو علي الغيب بضنين” bölümünün imlası hakkında Cârullah, “بضنين” kelimesinin “ض” ile mi yoksa “ظ” ile mi yazılması hususunda ihtilaf olduğunu söylemiştir. “بضنين” kelimesini “ظ” harfi olarak kabul eden görüşe göre âyetin anlamı “Hz. Muhammed vahiy konusunda asla suçlanan biri değildir.” olurken, “بضنين” kelimesini “ض” harfi olarak kabul eden görüşe göre ise âyetin manası “Muhammed kendisine vahiy edileni saklayan cimri biri değildir” şeklindedir.²⁵⁵

Cârullah, İnsan sûresinin “قوارير من فضة” âyetindeki “قوارير” kelimesinin yazılışında ihtilaf olduğunu ve Ebû Ubeyd’in bu kelimeyi ilk halinde elifli olarak gördüğünü ikinci halinde ise elifin silindiğini naklettiğini aktarmıştır. Hac sûresi 23. âyette geçen “وَلَوْلَا” kelimesi bütün Mushaflarda ziyade elif ile yazılmıştır. Fâtır sûresinde geçen “لَوْلَا” kelimesi ise Kûfe, Medine Mushaflarında elif ile yazılmış diğer Mushaflarda elif hazfedilmiştir. Nafi’de bu sûredeki “لَوْلَا” kelimesini elif ile yazılmasını tercih etmiştir. Şâtıb “لَوْلَا” kelimesinde elifin zaid olarak yazılmasını fasl ifade etmesi için ve vavın elif sûretinde yazıldığına işaret etmek için olduğunu söylemiştir.²⁵⁶

²⁵² İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/220; 2/170,220,315,321; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 78-79.

²⁵³ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/348; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 86.

²⁵⁴ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 94-95.

²⁵⁵ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/12,28;2/398; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 95-96.

²⁵⁶ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/395,396; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 98-99.

Kur'ân'da geçen "لكن، ألك، والاء، ذالك، ها، مع، السلام، الآتي" gibi kelimelerdeki elifler hazfedilmiştir. Bu konuda tüm mushaflar ittifak etmişlerdir. "مساجد، والة، ملائكة،" "لرحمان، تبارك،" kelimelerinde de elif hazfedilmiştir. İki lam arasında elif gelirse de buradaki elifin hazfedileceği bildirilmiştir. Şâtıbi bu kurala örnek olarak "خلا لالضلال،" "حلال، كلاله، الخلاق، سلاله، غلام، الظلال" kelimelerini örnek vermiştir.²⁵⁷

"عَلَمْنَا" fiilini Şâtıbi edilgen olarak kullanmıştır. Cârullah'a göre Kur'ân'da bu fiilin hem edilgen hem de bu fiil içerisindeki elifin haşv²⁵⁸ şeklinde okunması söz konusu değildir. Tıpkı Neml sûresi 16. âyette olduğu gibi "عَلَمْنَا" fiilindeki elifin tatarruf²⁵⁹ olması da kuvvetle muhtemeldir. Sayı isimleri cümledeki durumları ne olursa olsun içlerinde bulunan elif hazfedilir."المبعد" kelimesi ise pek çok yerde geçmesine rağmen sadece Enfâl sûresinde yazılışındaki elif hazfedilmiştir.²⁶⁰

"أَيْه" kelimesi üç yer hariç Kur'an'ın tamamında "ha" harfinden sonra "elif" ile yazılmıştır. Bu üç yer ise Nûr suresi 31, Rahmân sûresi 31, zuhruf sûresi 49'dur. Bütün Mushaflarda bu üç yerde "أَيْه" kelimesindeki "ha" harfinden sonra "elif" yazılmamıştır. Arap dilinde ha harfinin dammesi ile "أَيْه الرجل" şeklinde bir kullanım bulunmaktadır. İbni Amir bu kullanımı kabul etmiştir. Bu yazım şeklinin Mushaf yazısına da Arapçaya da uygundur demiştir. Fârisî bu görüşü kabul etmemiştir. Cârullah bu konuda Farisi'yi eleştirmiştir.²⁶¹

"آيات" kelimesi her nerede ve ne şekilde gelirse gelsin ondaki elif hazfedilmiştir. Bunun iki istisnası vardır ki o da Yûnus sûresinde geçmektedir. Bu kelime Yûnus sûresinde 15 defa geçmekte olup Nazım (Şatıbi) ve Cârullah'a göre istisna olan yerler sûredeki "وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٌ" ve "إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا" ²⁶² ve ²⁶³ ayetlerindeki kelimelerdir. ²⁶⁴

"قُرْآن" kelimesinde ra harfinden sonra elifin yazılması hususunda Mushaflar ittifak etmişlerdir. Fakat iki istisnası vardır ki bunlar Yûsuf sûresi 2. ayet ve Zuhurf sûresi 3. ayettir. Şâtıbi, bu istisnalarda ihtilaf edildiğini zikretmiştir. Dâni'ye göre

²⁵⁷ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/278; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 101.

²⁵⁸ "Haşv: Kelime içerisinde bulunan hemzenin kendisinden önceki harfin harekesine uygun bir harfe çevrilmesidir." Bigiyef, *Akile Şerhi*, 102

²⁵⁹ "Tatarruf: Kelimenin sonunda bulunan hemzenin, kendisinden önceki harfin harekesine uygun bir harfe çevrilmesidir." Bigiyef, *Akile Şerhi*, 101.

²⁶⁰ Dâni, *el-Mukni*, 28; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 103-105.

²⁶¹ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 106.

²⁶² Yûnus 10/15.

²⁶³ Yûnus 10/21.

²⁶⁴ Dâni, *el-Mukni*, 28; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 107.

“قرآن” kelimesi her yerde elif ile yazılmıştır. Cârullah burada Şâtibi’yi eleştirerek ihtilafın olduğunu söylemenin zayıf bir görüş olduğunu bildirerek Dâni’nin görüşünü savunmuştur.²⁶⁵

“ساحر” kelimesi üzerinde de ihtilaf vardır. Nusayr ve Dâni bu kelimenin Zâriyât Sûresi haricindeki diğer yerlerde yazılışında elifin hazfedildiğini aktarmışlardır. Nafi ise Şuarâ sûresi haricindeki her yerde elif ile yazıldığını Şuarâ sûresinde ise ha harfinden sonra elifin yazıldığını söylemiştir. Cârullah bu zıt görüşleri Nafi’nin Medine Mushaflarından, diğerlerinin ise başka Mushaflardan naklettiğini zikrederek uzlaştırma yoluna gitmiştir.²⁶⁶

Üç harften fazla olan yabancı özel isimlerin “ابراهيم, اسمعيل, اسحق, هرون, ميكل,” gibi kelimelerin ortalarındaki elifin hazfedilmesi hususunda Mushaflar ittifak etmişlerdir. “طالوت, جالوت, يأجوج, مأجوج, هاروت, ماروت,” kelimelerinin ise elif ile yazılmasında ittifak etmişlerdir.²⁶⁷

Cemi müzekker ve cemi müennes salimlerde elifin hazfi konusunda Mushaflar ittifak etmişlerdir. Fakat şeddeli ve hemzeli kelimelerin çoğul halleri istisna kabul edilmiştir. Cârullah ilaveten Hicaz ve Şam Mushaflarının şeddeli ve hemzeli ism-i faillerinin elifinin yazılması noktasında ittifak ettiklerini eklemiş ve şu örnekleri vermiştir. “السائيهين, العادين,” devamında ise Irak Mushaflarının cemi müennes salimlerin şeddeli ve hemzeli olanları da dâhil ism-i faillerdeki elifi hazf ettiklerini fakat cemi müzekker salimlerdeki elifin yazıldığını aktarmıştır. Bu uygulamaya da şu örnekleri vermiştir: “تا ثبات, صافات”²⁶⁸

Şuarâ sûresi 61. âyetteki “ترائي” kelimesinde Cârullah bu kelimenin tefaul babından geldiğini “راي” fiilinden türediği ve bu kelimenin dört harfle yazılması gerektiğini söylemiştir. Çünkü Mushaflarda iki elif arasında hemzenin bulunması vaki olmamıştır. Mushaflarda ra harfinden sonra gelen elif ile birlikte dört ya da üç harfle yazılmış ve kelimenin vasıl hali esas alınmıştır. Vasıl halinin esas alınması sahabe döneminden sonra kabul edilmiş bir kuraldır.²⁶⁹

Vasıl hemzesinin yazılışı hususunda Cârullah beş yer hariç Mushaflarda ittifak olduğunu söylemiştir. Bu beş yer şu şekildedir. Harf-i cer ve ibtida lamından sonra

²⁶⁵ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 108.

²⁶⁶ Dâni, *el-Mukni*, 29; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 109.

²⁶⁷ Dâni, *el-Mukni*, 29,30; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 110.

²⁶⁸ Dâni, *el-Mukni*, 30.

²⁶⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbü’s-Seb’a*, 471; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 112.

gelen elif lam takısındaki hemze “وَلَدَّارٌ”²⁷⁰, hemzenin başına gelen hemze -sadece başına fe ya da vav gelirse olur “وَأْتُوا”²⁷¹, “سَأَلَ” fiilinin emri başına fa veya ya geldiğinde “وَسَأَلُوا”²⁷², istifham hemzesinden sonra gelen hemze “ءَأَنْتُمْ”²⁷³, bismillahın hemzesi “بِسْمِ اللَّهِ” dir.²⁷⁴ Yûnus sûresi 90. âyette “بَنُو” kelimesi elif ile yazılmıştır. Mushaflarda cemi ve müfred vavından sonra ziyade olarak elifin yazılması hususunda ittifak edilmiştir. Bu ziyade sahabe uygulamasıdır. Dil bilimcileri bu uygulamaya tâbi olmuşlardır.²⁷⁵

“جَاوَزَ, بَاوَزَ, فَاوَزَ, سَعَوْ, عَتَوْ, عَتَا” Şâtıbi bu altı kelimenin eliflerinin hazf edildiğini, çoğul vavın yazım kurallarından istisna edildiğini söylemiştir. Cârullah ise ilk iki kelimenin Kur’ân’ın tamamında üçüncü kelimenin sadece Bakara sûresinde, dördüncü kelimenin sadece Sebe sûresinde, beşinci kelimenin sadece Furkân sûresinde, altıncı kelimenin ise Haşr sûresinde elifsiz yazıldığını eklemiştir.²⁷⁶

“الْيَكَّة” kelimesi altı harflidir. Bu kelime imlanın iki kıraate de uyması için iki yerde iki elifi hazf edilerek dört harfle yazılmıştır. Bunlar Sâd sûresi 13. ayette geçen “وَأَصْحَابُ الْيَكَّة” ile Şuarâ sûresi 176. ayetteki “أَصْحَابُ الْيَكَّة” dir. Burada Cârullah sahabenin yazı sanatının mükemmelliğine ve inceliğine vurgu yapmıştır.²⁷⁷

2.2.1.2.2. Ya’nın Hazfedilmesi ve Yazılması

“ارهبون, اتقون, تكفرون, أطيعلون, اسمعون, خافون, اعبدون” kelimelerindeki vav’lar Kur’ân’ın tamamında hazf edilmiştir.²⁷⁸

Mütekellim ya’sına izafe edilen münada isimlerde ya harfî hazf edilir. İstisnası ise Zümer sûresi 41. âyet ile Ankebût sûresi 56. âyettir. Zuhurf sûresi 68. âyette Mushaflardaki münada ya’sının yazılışı farklıdır. Medine Mushaflarında isbat ile Irak Mushaflarında hazf edilerek yazılmıştır.²⁷⁹ “ايلاف” kelimesinde iki harf hazf edilmiştir bu hususta Mushaflarda ittifak vardır.²⁸⁰

²⁷⁰ el-En‘âm 6/32.

²⁷¹ el-Bakara 2/189.

²⁷² en-Nisâ 4/32.

²⁷³ El-Bakara 2/140.

²⁷⁴ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 115.

²⁷⁵ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/412; 2/210; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 116.

²⁷⁶ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 116.

²⁷⁷ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/457; 2/84; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 119.

²⁷⁸ Dâni, *el-Mukni*, 38; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 119.

²⁷⁹ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 125.

²⁸⁰ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 126.

Mûsâ Cârullah yanyana gelen iki “ya”dan birinin hazfedilmesi konusunda Mushafların ittifak ettiğini söyler ve Meryem sûresi 74. âyeti örnek getirir. “هم احسن ” de altı çizili kelimedede ki iki “ya”dan birinin hazfinin sarf kurallarına uygun olduğunu söyler ve şu üç nedene bağlar. İlk olarak şeddesiz halinde hemze şekle ihtiyaç duymaz. İkinci olarak yukarıdaki örnekte hemzenin kolaylaştırılması idğam ile olmuştur. Son olarak tenvin elifi i’rab mahalline bitişik olmalıdır.²⁸¹

Bir fiile zamir bitiştiği zaman mazi ya da muzari olması fark etmeden iki ya ile yazılmaktadır. Bu hususta tüm Mushaflar ittifak etmişlerdir.²⁸² Kalem sûresi 6. âyetteki بأَيِّم kelimesi elif harfinden sonra iki ya ile “بأَيِّم” şeklinde yazılmıştır. Kelimenin aslı da böyledir.²⁸³ Zâriyât sûresi 47. âyetteki أَيِّ kelimesi eliften sonra iki ya ile yazılmıştır. Bunun sebebi güç anlamına gelen el-eyd kelimesi ile yed kelimesinin çoğulu olan el-eydi ile karışmamasıdır.²⁸⁴

A’râf sûresi 145. âyetteki “سَأْرِيكُم” kelimesinde Cârullah’a göre elifin ziyade edilmesi vavın ziyade edilmesinden daha evladır. Sebebi ise fethalı bir harften sonra gelen dammeli hemze vav ile yazılır. Eğer zaid olan harfe itibar edilmezse elif ile yazılır. Doğru olan zaid harfe itibar edilmemesidir. Bu kelimenin hem elif hem de vav ile yazılması ise her iki durumun da caiz olduğunu göstermek içindir.²⁸⁵

Çoğul için yan yana gelmiş vavlardan birinin hazf edilmesi kesin bir kuraldır. Tek istisnası Haşr sûresi 9. âyetteki “تَبَوُّوْ” kelimesidir.²⁸⁶

2.2.2.3. Kurala Aykırı Olarak Yazıda Bulunan Hemzeler

Kelimenin başında gelen hemze bir harf olarak sözün başında gelmez. Vasl kastıyla yazılmışsa bu bir istisnadır. Tâhâ sûresi 94. âyetteki “يَبْنُوْ” kelimesinde ümmdeki hemze vav ile yazılmıştır. Cârullah bu kelimenin yazılışına dair Sehave’nin (ö.643/1245) bu konudaki görüşünü eklemiştir. Sehave “Şam’daki İmam Mushafında vav harfinin nun harfine bitleştirilmiş ve ya harfinden sonra elifin ziyadesi ile “يَابْنُوْ” olarak yazıldığını gördüm” demiştir.²⁸⁷

²⁸¹ Dâni, *el-Mukni*, 56; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 126-127.

²⁸² Bigiyef, *Akile Şerhi*, 177.

²⁸³ Dâni, *el-Mukni*, 54; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 129.

²⁸⁴ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/137; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 129.

²⁸⁵ Dâni, *el-Mukni*, 59; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 131.

²⁸⁶ Dâni, *el-Mukni*, 94; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 132.

²⁸⁷ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/455; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 133-134.

Sâffât sûresinde üç yerde “ءَانَا” kelimesi geçmektedir. “ءَانَا” kelimesinin ilk geçtiği yer 16. âyettir. Bunlardan ikincisi olan 36. âyetteki “اِنَّا” kelimesinin ikinci hemzesinin ya ile yazılmasında Mushaflar ittifak etmişlerdir. Diğerlerinde ittifak yoktur. İkinci olan kelimenin istifham olduğunu belirtmek için ya harfi ile yazılmıştır. Aynı kelimenin surede geçtiği üçüncü yer ise 53. âyettir. Diğer iki kelime de ittifak olmadığı için burada ya harfi olmadan “ءَانَا” şeklinde yazılmıştır.²⁸⁸ Hemzeden önceki harf sakın ise hemze yazılmaz. “السَّوَايَ” kelimesinde elif lafzın durumuna göre amel ettiği için yazılmıştır.²⁸⁹

“نَبَا” kelimesi merfu olup elif lamsız geldiği zaman kendisinden sonra elif olan vav harfi ile Teğabûn sûresi 7. âyette “النَّبَا” yazılmıştır. Dâni bütün nebe kelimelerinde kuralın böyle olduğunu söylemiştir. Ancak Şâtibi’ye göre Tevbe sûresi 70. âyetteki “نَبَا” kelimesi bu kuralın istisnasıdır ve vav harfi olmadan yazılmıştır.²⁹⁰

Kıyâme sûresi 13. âyetindeki “يُنَبِّئُ” ve Zuhuf sûresi 18. âyetindeki “يُنَبِّئُ” kelimelerinin imlası konusunda ihtilaf vardır. Küfe ehli bu âyetlerdeki kelimeleri vav ve ondan sonra gelen elif ile Medine ehli ise vavsız yazıldığını kabul etmiştir. Ebû Amr ed-Dâni’nin Mukni’sinin nüshalarında bu iki harfin yazılışlarının farklı olduğu görülmüştür. Şâtibi güvenilir kabul ettiği nüshalarda bu harfin vav harfi ile yazıldığını, güvenilir olarak kabul etmediği nüshalarda ise vavsız olarak yazıldığını söylemiştir.²⁹¹

Mümtehhine sûresi 4. âyetindeki “بَرَاءَ” kelimesinin ortasındaki elif iki hemze ile yazılmıştır. Sarf kurallarına göre elifin yazılıp hemzelerin yazılmaması gerekir. Mushaflarda birinci hemze ve elif hazfedilmiş, vav olarak yazılmıştır. Bu yazımda hemzenin harekesine göre hareket edilmiştir.²⁹²

2.2.2.4. Elifin Vav Olarak Yazılması

“Zekât” kelimesinin yazılışında Mushaflar ittifak halindedir. Nûr sûresi 35. âyetindeki “مَشْكُوَّةَ”, Necm sûresi 20. âyetinde ki “مَنَوءَ” Ğafir sûresi 41. âyetteki “نَجْوَا” kelimelerinde ki elifin yazılışı hakkında Mushaflar ittifak halindedir. “صَلَاةَ” ve “حَيَاةَ” kelimeleri bir başka kelimeye izafe edilirlerse elif çoğunluğun ittifakına göre elif ile yazılır. İzafe durumu yoksa elif tüm Mushaflarda vav olarak yazılır. Bakara

²⁸⁸ Dâni, *el-Mukni*, 57;er-Rûm 30/60; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 135.

²⁸⁹ Dâni, *el-Mukni*, 33;Bigiyef, *Akile Şerhi*, 137.

²⁹⁰ Dâni, *el-Mukni*, 61; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 139.

²⁹¹ Dâni, *el-Mukni*,62; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/453; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 141.

²⁹² İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/474; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 141.

suresi 157. âyetinde (صَلَّاتٌ) olduğu gibi. “حياة” ve “زكاة” kelimeleri Irak Mushaflarında vav ile yazılır. Tevbe sûresi 99 ile 103, Hûd sûresi 87, Mü’minun sûresi 9. âyetlerindeki örnekleriyle “صلوات” kelimesi çoğul halde geldiği zaman vav ile yazılır. Bu konuda icma vardır.²⁹³

2.2.2.5. Ya ve Vavdan Dönüşen Eliflerin Yazılması

Ya harfinden dönüşen her elif harfi sonuna zamir bitişse de, bitişmese de ya olarak yazılır. Şâtibi, İbrahim sûresi 36, Hac sûresi 4, Hakka sûresi 11. âyetlerindeki “عصاني, توالأه, طغا, ومعا, أقصا, والقصا, وسيما” kelimeler ile Tâhâ sûresi 43. âyet ve Nâziât sûresi 17. 21. âyetlerindeki harfler âyet sonlarında geldiği için istisna kabul edilmiştir. Yine Kasas ve Yasin sûrelerindeki “اقصي”, İsrâ sûresindeki “المسجد” ve Fetih sûresi 29. âyetteki “سيماهم” kelimesi istisna kabul edilmiştir.²⁹⁴

Dâni “سيماهم” kelimesini bütün bölgelerde Kur’ân’ın tamamında elif ile yazmışlardır demiştir. Şâtibi’nin bu kelimedeki tahsisi Bakara, A’râf ve Muhammed sûrelerindeki “سيما” kelimesini kapsamaktadır.²⁹⁵

“ya” harfi ile yanyana gelen öncesinde ya da sonrasında veya iki “ya” arasında yer alan tüm elifler “elif ” olarak yazılır. “محياي, الدنيا, أحياها, هداي” kelimeleri örnek olarak verilebilir. Şâtibi bu kuraldan “سقيها, نحيا, يحيي” kelimelerini ayrı tutmuştur.²⁹⁶

Cemi teksir olan “خطايا” kelimesinde ya harfinden sonra gelen elif harfi hazfedilmiştir. Bunda Mushaflar ittifak etmişlerdir. Ya harfinden önce gelen elif ise çoğunluğa göre hazfedilir.²⁹⁷

Âl-i İmrân sûresi 102. âyetinde geçen “تقاته” kelimesi üzerinde ihtilaf vardır. Şöyle ki Irak’taki bazı Mushaflarda “ق” harfinden sonra elif ile yazılırken, bazılarında elif hazfedilerek yazılmıştır. Bazı Mushaflarda ise gaf harfi ile ha harfi arasında elif olacak şekilde yazılmıştır.²⁹⁸

“يا وبلتي, أسفي, حتي, علي, الي, ائي, عسي, بلي, يا حسرتي” kelimeleri ittifakla “ي” ile yazılmıştır.²⁹⁹

²⁹³ Dâni, *el-Mukni*, 60,61; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 143-144.

²⁹⁴ Dâni, *el-Mukni*, 70; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 145.

²⁹⁵ Dâni, *el-Mukni*, 93; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 146.

²⁹⁶ Dâni, *el-Mukni*, 70; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 146-147.

²⁹⁷ İbn Cezeri, *en-Neşr*, 2/37,215; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 148.

²⁹⁸ Dâni, *el-Mukni*, 103; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 148.

²⁹⁹ Dâni, *el-Mukni*, 70; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 148-149.

2.2.2.6. İki Lamdan Birinin Hazfedilmesi

İki lam yan yana geldiği zaman her ikisinin de birlikte yazılmasında Mushaflar ittifak halindedir. Fakat beş kelime bu kuralın dışındadır. İstisna olan beş kelime "الاتي, اللائي, اللاتي, اللذي, الليل" dir.³⁰⁰

2.2.2.7. Maktu ve Mevsul

Maktu, Hz. Osman Mushaflarının yazısında idğam yapılsa bile sonrası ile bitişmeyen her kelimeyi ifade eden bir kavramdır. "ل" "ن" "ن" örneğinde "ان لا تشرك بي" bilagunne den dolayı idğam olsada yazı itibarıyla birbirinden ayrı yazılmıştır.³⁰¹

Mevsul ise Hz. Osman Mushaflarının yazısında sonrası ile bitişerek idğam edilmiş ve yazıda da bitişik her kelimeyi ifade etmek için kullanılan bir kıraat terimidir. Tevbe sûresi 40. âyetinin "الا تتصروه" kelimesinde lafız olarak "ن" "ن" "ن" harfine idğam edilmiş ve yazı itibariylada "الا" şeklinde yazılmıştır.³⁰²

"ن" İle "لا"nın "ن" ile "ما"nın Kat'ı: Kur'ân'da Araf 105, 169, Tevbe 118, Hûd 14, 26, Hac 26, Yasin 60, Duhân 19, Mümtehhine 12, Kalem 24 âyetlerinde olmak üzere tamamen on yerde la harfinden önce gelen لا , ان harfinden dolayı ittifakla kat' edilmiştir. Bunun tek bir istisnası vardır ki o da Enbiyâ Sûresinin 87. âyet-i Kerîmesidir.³⁰³

Zait "ما" harfinden önce "ن" gelirse o şartıyyedir. Bu durumda "ن" ile "ما" birbirine bitişmez. Tek yazım şekli budur.³⁰⁴

Akilenin bazı şerhlerinde "ابتدر" kelimesi meçhul mazi olarak zikredilmektedir. Ancak Cârullah emri hazır olarak değerlendirmiştir. Ona göre "ابتدر" emir fiilidir. Sondaki elif ise hafif tekit nunu için kullanılmış eliftir.³⁰⁵

Enbiyâ sûresi 87. âyetinde geçen "فنادي في الظلمات أن لا اله الا انت" ifadede "ن" ve "لا" edatlarının yazılışında ihtilaf vardır. Bazı Mushaflarda maktu olarak yazılırken bazı Mushaflarda mevsul şeklinde yazılmıştır. Öte yandan Hûd sûresi 25 ve 26. âyetlerinin "اَني لكم نذير مبين ان لا تعبد الا الله" bölümü ile Yasin sûresi 60. âyetinin "الم اعهد اليكم يا بني آدم ان لا تعبدوا الشيطان" bölümünün yazımlarında ise ittifak

³⁰⁰ Dâni, *el-Mukni*, 72; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 150.

³⁰¹ Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlimleri Sözlüğü*, 210.

³⁰² Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlimleri Sözlüğü*, 210.

³⁰³ Dâni, *el-Mukni*, 73,74; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 150.

³⁰⁴ Dâni, *el-Mukni*, 75; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 151.

³⁰⁵ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 151.

vardır ve maktu olarak yazılmışlardır.³⁰⁶ Ra'd sûresi 40. âyeti Kerîmede geçen “ان” ve “لا” edatlarının maktu olması konusunda ittifak vardır. Carullah, bu ayetteki durumun ikinci bir örneğinin olmadığını, şartıyye olan “إن” edatı ile zait olan “ما” edatının bu ayet dışındaki yerlerde bitişik yazıldığını şerhine ilave etmiştir Bunun tek örneği bu âyettir.³⁰⁷

“من” harfi ceri Kur’ân’ın tamamında “ما” edatı ile bitişik yazılır. Bu kuralın üç istisnası vardır. Bunlardan Rûm sûresi 28. âyet ile Nisâ sûresi 24. âyeti Kerîmelerinde “من” harfi ceri ile “ما” edatı ittifakla ayrı yazılmışlardır. Münafikûn sûresi 10. âyeti Kerîmelerinde ise ihtilaf vardır. Mushafların kiminde söz konusu edetlar ayrı yazılırken kiminde bitişik yazılmıştır. “من” harfi cerinin, ismi mevsul olan “من” ve soru edatı olan “ما” ile bitişik yazılmasında Mushaflar ittifak etmişlerdir.³⁰⁸

“ام” Edatının “من” Edatından Ayrı Yazılması: Fussilet sûresi 40. âyet, Nisâ sûresi 109. âyet, Sâffât sûresi 11. âyet ile Tevbe sûresi 109. âyeti Kerîmeler istisna olmak üzere “ام” ve “من” edatları bitişik yazılmıştır.³⁰⁹

“عن” ve “من” Edatının Ayrı Yazılması “ان” ve “لن” in Bitişik Yazılması: Nûr sûresi 43. âyet ve Necm 29. âyetlerde “عن” ve “من” edatları tüm Mushaflarda ayrı yazılmıştır. Kıyâmet sûresi 3. âyeti ve Kehf sûresi 48. âyetlerde “ان” ve “لن” bitişik yazılmıştır ve Mushaflar bunda ittifak etmişlerdir.³¹⁰

“عن” ve “ما” Edatlarının Ayrı Yazılması: A’râf sûresi 166. âyetteki “عن” ve “ما” edatları ayrı yazılmıştır. Mushaflar âyetteki bu edatların ayrı yazılmasında ittifak etmişlerdir. Bu Kur’ân’da tek örnektir. Hûd sûresi 14. âyetinde “لن” ve “لم” edatlarının bitişik yazılması da Kur’ân’da tek örnektir. Bu âyetin dışındaki diğer yerlerde söz konusu edatlar ayrı yazılmıştır.³¹¹

“في” ve “ما”, “ان” ve “ما” nin Yazılışları: Bakara sûresi 240, Mâide sûresi 48, En’am sûresi 145, Enbiyâ sûresi 102, 165 Nûr sûresi 14, Şuarâ sûresi 146, Rûm sûresi 28, Zümer sûresi 46, Vâkıa sûresi 62, , âyetlerde bulunan “في” ve “ما” edatları

³⁰⁶ Dâni, *el-Mukni*, 74; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 152.

³⁰⁷ Dâni, *el-Mukni*, 74; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 153.

³⁰⁸ Dâni, *el-Mukni*, 74; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 153-155.

³⁰⁹ Dâni, *el-Mukni*, 76; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/149; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 155.

³¹⁰ Dâni, *el-Mukni*, 75,76; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 156.

³¹¹ Dâni, *el-Mukni*, 74,76; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/149; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 157.

ayrı yazılmıştır. Şâtibi bazı Mushaflarda sadece Şuarâ sûresi ayrı yazıldığını diğer yerlerde ise bitişik yazıldığını belirtmiştir.³¹²

“ن” ve “م” edatı ise En’am sûresi 134. âyetinde ayrı yazılmıştır. Bu âyetin dışında geçtikleri yerlerde ise bitişik yazılmışlardır.³¹³

“ن” ve “م” ve “بِسْمَا” nin Yazılışları: Hacc sûresi 62. âyet ve Lokman sûresi 30. âyeti Kerîmelerde “ن” ve “م” ayrı yazılmıştır. Şâtibi, Enfâl sûresi 41. âyet ile Nahl sûresi 95. âyetlerde geçen “ن” ve “م” edatlarının bitişik yazılmasının ayrı yazılmasından daha evla olduğunu bildirmiştir.³¹⁴

Bakara sûresi 93. âyetinde geçen “بِسْمَا” kelimesinin yazılışında Mushaflar ihtilaf etmişlerdir. Bazı Mushaflar bitişik yazılır derken bazı Mushaflar ise ayrı yazılır demişlerdir. Bakara sûresi 90. âyetindeki “بِسْمَا” nin yazılışında Mushaflar ittifak etmişlerdir.³¹⁵

“ن” ve “م” nin Ayrı Yazılması: İbrahim sûresi 34. âyeti Kerîmedeki “وَاتَّيَكُم مِّنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ” “ن” ve “م” kelimelerinin ayrı yazılması hususunda ittifak vardır. Nisâ sûresi 91. âyetinde ise “ن” ve “م” kelimelerinin yazılışında ihtilaf vardır. “ن”nin kelime olduğunu kabul edenlere göre ayrı yazılmalı, mezid olduğunu kabul edenlere göre ise bitişik yazılmalıdır.³¹⁶

Mülk sûresi 61, A’râf sûresi 38, Mu’minûn sûresi 44. âyetlerde “ن” ve “م” edatlarının yazımında ihtilaf vardır. Bu âyetlerin dışında ki yerlerde ise bitişik yazılmasında ittifak vardır. “كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِّزْقًا”³¹⁷ âyetinde olduğu gibi. Çünkü “م” zait bir harftir ve “كلما” tek bir kelimedir. Cârullah’a göre aslolan karışıklığı önlemek için en baştan bu edatları bitişik yazmaktır.³¹⁸

“حيث ما” nin Ayrı, “این ما” nin Bitişik Yazılması: “حيث ما” kelimesi “وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ” Bakara sûresi 144. ve 150. âyetlerde ittifakla ayrı yazılmıştır. Bakara sûresi 115. âyeti Kerîmesinde “وَاللَّهُ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهٌ” ise “این” ve “م” edatlarının bitişik yazılmasında ittifak bulunmaktadır. Şuarâ sûresi 92. âyetinde ihtilaf olmakla beraber “این” ve “م” edatlarının ayrı yazılması daha

³¹² Dâni, *el-Mukni*, 78; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 157.

³¹³ Dâni, *el-Mukni*, 78; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 158-159.

³¹⁴ Dâni, *el-Mukni*, 78; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/148 Bigiyef, *Akile Şerhi*, 160.

³¹⁵ Dâni, *el-Mukni*, 79; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/155; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 160.

³¹⁶ Dâni, *el-Mukni*, 79; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/149; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 161.

³¹⁷ el-Bakara 2/25.

³¹⁸ Dâni, *el-Mukni*, 79; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 162.

uygundur. Nisâ sûresi 78. Âyette “إِنَّ مَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ” ise Mushafların birçoğu “اين” ve “ما” edatlarını ayrı yazmayı tercih etmişlerdir.³¹⁹

“ لكيلا “ **Edatının Ayrı Yazılımı:** Âl-i İmrân sûresi 153, Ahzab sûresi 50, Hadid sûresi 23, Hac sûresi 5. âyetlerde “ لكيلا “ bitişik yazılmıştır. Bu âyetler dışındaki yerlerde ise ayrı yazılmıştır.³²⁰

“يَوْمَ”ve “هم” **Kelimelerinin Ayrı Yazılması:** “هم” zamiri, merfu olduğu zaman mübteda olduğu için ayrı yazılır. İzafetten dolayı mecrur olduğu zaman ise bitişik yazılır. Gâfir sûresi 16. âyet ve Zâriyât sûresi 50. âyette ise “هم” izafetle mecrur olduğu için bitişik yazılmıştır.³²¹

“ل”-“ما” **Edatlarının Yazılışı:** Kehf sûresi 49, Furkân sûresi 7, Meâric sûresi 36, Nisâ sûresi 78. âyetlerde “ل” “ما” harfi cerin kendisinden sonra gelen kelimedden ayrı yazılmıştır.³²²

“و” İle “لات”nin **Ayrı Yazılışı:** Sâd sûresi 3. âyetteki “ولات حين” kelimesi Hicaz, Irak ve Şam Mushaflarında bu şekilde yazılmıştır. Ebû Ubeyde bunun “ ولا تحين” şeklinde yazmıştır. Ebû Ubeyde’nin Adalet ve Zabt sebebiyle bu görüşünün inkâr edilemeyeceğini savunmuştur. Cârullah, adalet ve zabt sahibi ravilerden gelen haberleri resmî’l-mushafa uymasa da göz ardı edilemeyeceğini söylemiştir.³²³

2.2.2.8. “ة” Olarak Yazılan Müenneslik “ت”si

2.2.2.8.1. Zahir İsimlere İzafe Edilen Ve Tek Başına Olanlar

Hûd 73, Rûm 50, A’râf 56, Bakara 218, Meryem 2, Zuhuruf 32. âyetlerde “رحمت” kelimesi zahir bir isme muzaf olarak açık “ت” ile gelmiştir. Buraların dışında ise “ة” olarak yazılmıştır.³²⁴

“ت” harfi 11 yerde açık olarak yazılmıştır. Bunlar Lokman sûresi 31, Bakara sûresi 231, Tûr sûresi 29, Nahl sûresi 72, 73,114, Fâtır sûresi 3, Mâide sûresi 11, İbrahim sûresi 28, 54, Âl-i İmrân 103’dür.³²⁵

³¹⁹ Dâni, *el-Mukni*, 77,78; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/148,155; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 62-163.

³²⁰ Dâni, *el-Mukni*, 88; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/155; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 163.

³²¹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/150; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 164.

³²² İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/150; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 166.

³²³ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/150; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 166.

³²⁴ Dâni, *el-Mukni*, 82; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 167.

³²⁵ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 169.

Âl-i İmrân 35, Yûsuf 30, 51, Kasas 9, Tahrîm 10,11. Âyetlerde “امرات” kelimesindeki “ت” açık yazılmıştır. “سنت” kelimesi Enfâl 38, Fâtır 44. âyette üç yerde, Ğâfir sûresi 85. âyette açık “ت” ile yazılmıştır. Rûm sûresi 30. âyetdeki “فطرت” kelimesi, Duhan sûresi 43. âyetdeki “شجرت” kelimesi, Hûd sûresi 86. âyetdeki “بقية” kelimesi açık “ت” ile yazılmıştır. Bakara sûresi 248. Âyetindeki “بقية” Hûd sûresi 116. âyetdeki “بقية” kelimesi kapalı “ة” ile yazılmıştır.³²⁶

Mücadele sûresi 8. ve 9. âyetlerdeki “معصيت” kelimeleri açık “ت” ile yazılmıştır. Kasas sûresi 9. âyette “قرت” açık “ت” ile yazılmıştır. Mullâ el-Verrak İmam Asım’ın, A’râf sûresi 137. âyetdeki “كلمة ربك” kelimesinin yuvarlak ta ile yazıldığını rivâyet etmiştir. Şâtibi bu rivâyeti önemsememiş ve bu kelimede A’râf sûresinde de ittifak olduğunu ve açık “ت” ile yazıldığını söylemiştir. Vâkıa sûresi 89. âyetdeki “جنت” kelimesi, Nûr sûresi 7. âyetdeki “لعنت” kelimesi, Âl-i İmrân sûresi 60. âyetdeki “لعنت” kelimesi açık “ت” ile yazılmıştır.³²⁷

2.2.2.8.2. Çoğulları İhtilaflı Olan Muzaaf Ve Müfretler

Cârullah, Şâtibi’nin “وهاك من مفردات من إضافة ما في جمعه اختلفوا وليس منكرا” beytini atıf harfini hazferek, mastarını ise ismi mevsul olarak aktarmıştır. Cârullah başka bir nüshada ise bu beytin “وهاك من مفرد من إضافة ما في جمعه اختلفوا وليس منكرا” şeklinde aktarıldığını bildirmiştir. Bu nüshada ise atıf harfi hazfedilmeden ve harfi cer olduğu gibi yazılmıştır.³²⁸

Yûsuf sûresi 7. âyette “آيات” kelimesi Mekke ekolünde müfred “آية” şeklinde yazılmıştır. Diğer kıraatlerde ise çoğul “آيات” olarak geçmiştir. Cârullah Resmü’l-Mushaf’ın Kur’ân okumada sabit olan bütün okumalara elverişli kalması için “آيات” şeklinde okunmasının daha doğru olduğunu ifade etmiştir.³²⁹ Cârullah Resmü’l-Mushaf’ın Kur’ân okunmasında elverişli kalabilmesini yorumlarında önemsemiştir.

Yûsuf sûresi 10. ve 15. âyetlerinde geçen “غيابت” kelimesinin yazılışında ihtilaf vardır. Medine ekolü (Nâfi ve Ebû Cafer) göre bu âyetlerdeki “غيابت” kelimesi çoğul “غيابات” olarak geçmektedir. Diğerlerine göre ise söz konusu âyetlerde “غيابت”

³²⁶ Dâni, *el-Mukni*, 83; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/129,203; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 170-171.

³²⁷ Dâni, *el-Mukni*, 85; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/130; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 171-172.

³²⁸ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 173.

³²⁹ Dâni, *el-Mukni*, 28; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/130; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 173.

kelimesi müfrettir. Bu sebeplerden dolayı cem elifi hazfedilip açık “ت” ile yazılmıştır. Cârullah’a göre bu yazılıştaki amaç üç farklı kıraate elverişli olmasıdır.³³⁰

Mürselât sûresi 33. âyetindeki “جمالت” kelimesinin yazılışında ihtilaf vardır. “جمالت” kelimesi Kûfi ekolüne göre müfret, diğer ekollere göre ise çoğul olarak okunmuştur. Bu sebepten çoğul elifi hazfedilerek açık “ت” ile yazılmıştır. “غرفات, ثمرات, بينت” kelimelerinin yazılışlarında da ihtilaf vardır. Nitekim Fâtır sûresindeki “بينت” kelimesi Mekke, Basra ve Kufe kıraatinde müfret olarak okunurken diğer kıraatlerde çoğul olarak okunmuş ve açık “ت” ile yazılmıştır. Fussilet sûresi 47. âyetteki “ثمرات” kelimesi ise Medine ve Şam kıraatlerine göre çoğul okunurken diğer kıraatlerde müfret olarak okunmuştur. Bu sebeple müfret sûretinde açık “ت” ile yazılmıştır. Son olarak Sebe’ sûresindeki “غرفات” kelimesi ise Hamza kıraatine göre müfret, diğer kıraatlere göre çoğul okunmuştur.³³¹

Necm sûresi 19. âyetindeki “اللات” kelimesi ile Mü’minun sûresi 36. âyetteki “هيئات” kelimesindeki ta Mushafların ittifakı ile açık “ت” ile yazılmıştır. Yûnus sûresi 96. âyetinde geçen “كلمات” Mekke, Basra ve Kufe kıraatlerinde müfret olarak okunmuştur. Irak mushafında yuvarlak ta ile yazılmakla beraber Mushafların genelinde açık ta ile yazılmıştır. İbnu’l Enbarî’ye³³² (ö. 328/940) göre Yûnus sûresinin ikinci âyetinde “كلماء” yuvarlak ta ile yazılmıştır. Onlara göre Allah’a isnat edilen yerlerde bu kelime yuvarlak ta ile yazılır ki, buralar A’râf sûresi, Yûnus sûresi, Mü’min sûreleridir. Şâtıbiye göre ise buralar açık ta ile yazılmalıdır. Sebebi ise âyetin çoğul olarak okunması tevatüren sabittir.³³³

Yûnus sûresi 33. âyetindeki “كلمات” sözcüğü Mekke, Basra ve Kufe kıraatlerinde müfret olarak okunurken diğer kıraatlerde ise cem ile okunmuştur. Mushafların çoğunda açık “ت” ile yazılmıştır. En’âm sûresi 115. âyetteki “كلمات” kelimesi de açık ile yazılmıştır. Cârullah, Mushafların imlasına yönelik yorumlarında hattın lafza uygunluğunu önemsemiştir. Bu, Şâtıbi’nin de metodudur. Bunun başka bir ifadesi imla Kur’ân okumada sabit olan bütün okuma şekillerine elverişli olarak yapılmıştır.³³⁴

³³⁰ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/130; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 174.

³³¹ Dâni, *el-Mukni*, 87,102; İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/130; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 174-175.

³³² “Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî: Arap dili ve edebiyatı, Kur’an ilimleri ve hadis âlimidir.” Emin Işık, “İbnü’l Enbârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/24.

³³³ Dâni, *el-Mukni*, 83,84,86; Bigiyef, *Akile Şerhi*, 175-176.

³³⁴ Bigiyef, *Akile Şerhi*, 177-178.

Cârullah, Arap dilinin ıstılahına ait imlanın değil de rivâyet yoluyla gelen ve farklı kıraatlerin okunmasına elverişli olan ihtimal imlasına uymanın vacip olduğunu söylemiştir.³³⁵ O, imla mevzuundaki bu önemli konuda ilmi bir heyet kurularak incelenmesini ve bir sonuca bağlanması gerektiğine de özellikle işaret etmiştir.³³⁶

2.2.3. Âyet Sayıları İle İlgili Çalışmaları

Âyet kelimesinin lûgat manası, açık alâmet, işaret, nişâne manalarına gelir ve çoğulu ây veya âyât'dır.³³⁷ Fasıl kavramı ise harfin hükmü ile sebebinin arasını ayıran yani araya girerek harfi hükmünde etkisiz yapan sakin için kullanılan bir kelimedir.³³⁸ Yani âyetleri birbirinden ayırmak için konulan işaretlerdir. Mushafları harekeleme ve noktalama işleminden sonra âyetleri birbirinden ayırmak için durak işaretleri de yapılmıştır.³³⁹ Âyetlerin tespiti noktasında bildiğimiz iki müstakil eser neşredilmiştir. Bunlardan biri Ebû Amr ed-Dâni'nin *el- Beyan fi' addi âyi'l-Kur'ân* isimli eseri diğeri ise İbrahim b. Ömer el-Ca'beri'nin³⁴⁰ *Hüsnü'l- meded fi ma'rifeti fenni'l aded* isimli eseridir. Şâtibi'nin kaleme aldığı bu eser ise Ebû Amr ed-Dâni'nin *el-Beyan fi'addi âyi'l-Kur'ân* isimli eserinin manzum halidir ve 297 beyittir.³⁴¹ Fâsıla konusunda ise üç müstakil eser telif edilmiştir. Bunlar İbnü's-saîğ ez-Zümürüddi³⁴² *İhkâmü'r-rây fi ahkâmi'l-ây*, Rıdvân b. Muhammed el-Muhallelâtî'nin *el-Kavlü'l-veciz fi fevâsılı'l- Kitâbi'l Aziz* ve Muhammed el-Hasnavi *e-Fâsıla fi'l-Kur'ân*'dır.³⁴³

Mûsâ Cârullah, konusu Kur'ân-ı Kerîmin âyet sayıları ve durakları olan Nazîmetü'z-Zühr'ü şerh ederek bu konudaki görüşlerini ifade etmiştir. *Nazîmetü'z-Zühr* kıraat âlimi Ebû Muhammed Kasım b Firruh b. Halef eş-Şâtibi er- Ruayni'nin eseridir. *Nazîmetü'z-Zühr*'ün adında geçen “زهر” kelimesinde ki “ز” harfi damme ile okunduğunda beyazlık, fetha ile okunduğunda bitkilerin çiçeği, kesra ile okunduğunda ise ihtiyaç ve gereksinim anlamlarına gelir.³⁴⁴

³³⁵ Bigiyef, *Akîle Şerhi*, 50,51.

³³⁶ Bigiyef, *Akîle Şerhi*, 178.

³³⁷ İsmail b. Hammad el-Cevheri, *es-Sıhah* (Beyrut: Dâru'l-Âlem Yayınları,1990), 2275-2276.

³³⁸ Yavuz Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Çelik Yayınları, 2018), 159.

³³⁹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 88.

³⁴⁰ Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl el-Ca'berî (ö. 732/1332)

Kıraat âlimi, muhaddis ve fakihdir.

³⁴¹ Bigiyef, *Nâzîmetü'z-Zühr Şerhi*, 11,13,17.

³⁴² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Alî ez-Zümürüddî (ö. 776/1375)

Haneffî fakihidir.

³⁴³ Bigiyef, *Nâzîmetü'z-Zühr Şerhi*, 18.

³⁴⁴ Bigiyef, *Nâzîmetü'z-Zühr Şerhi*, 11.

Eserin başka şerhleri de mevcuttur bunlardan biri Ali b. Dabba³⁴⁵ tarafından neşredilen *İthafü'l- berre bi'l- mütûni'l-aşere fi'l kırâ'âtı ve'resmi ve'l-âyi ve't-tecvîd* isimli eserin içerisinde geçmiştir.³⁴⁶ Diğer şerhi ise Reisül kurrâ Abdullah Eyyûbî'nin³⁴⁷ *Levâmi'u'l- bedr fi bustâni Nâzîmeti'z-zehr*'dir. Bir diğeri ise Ebû İd Rıdvân b. Muhammed'in *el-Kavlü'l veciz fi fevâsılı'- Kitâbi'l- aziz*'i ve son olarak Abdülfettâh Abdülgani el-Kâdi ve Mahmut İbrahim'in *Meâlimü'l-yüsr fi şerhi Nâzîmetü'z-zühr*'dür.³⁴⁸ Şâtîbî bu eseri, öğrencilerin kıraat ilmini kolaylıkla öğrenebilmesi için dönemin eğitim şartlarına göre kaleme almıştır.

Cârullah'ın bu eseri şerh etme sebebi ise 1800'lü yılların başlarında Mushaflar ve tefsirler yoğun bir şekilde matbaalarda basılıyor ve âyet numaraları veriliyordu. Zaman zaman bu bir karışıklığa sebep oluyor ve âyetlerin başlayıp bittiği yerlerde yanlış basımlar söz konusu olabiliyordu. Bu sebeple Cârullah, bu yanlışlıkları ortadan kaldırmak için geçmişten günümüze nakledilen eserlerden birinin esas alınması gerektiği düşüncesindeydi.³⁴⁹

2.2.3.1. Mûsâ Cârullah'ın Şerhde Takip Ettiği Metod

Cârullah, öncelikle Şâtîbî'den farklı olarak her sûreye sıra numarası vermiş ve sûrenin Mekki ya da Medeni olduğunu belirtmiş ve bu hususta ihtilaf var ise söz konusu âyetleri zikrederek bu ihtilaflara yer vermiştir. Beyitteki bazı kelimeleri ve Şâtîbî'nin kullandığı bazı kavram ve rumuzları açıklamıştır.

Şâtîbî, eserde genel olarak şu metodu takip etmiştir. Sûrelerin âyet sayıları ile vakıf yerlerini verip beraberinde içerdiği konuya da değinmiştir. Cârullah ise bu iki meseleyi tespit etmiş ve aralarındaki dini, ahlaki, edebi bağı kurmaya çalışmıştır.

Cârullah eseri şerh ederken; bazı kelimelerin açıklamasında İbn Malik' in el-İ'lam bi müselle'si'l-ke'lâm'ı ile Hasan Kuveydir'in Neylû'l-ereb fi (nazmi)müsellesâti'l-arab isimli eserlerinden faydalanmıştır.

³⁴⁵ Nûruddîn Alî b. Muhammed b. Hasen ed-Dabbâ' (1886-1961) Mısırlı kıraat âlimi, şeyhülkurrâdır.

³⁴⁶ Kahire'de 1354 tarihinde basılan nüshada, sayfa 342-372 arasında.

³⁴⁷ Abdullah Eyyûbî (Ö. 1836), Osmanlı kıraat ve nahiv âlimi ve reisülkurrâdır.

³⁴⁸ Bigiyef, *Nâzîmetü'z-Zühr Şerhi*, 13.

³⁴⁹ Bigiyef, *Nâzîmetü'z-Zühr Şerhi*, 14.

Eserin diğer şerhleriyle aralarında çok büyük farklar olmamakla beraber bazı beyitlerin sayısında ve bazı kelimelerin farklılığı noktasında ufak değişiklikler söz konusudur.³⁵⁰

2.2.3.2. Nâzimetü'z-Zühr Şerhi³⁵¹

Şerhde ilk olarak Cârullah bu eseri niçin, nasıl ve hangi yöntemle şerhettiğini açıklamıştır. Şerhde açıklamalar orijinal metinle beraber verilmiştir. Esere dua ile başlanmıştır. Cârullah, Şâtıbi hakkında kısa bir bilgi vermiştir. Eserin bir sonraki bölümünde kitap ismi incelenmiştir.³⁵² Âyet sayılarının ve fasılaların belirgin hâle getirilmesinin sebepleri üzerinde durulmuştur.³⁵³ Cârullah kasidenin şerhinde kelimelerin açıklanması ve eşanlamlı kelimeleri bulmak noktasında Hasan Kuveydir'in³⁵⁴ (ö. 1262/1846) *Neylû'l-ereb* eserinden faydalanmıştır. Şâtıbi, kasidenin sağlamlığından ve güzelliğinden saf altın vb. benzetmeler yoluyla bahseder.³⁵⁵

Cârullah, Şâtıbi'nin kasidesini açıklarken konuyu sağlamlaştırmak adına hadisleri örnek gösterir. Mesela, Fâtıha sûresi'nin yedi âyet, Mülk sûresinin 30 âyet olduğunun ispatında, Buhari'nin *es-Sahih*'i, Darimi'nin *Sünen*'i Ebû Ya'la'nın (ö. 307/919) *el-Müsned*'inden deliller sunmuştur. Şâtıbi, hafızların âyetlerin sayılarını Nafi'den aldıklarını, Nafi'nin ise bu sayıları Şeybe b. Nisah'tan ve Ebû Cafer Yezid b. el-Kaka'dan (ö. 130/747-48) rivâyet ettiğini nakleder. Cârullah ise ilaveten Nafi'nin on kıraat imamından biri olduğunu el-Cezeri'nin *ed-Dürre* ve *et-Tayyibe* isimli eserine dayandırır ve Nafi'nin Medine ehlinde naklettiği sayıların, tedvin ıstılahında Birinci Medeni görüş olarak nitelendirildiğini ekler.³⁵⁶ Şâtıbi bir sonraki beyitte İkinci Medeni görüşünü zikreder. Bunlar İsmail b. Cafer b. Ebi Kesir el-Ensari (ö. 180/796) ve Süleyman b. Cemmaz'dır. (ö. 170/786'dan sonra) Cârullah özetle Şâtıbi'nin Medine ehlinde beş kişiyi zikrettiğini, o kişilerin ise Nafi, Şeybe

³⁵⁰ Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 15,16.

³⁵¹ Bu bölüm Dr. Öğretim Üyesi Hasan Bulut danışmanlığında yaptığım yüksek lisans seminerinin genişletilmiş halidir.

³⁵² Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 32.

³⁵³ Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 34,35,36.

³⁵⁴ “Hasan Kuveydir Arap Edip ve Şairidir”. Recep Dikici, “Hasan Kuveydir”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/330.

³⁵⁵ Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 35,36.

³⁵⁶ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 38-39.

b. Nisah, Ebû Cafer Yezid b el-Kaka, İsmail b. Cafer b. Ebi Kesir el- Ensari, Süleyman b. Cemmaz olduğunu açıklar.³⁵⁷

Sonrasında Şâtıbi; Kûfe, Basra, Şam ve Mekkelilerin sayılarını da verir. Bunlardan Kûfelilerin Âsım b. Behdele, Ebû'l Hasan Ali el-Kisai (ö. 189/805), Halef b. Hişam, Zir b. Hubeyş (ö. 82/701), Sâ'id b. Cübeyr (ö. 94/713), eş-Şabi (ö. 104/722), en-Nehai (ö. 96/714) ve Yahya b. Vessab (ö. 103/721) olduğunu, Basralıların Atâ b. el-Yesar (ö. 103/721) ve Âsım b. el-Cahderi (ö. 130/747) olduğunu, Şamlıların Yahya b. el Haris ez-Zimari, Abdullah b. Âmir eş-Şami ve Şüreyh el-Hadrami olduğunu, Mekkelilerin ise Abdullah İbn Kesir, İbn Abbas ve Übey b. Ka'b olduğunu rivâyet eder. Âyetlerin sayısı noktasında burada zikredilen Hz. Ali ve Hz. Ubey'in dışında dört sahabe daha meşhur olmuştur. Bu sahabiler Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Enes b. Malik ve Hz. Aişe'dir.³⁵⁸

Şâtıbi, şiirdeki beyit sayısının âyet sayıları ile bir olmasını överek beyitleri inciye benzetir. Cârullah yaptığı şerh de Firuzabadi'nin Kamus'una dayandırarak bu benzetmenin inciden ve yakutlardan daha âlâ olduğunu açıklar.³⁵⁹ Şâtıbi, âyetlerin sayısı konusunda birçok kitabın telif edildiğini, kendisinin ise Fazl b. Şazan'ın yazdıklarını esas alıp, araştırdığını, onun ise Übey, Âsım, ez-Zimari ve İbn. Yesar'dan rivâyet ettiğini bildirir.

Fasılalar konusuna gelindiğinde Cârullah konu ile ilgili bir başlık açmış ve fasılalarla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Fasıla kelimesini âyetlerle delillendirmesini yapmış ve Hûd sûresi birinci âyetini delil olarak sunmuş ve fasılalardaki kuralın denklik ve uyum olduğunu aktarmıştır. Fasılaları bilmenin iki yolla olduğunu birinin tevkifi, diğerinin ise kıyasi olduğunu savunmuştur. Tevkifide; vaslın, fasıla olup olmaması yönündeki ihtilafların âyet sayılarını etkilediği görüşündedir. Kıyasi de ise fasıla olduğu belirsiz olanları, açıkça fasıla olduğu bilinenlere kıyasla hareket etmektir. Kıyasi fasılalarda kural ise uyumun bulunmasıdır.³⁶⁰

Şâtıbi: Tûr, Dûha, Fecr ve Asr gibi sûrelerin başındaki kasem olarak bulunan kelimeler hariç âyetlerin tek bir kelimeden oluşmadığını, ancak iki ya da daha fazla kelimeden oluştuğunu söylemiştir. Tin sûresinde ki Tin ve Zeytin kelimelerini

³⁵⁷ Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 39

³⁵⁸ Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 40,41.

³⁵⁹ Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 42.

³⁶⁰ Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 45,46.

yukarıda ki sözü edilen kaseplerden ayrı tutmuştur. Ayrıca Şâtîbî, Kûfelilere göre sûre başlarındaki hece harflerinin müstakîl bir âyet olduğunu, istisnai olarak Neml sûresinin başında bulunan طس ile ق, ن, ص, gibi tek harfli isimler olduğunu zikretmiştir.³⁶¹

Şâtîbî, sahâbenin yazılı Mushaflarında fasılaların olmadığını, nadiren konulduğunu ve bu nadir zamanlarda ise tam ay şeklinde olduğunu bildirir. Ayrıca Âyet kelimesinde ihtilaf olduğunu, Araplar arasında cemaat veya âlâmet anlamında da kullanıldığını zikreder. Cârullah, cemaat manasını Kur'ân'ın âyetleride, Allah'ın kitabında harfler topluluğudur şeklinde yorumlamıştır. Âlâmet manasını ise Kur'ân-ı Kerîm'den Bakara sûresinin 248. âyeti ile ilişkilendirerek, “o açık olan her şey içindir” demiş ve “birincisinde açık olan şey ikincisinde açık olmayan şeyin açıklayıcısıdır” şeklinde yorumlamıştır. Âyet Hicr ve Ankebût sûrelerinde geçtiği şekliyle akli deliller, Şûrâ Şura sûresinde ise yüksek bina manasında kullanılmıştır. Cârullah'a göre âyet kelimesinin Kur'ân âyetleri anlamında olması ya kelimeler grubunun ya da peygamberlik iddiasında bulunan kişinin doğruluğuna işaret eder. Şâtîbî ikinci olan manayı tercih etmiştir. Âyet, peygamberin nübüvvetinin ve risaletinin doğruluğuna delalettir.³⁶²

Cârullah, Şâtîbî'nin beyitlerde kullandığı ve ıstılah haline getirdiği remizlerden ve bu remizlerin özelliklerinden bahsetmiştir. Mesela Mekke ve Medinelilerin sayısını ifade eden Sadr, Kûfe, Şam ve Basralıları kapsayan Nahr, Mekkelî, Medinelî ve Şamlılardan oluşan gruba ise Küsr şeklinde rumuzlandırıldığını belirtmiştir. Sayı ehli ve rivâyet imamları hakkında harflerle oluşturduğu rumuzları Şâtîbî'nin meşhur eseri *Kaside-i Lamiyye'sinde* ıstılahlaştırdığından bahsetmiştir.³⁶³ Cârullah yine devamında Şâtîbî'nin imamlara vermiş olduğu rumuzlardan bahsetmiştir.

2.2.3.3. Şâtîbî ile Cârullah'ın Sûreler Hakkındaki Görüşleri

Şâtîbî, eserinde surelerin Mekke veya Medine oluşları, kıraat ekollerinin sûrelerin âyet sayılarıyla alakalı görüşleri, ihtilaf edilen âyetler, sûrelerin farklı isimleri vb konularda bilgi vermiş ve yeri geldikçe değerlendirmelerde bulunmuştur.

³⁶¹ Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 48,49.

³⁶² Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 50,51.

³⁶³ Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 56,57.

Fâtiha Sûresi: Sûre Mekki bir sûredir. Fatiha'nın âyetleri ittifakla yedidir. Besmele âyetten sayılmıştır. Besmele'yi âyetten saymayanlar ise son âyeti ikiye bölmüşlerdir.³⁶⁴

Bakara Sûresi: Sûre ittifakla Medeni bir sûredir. Cârullah, Şâtıbî'nin beyitlerinden hareketle şu sonuca varmıştır. Besmele Fatiha sûresi dışındaki sûrelerde, o sûrenin âyet sayısından görülmemiştir. Kûfe ehline göre hece harfleri müstakil bir âyet olarak görülmüştür. Basralılara göre âyet sayısı 287, Mekkelilere, Medinelilere ve Şamlılara göre 285 ve Kûfelilere göre 286 âyettir ve Şâtıbî burada 287 sayısını ر, ز, ف şeklinde sembolize etmiştir.

Cârullah, Şâtıbî'nin "وفى العدد القيوم واف بلاجر" ³⁶⁵ sözünü en iyi belâğat örneklerinden biri olarak tanımlamış ve kendisinin matematiğe olan ilgisinden hareketle "اليوم" kelimesinin harf sayısını aritmetikte karekökü olmayan tam bir sayı olduğunu ifade etmiştir. Devamında Şâtıbî'nin bu sûrede ihtilaflı 11 yeri tespit ettiğini ve fasılalardan olmayıp fasılaymış gibi görünen yerleri açıkladığını bildirmiştir.³⁶⁶ Bu on bir yer ise şöyledir 10, 11, 114, 179, 197, 200, 219, 235, 255, 257, 269 numaralı âyetlerdir

Âl-i İmrân Sûresi: İttifakla Medeni bir sûredir. Sûrenin âyet sayısı icma ile 200'dür. Buna ر harfi ile işaret edilmiştir. Cârullah beyitlerdeki dil bilgisi hususunda görüşleri zikrettikten sonra kendi tercihini belli etmiştir.³⁶⁷

Şâtıbî zaman zaman kelimelere yoğunlaşmıştır. Bazı kelimelerin âyet başı olamayacağını fakat bunun istisnai durumlarının da olabileceğini bildirir. Mesela "انجيل" ve "اسرائيل" kelimelerinin Kur'ân'ın tümünde âyet başı yapılamayacağını bunun sadece üç yerde istisnasının olduğunu bildirir. Bu üç yerlerden biri A'râf sûresi, Tâhâ Sûresi ve Şuarâ Sûresidir.³⁶⁸

Cârullah, zaman zaman Şâtıbî'nin beyitlerindeki âyetlerle uyumundaki beğenisini dile getirmiştir. Mesela Şâtıbînin "غير مغتر" "aldanmamak" sözünü Âl-i İmrân 196. Âyette geçen "لا يغُرَنَّكَ" "seni aldatmasın" sözünden sonra hoş bir uyum

³⁶⁴ Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *el-Beyân fî 'addi âyi'l-Kur'ân* (Kuveyt: Merkezü'l-mahtûtât ve't-türâs, 1414), 139; Ebi'l-Abbâs el-Fadl bin Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân ve Âyetühü ve Hurûfuhü ve Nüzûlühü* (Riyad: Dârul'l-Hazm, 1430), 97; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 58.

³⁶⁵ "İkinci Medeni görüş, Basralılara ve Mekkelilere göre Kayyumun harf sayısı"

³⁶⁶ Dânî, *el-Beyân*, 140; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 99; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 62.

³⁶⁷ Dânî, *el-Beyân*, 143; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 106; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 67.

³⁶⁸ Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 68.

oluşturduğunu belirtmiştir.³⁶⁹ Sûrenin 3., 4., 48., 49., 92., 97., 152., 183., âyetlerinin yerleri hususunda ihtilaf edilmiştir.

Nisâ Sûresi: Sûre icma ile Medenidir. Âyet sayısı Şamlılara göre 177, Kûfelilere göre 176, birinci ve ikinci Medeni görüşe, Mekkelilere ve Basralılara göre 175'dir. Bu sûrede iki âyetin yerinde ihtilaf edilmiştir. 4. ve 173. âyetlerdir.³⁷⁰

Mâide Sûresi: Sûre icma ile Medenidir. Kûfelilere göre âyet sayısı 120'dir. Şâtibi bu sayıyı ك ق harfleri ile rumuzlandırmıştır. Basralılara göre 123, Şam ve Hicazlıların sayımına göre ise 122 âyettir. 1.15.23. numaralı âyetler başlangıç yerlerinde ihtilaf edilen âyetlerdir.³⁷¹

En'am Sûresi: Sûre Mekkidir. Ancak 151 ile 153 arası âyetlerin Medeni olduğu rivâyetleri vardır. En'am sûresi Kûfelilere göre 165, Mekke ve Medinelilere göre 167, Şam ve Basralılara göre 166 âyettir.

Cârullah'a göre Mekki sûreler içerisindeki En'am sûresinin benzeri olan sûre Medeni sûrelerde Bakara sûresidir. Her iki sûrede birçok konuyu kapsayan sûrelerdir. Şâtibi, Kûfelilerin sayısını "س, ق, ه" harfleri ile işaret etmiştir. 1., 66., ve 161. numaralı âyetler başlangıç yerlerinde ihtilaf edilen âyetlerdir.³⁷²

A'râf Sûresi: Sûre icma ile Mekkidir. Mücahit ve Katade 163 ile 171 arasının Medeni olduğunu söylemişlerdir. Sûrenin âyet sayısı Hicazlılara göre 206'dır. Şâtibi bu sayıya "ر" ve "ز" harfleri ile işaret etmiştir. Basralılar ve Şamlılara göre ise âyet sayısı 205'tir. 29. ve 30. âyetlerde başlangıç ve bitiş yerleri hususunda ihtilaf edilmiştir.³⁷³

Enfâl Sûresi: Sûre Medeni bir sûredir. Yalnız 33. âyet Medeni kabul edilmiştir. Şâtibi'ye göre sûrenin âyet sayısı Şamlılara göre 77, Kûfelilere göre 75, Hicazlılar ve Basralılara göre 76'dır. Sûrenin 36, 42 ve 62 numaralı âyetleri başlangıç yerlerinde ihtilaf edilen âyetlerdir.³⁷⁴

³⁶⁹ Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 70.

³⁷⁰ Dâni, *el-Beyân*, 146; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'an*, 112,113; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 71.

³⁷¹ Dâni, *el-Beyân*, 149; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'an*, 117; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 73,74.

³⁷² Dâni, *el-Beyân*, 151; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'an*, 121; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 75,76.

³⁷³ Dâni, *el-Beyân*, 155; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'an*, 126,127; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 77,78.

³⁷⁴ Dâni, *el-Beyân*, 158; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'an*, 131,132; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 79,80.

Tevbe Sûresi: Sûre icma ile Medenidir. Medine’de inen sûrelerin sonuncularındandır. Sûre Kûfelilere göre 129, onun dışındakilere göre ise 130 sayılmıştır ve Şâtibi bu sayıyı “ق” ve “ل” harfleri ile remzetmiştir.³⁷⁵

Yûnus Sûresi: Sûre Mekki bir sûredir. İbn Abbas’a göre 40. ve 94. âyetler Medenidir. Şamlılara göre âyet sayısı 110, Şamlıların dışındakilere göre ise sûrenin âyet sayısı 109’dur. Şâtibi, Şamlılara “ن” kelimesindeki “د” harfi ile işaret etmiştir. Başlama yerinde ihtilaf edilen âyet ise 22. âyettir.³⁷⁶

Hûd Sûresi: Sûre Mekki bir sûredir. Ancak 12, 17 ve 114. âyetleri istisnadır. Kûfelilere göre sûrenin âyet sayısı 123’tür ve Şâtibi bu sayıyı “ك, ق, ج” harfleri ile işaret etmiştir. Birinci Medeni görüş ve Şamlılara göre âyet sayısı 122’dir. Şâtibi bu sayıyı ise “د” ve “ل” harfleri ile remzetmiştir. İkinci Medeni görüşe, Mekkelilere ve Basralılara göre de 121 âyettir. 40, 54, 70, 74, 82, 86, 118. ve 121. numaralı âyetler başlangıç yerlerinde ihtilaf edilen âyetlerdir.³⁷⁷

Yûsuf Sûresi: Sûre icma ile Mekki bir sûredir. Sûrenin âyet sayısı ittifakla 111’dir. Şâtibi bu sayıyı “ل” ve “ق” ile remzetmiştir.³⁷⁸

Ra’d Sûresi: Çoğunluğa göre sûre Mekki’dir. Ancak 31.ve 43. âyeti Kerîmeler istisnadır. Ayrıca sûrenin Medeni olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Bu görüşte olanlar 31. âyetin istisna olduğunu ve Mekke’de nazil olduğunu iddia etmişlerdir.

Sûre, Kûfelilere göre 43, Mekke ve Medinelilere göre 44 âyettir. Sûrenin 5, 16, 18, 23. ve 24. âyetleri ihtilafli âyet başlarından sayılmıştır. Cârullah buna ilaveten Şâtibi’nin ihtilafli âyet başlarından saymadığını ifade ederek Hımslıların 17. âyeti de ihtilaf yeri saydıklarını zikretmiş ve sûredeki ihtilaf yerlerinin sayısını altıya çıkarmıştır.³⁷⁹

İbrâhîm Sûresi: Sûre icma ile Mekki bir sûredir. Ancak 28. ve 29. âyetlerin Medeni olduğu rivâyet edilmiştir.³⁸⁰ Sûrenin âyet sayısı Kûfelilere göre 52,

³⁷⁵ Dâni, *el-Beyân*, 160; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 134,135; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 82.

³⁷⁶ Dâni, *el-Beyân*, 163; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 141; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 85.

³⁷⁷ Dâni, *el-Beyân*, 165; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 145; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 86,87.

³⁷⁸ Dâni, *el-Beyân*, 167; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 149; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 89.

³⁷⁹ Dâni, *el-Beyân*, 169; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 152; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 93,94,95.

³⁸⁰ Dâni, *el-Beyân*, 171; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 156; Hayrettin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri* (Ankara: DİB Yayınları, 2006), 3/300.

Basralılara göre 51, Şamlılara göre 55 ve Hicazlılara göre 54' tür. Sûrenin 1, 5, 19, 24, 33. ve 42. âyetlerin âyet başlarında ihtilaflar mevcuttur.³⁸¹

Hicr Sûresi: İcma ile Mekki bir sûredir. Sûre ihtilafsız bir şekilde 99 âyettir.³⁸²

Nahl Sûresi: Sûre Mekkidir. Ancak sûre sonunda ki 126, 127. ve 128. âyetlerin Medeni olduğu rivâyet edilmiştir. Sûrenin âyet sayısı icma ile 128'dir. Bu sayıya Şâtibi “ح, ق, ك” harfleri ile işaret etmiştir.³⁸³

İsrâ Sûresi: Mekki bir sûredir. Ancak 73. âyetten 80. âyete kadar olan âyetlerin Medeni olduğu rivâyet edilmiştir. Sûrenin âyet sayısı Kûfelilere göre 111, diğerlerine göre ise 110 âyettir.

Cârullah, yer yer Şâtibinin beyitleri ile âyet sonlarındaki uyuma dikkat çekmiştir. Mesela İsrâ 97. Âyetindeki “صَمًا” “sağır” kelimesinden sonra Şâtibi'nin beytinde zikrettiği “وكن سامعا” “dinleyen ol” sözünde ki uyuma dikkat çekmiştir.³⁸⁴

Kehf Sûresi: Sûre Mekki bir sûredir. Ancak Suffe ehlinde bahsedildiği düşünülen 28. âyetin Medeni olduğu rivâyet edilmiştir. Âyet sayısı Basralılara göre 111, Kûfelilere göre 110, Şamlıların sayımına göre 106, Hicazlılara göre 105'tir. Âyet başı hususunda ihtilaf edilen âyetler ise şunlardır. 13, 22, 23, 32, 84, 85, 86, 35, 89, 90, 91, 92, 103.³⁸⁵

Meryem Sûresi: Meryem sûresi Mekki'dir. Ancak secde âyeti olan 58. âyet Medenidir. İkinci Medeni görüşe ve Mekkelilere göre âyet sayısı 99'dur. Diğerlerine göre ise 98'dir. Yerleri noktasında ihtilaf edilen âyetler ise 41. ve 75. âyetlerdir.³⁸⁶

Tâhâ Sûresi: Mekki bir sûre oluşunda icma edilmiştir. İlk inen sûrelerden olduğu rivâyet edilmiştir. Yine Şâtibi'nin bildirdiğine göre sûrenin âyet sayısı Basralılara göre 132'dir ve Şâtibi bu sayıyı “ق, ب, ل” harfleri ile remzetmiştir. Tâhâ sûresi, Şamlılara göre sûre 140 âyettir ve bu sayıya Şâtibi “ي” ile işaret etmiştir. Kûfelilere göre 135, Hicazlılara göre ise 134 sayılmıştır. Başlangıç yerleri hususunda

³⁸¹ Dâni, *el-Beyân*, 171; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 156; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 96,97.

³⁸² Dâni, *el-Beyân*, 173; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 166; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 98.

³⁸³ Dâni, *el-Beyân*, 175; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 163; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 99,100.

³⁸⁴ Dâni, *el-Beyân*, 177; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 167; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 101,102.

³⁸⁵ Dâni, *el-Beyân*, 179; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 170; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 103,104.

³⁸⁶ Dâni, *el-Beyân*, 181; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 172; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 105.

ihtilaf edilen âyetler, 33, 34, 39, 40, 41, 47, 77, 86, 87, 88, 89, 123. ve 131. âyetlerdir.

Cârullah bu sûrede ki “الشعر” kelimesinde ki örnekte olduğu gibi zaman zaman hareke farklılıklarına ve farklılığın getirdiği anlam değişikliklerine değinmiş ve sözlerini Hasan Kuveydir ve İbn Mâlik el-i’lam’ın beyitleriyle desteklemiştir.³⁸⁷

Enbiyâ Sûresi: İcma ile Mekki bir sûredir. Kûfelilere göre sûrenin âyet sayısı 112’dir. Kûfelilerin dışındakilere göre ise âyet sayısı 111’dir. Kûfelilerin ilave ettikleri âyet 66. Âyettir.³⁸⁸

Hac Sûresi: İbni Abbas’a göre sûre Mekki bir sûredir. Ancak 19. âyetten 24. âyete kadar Medeni’dir. Cumhura göre ise sûre hem Mekki hem Medeni’dir. Sûrenin âyet sayısı Kûfelilere göre 78, Şamlılara göre 74, Basralılara göre 75, Medinelilere göre 76 ve Mekkelilere göre 77’dir. Başlama yerlerinde ihtilaf edilen âyetler ise şöyledir. 19, 20, 42, 43. ve 78. âyetlerdir.³⁸⁹

Mü’minûn Sûresi: Sûrenin Mekki oluşunda icma edilmiştir. Şâtıbî’den aldığımız bilgiye göre sûre Kûfelilerin dışındakilere göre 119 âyet, Kûfelilere göre ise 118 âyettir. Çünkü Kûfeliler 45. âyeti âyet başı yapmamışlardır.³⁹⁰

Nûr Sûresi: Sûre Medeni’dir. Bu konuda icma edilmiştir. Sûrenin âyet sayısı Hicazlılara göre 62, onların dışındakilere göre ise 64’tür. Çünkü Hicazlılar 36. ve 43. âyetleri âyet başı yapmamıştır.³⁹¹

Furkân Sûresi: Mekki bir sûredir. Ancak 68 ile 70 arasının Medeni olduğu rivâyet edilmiştir. Âyet sayısı ittifakla 77’dir. Şâtıbî bu sayıyı “ز” ve “ع” harfleriyle remzetmiştir.

Cârullah, yeri geldiğinde Şâtıbî’nin rumuzlarına dair açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin Furkân sûresindeki Şâtıbî’nin “الذى يبرى” sözünün açıklamasını şöyle yapmıştır. “يبرى” kelimesi kişiyi bitkin düşürdü anlamında

³⁸⁷ Dâni, *el-Beyân*, 183; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 179; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 106,109.

³⁸⁸ Dâni, *el-Beyân*, 187; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 186; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 110.

³⁸⁹ Dâni, *el-Beyân*, 189; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 189; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 111.

³⁹⁰ Dâni, *el-Beyân*, 191; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 194; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 113.

³⁹¹ Dâni, *el-Beyân*, 193; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 198; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 114.

kullanılmıştır. Sûrede ki “السبيل” kelimesinin ise yolculuk anlamına geldiğini ve Şâtıbi’nin ise “يرى” kelimesini buna isnat ettiğini açıklamıştır.³⁹²

Şuarâ Sûresi: Sûre Mekki bir sûredir. Yalnız 224 ile 227 arasındaki âyetler ile 197. âyetinin Medeni olduğu rivâyet edilmiştir.³⁹³ Sûrenin âyet sayısı Birinci Medeni görüşün, Şamlıların ve Kûfelilerin sayımına göre 227’dir. Şâtıbi bu sayıyı “ر, ز, ك” harfleri ile işaret etmiştir. İkinci Medeni görüşün, Basralıların ve Mekkelilerin sayımına göre de âyet sayısı 226’dır. Başlama yerlerinde ihtilaf edilen âyetler ise 49, 92, 210’dur.³⁹⁴

Neml Sûresi: Sûrenin Mekki bir sûre olmasında icma edilmiştir. Âyet sayısı Hicazlılara göre 95, Kûfelilere göre 93, Basralılar ve Şamlılara göre ise 94’tür. İhtilaf edilen yerler ise 33. ve 44. âyetlerin başlama yerleridir.³⁹⁵

Kasas Sûresi: Sûre Mekkidir. Fakat 52. âyetten 55. âyete kadar Medeni olduğu söylenmiştir. Şâtıbi’nin “والعد في حصر” rumuzuna göre sûrenin âyet sayısı ittifakla 88’dir. Kûfeliler 23. âyeti âyet başı yapmamış bunun yerine “طسم” ilave etmişlerdir.³⁹⁶

Ankebût Sûresi: Sûre Mekki bir sûre olmakla beraber başlangıçtan 11. âyete kadar istisnadır. Medeni olduğunu da rivâyet edenler olmuştur. Şâtıbi’nin rivâyetine göre sûrenin âyet sayısı 69’dur ve bu sayıda ittifak edilmiştir. Cârullah 65. âyet ile 67. ve 29. âyetlerde hısmlılara ve birinci Medeni görüşe göre ihtilaflı görünmesine rağmen Şâtıbi’nin buna itibar etmediğini bildirmiştir.³⁹⁷

Rûm Sûresi: Rûm Sûresi Mekki bir sûredir. Sûrenin âyet sayısı Kûfeliler, Basralılar, Şamlılar ve Birinci Medeni görüşe göre 60’dır. Başlangıç yerlerinde ihtilaf edilen âyetler, 1, 3, 4, 27, 29, 55. numaralı âyetlerdir.³⁹⁸

Lokman Sûresi: Mekki bir sûredir. Basra, Kûfe ve Şam ekolüne göre 34, Hicazlılara göre 33 ayettir.³⁹⁹

³⁹² Dâni, *el-Beyân*, 194; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 201; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 116.

³⁹³ Hayrettin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, 4/142.

³⁹⁴ Dâni, *el-Beyân*, 196; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 204; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 117.

³⁹⁵ Dâni, *el-Beyân*, 199; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 209; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 118.

³⁹⁶ Dâni, *el-Beyân*, 201; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 212; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 119.

³⁹⁷ Dâni, *el-Beyân*, 203; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 215; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 120.

³⁹⁸ Dâni, *el-Beyân*, 205; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 219; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 121,122.

³⁹⁹ Dâni, *el-Beyân*, 206; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 223; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 122.

Secde Sûresi: Mekki bir sûredir. Mushaf sıralamasında 32. sıradadır. İbni Abbas 17. âyetten 20. âyete kadar Medeni olduğunu söylemiştir. Sûrenin âyet sayısı Basralılara göre 27, onların dışındakilere göre 30'dur. 10. âyetin tam âyet olup olmadığı yönünde ihtilaflar vardır.⁴⁰⁰

Ahzâb Sûresi: İcma ile Medeni bir sûredir. Âyet sayısı ittifakla 73'tür. Şâtıbi bu sayıya “وبعد رقيباً قل عظيماً” sözüyle işaret etmiştir. Cârullah, Şâtıbi'nin “ragibeden azimeye kadar” sözüne yer verdikten sonra şu açıklamada bulunur. Bu sözden Şâtıbi'nin kastının her iki kelime arasında kalanların uzun tek bir âyet olduğunu vurgular. Söz konusu âyet ise 53. âyettir.⁴⁰¹

Sebe' Sûresi: Sebe sûresi Mekkidir. Fakat 6. âyetin Medeni olduğu rivâyet edilmiştir. Sûre Şamlıların sayımına göre 55, diğerlerinin sayımına göre 54 âyettir. Şamlılar 15. âyetteki “جَنَّاتٍ عَنْ يَمِينٍ وَشِمَالٍ” bölümünü fazladan âyet başı yapmışlardır. Şâtıbi beyitte “س” ve “ج” olacak şekilde şöyle dedi. “لدى السجر” Cârullah, Şâtıbi'nin bu sözü demirin yumuşatılmasının ancak ateşte kızdırılmasıyla olduğundan sebep kullandığını ve bu kelimenin de kızdırmak anlamına geldiğini bildirmiştir.⁴⁰²

Fâtır Sûresi: Mekki bir sûredir. İkinci Medeni görüşe göre ve Şamlılara göre sûrenin âyet sayısı 46'dır. Şâtıbi bu sayıya “و” ve “م” harfleri ile işaret etmiştir. Basralılara, Kûfelilere, Mekkelilere ve Birinci Medeni görüşe göre 45 âyettir. 7, 16, 19, 20, 22, 41. ve 43. âyetler ihtilaf edilen âyet başlarındandır.⁴⁰³

Yâsin Sûresi: Sûre icma ile Mekki bir sûredir. Ancak 47. âyetin Medeni olduğu rivâyet edilmiştir. 12. âyetinin de Medeni olduğu rivâyet edilmiştir. Sûrenin âyet sayısı Kûfelilere göre 83, diğerlerine göre 82 âyettir.⁴⁰⁴

Sâffât Sûresi: Sûre Mekke'de nazil olmuştur. Sûrenin âyet sayısı Basralılara göre 181, onların dışındakilere göre 182 âyettir. 22. âyetinde başlangıç yeri hususunda ihtilaf edilmiştir. Şâtıbi'nin Ebû Amr ed-Dâni'den naklettiği rivâyette 151. âyeti Ebû Cafer'in âyet başı yapmadığı nakledilmiştir.

Cârullah, şerhde bazı yerlerde Şâtıbi'ye ilaveten başka kaynaklardan da faydalanmış ve burada iki görüşü de sunduktan sonra kendisi burada tercihte

⁴⁰⁰ Dâni, *el-Beyân*, 207; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 226; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 123.

⁴⁰¹ Dâni, *el-Beyân*, 208; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 229; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 123.

⁴⁰² Dâni, *el-Beyân*, 209; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 232; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 124,125.

⁴⁰³ Dâni, *el-Beyân*, 210; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 235; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 126.

⁴⁰⁴ Dâni, *el-Beyân*, 211; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 233; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 128.

bulunmamış tercihi okuyucuya bırakmıştır. Örneğin, Saffat sûresinin 9. âyetin de İthaf sahibi Benna'nın rivâyetinde Hımslılar hariç diğer herkese göre “ويَقْذِفُونَ” nin âyet başı olduğu, Hımslılara göre ise “نَحُورُ” un âyet başı olduğu kabul edilmiştir. Uşmunî'nin (ö. 960/1494) *Menârul-Hüdasında* ise “نَحُورُ” un ve Saffat 113. âyetteki “اسْحَاقُ”ın fâsılalara benzediğini fakat icma ile âyet başı kabul edilmediğini nakletmiştir. Cârullah bu bilgilere yer verdikten sonra kendisi herhangi bir mukayesede ya da tercihte bulunmamıştır.⁴⁰⁵

Sâd Sûresi: Sûrenin Mekki olduğu yönünde icma vardır. Sûrenin âyet sayısı Kûfelilerin sayımına göre 88, Hicazlıların ve Şamlıların sayımına göre 86, Basralıların sayımına göre ise 85'dir. 1, 37, ve 84. âyetler ihtilaf bulunan âyet başlarıdır.⁴⁰⁶

Tenzîl Sûresi: Sûre Zümer sûresi olarak da isimlendirilmiştir. Mekke'de nazil olmasına rağmen 53. âyetten 55. âyete kadar olan kısmı ile 23. âyetin Medine'de nazil olduğu yönünde rivâyetler vardır. Sûrenin âyet sayısı Kûfelilere göre 75, Şamlılara göre 73, Basralılar ile Hicazlıların sayımına göre de 72'dir. 3, 12, 14, 17, 20, 36. ve 39. âyetler, âyet başları hususunda ihtilaf edilen yerlerdir. Şâtıbî'nin beytinde geçen “عنه” harfindeki zamir Kûfelileri temsil eder.⁴⁰⁷

Mü'min Sûresi: Ğâfir ve Tavl sûresi olarak da isimlendirilmiştir. Mekki bir sûredir. Ancak İbn Abbas ve Katade' ye göre 4. ve 5. âyetler Medine'de nazil olmuştur. Sûre Basralıların sayımına göre 82, Şamlıların sayımına göre 86, Hicazlıların sayımına göre 84, Kûfelilerin sayımına göre ise 85 âyettir. 15. 16. 18. 53. 58. 71.72.73. yerleri noktasında ihtilaf edilen âyetlerdir.⁴⁰⁸

Fussilet Sûresi: Ha Mim, es-Secde sûresi olarak da anılmıştır. Mekki oluşunda icma vardır. Bu sûre Kûfelilere göre 54, Hicazlılara göre 53, Basralılar ve Şamlılara göre 52 âyettir. 13. âyetin başlama yeri ve tam âyet oluşu hususunda ihtilaf vardır.⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ Dâni, *el-Beyân*, 212; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 242; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 129,130.

⁴⁰⁶ Dâni, *el-Beyân*, 214; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 247; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 129,130.

⁴⁰⁷ Dâni, *el-Beyân*, 216; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 251; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 132,133.

⁴⁰⁸ Dâni, *el-Beyân*, 218; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 255; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 134,135.

⁴⁰⁹ Dâni, *el-Beyân*, 220; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 260; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 136.

Şûrâ Sûresi: Mekki bir sûredir ancak 23. âyetten 26. âyete kadar olan dört âyetin hariç olduğu söylenmiştir. Sûrenin âyet sayısı Kûfelilere göre 53, onların dışındakilere göre 50'dir. Kûfeliler 1, 2. ve 32. âyetleri tam âyet olarak kabul ettikleri için sayıları üç artmıştır.⁴¹⁰

Zuhruf Sûresi: 45. âyeti istisna olmakla beraber sûre Mekki bir sûredir. Sûre Şamlılara göre 88, onların dışındakilere göre ise 89 âyettir. Sûrenin 52. âyetinde ki "أَمْ أَنَا خَيْرٌ" kısmı Kûfelilere ve Şamlılara göre âyet başı sayılmamıştır.⁴¹¹

Duhân Sûresi: Sûrenin Mekke'de nazil olduğu yönünde ittifak vardır. Yalnız 14. âyet ile 15. âyetin Medine'de nazil olduğu rivâyet edilmiştir. Sûre Kûfelilere göre 59, Basralılara göre 57, Hicazlılara ve Şamlılara göre ise 56 âyettir. 34, 35, 43. ve 45. âyetler başlama ve bitiş noktasında üzerinde ihtilaf edilen âyetlerdir.⁴¹²

Şeriat Sûresi: Sûre Casiye olarak da anılır. Mekke'de nazil olmuştur. Fakat 14. âyetin nesh olma düşüncesi ile medeni bir âyet olduğu iddia edilmiştir. Cârullah burada kendi tercihini ortaya koyarak neshin söz konusu olmadığını dile getirmiştir. Sûrenin âyet sayıları Kûfelilere göre 37 âyettir. Kûfelilerin dışındakilere göre ise 36 âyettir.⁴¹³

Ahkâf Sûresi: Mekki bir sûredir. Ancak 10. ve 35. âyetleri istisna olduğu söylenmiştir. Sûre Kûfelilere ve diğer ekollere göre 35 âyettir. Şâtıbi bu sayıya "ج" ve "و" ile işaret etmiştir.. Burada Cârullah yine Şâtıbi'nin beyitleri ile âyet sonlarının uyumuna dikkat çekmiştir.⁴¹⁴

Kıtal Sûresi: Sûre Muhammed sûresi olarak da anılır. Medine de nazil olmuştur. Ancak 13. âyet istisnadır. Sûre Basralılara göre 40, Kûfelilere göre 38, Hicaz ve Şamlılara göre 39 âyettir.

Âyet başı olup olmaması hususunda ihtilaf edilen âyetler 4, 15. ve 16. âyetlerdir. *İthaf* sahibi Benna ise "الرقاب" "الوثاق" ve "لانتصر منهم" hakkında

⁴¹⁰ Dâni, *el-Beyân*, 221; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 263; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 136,137

⁴¹¹ Dâni, *el-Beyân*, 223; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 267; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 138.

⁴¹² Dâni, *el-Beyân*, 225; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 270; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 139.

⁴¹³ Dâni, *el-Beyân*, 226; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 273; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 140.

⁴¹⁴ Dâni, *el-Beyân*, 227; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 276; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 140, 141.

Hımslıların ihtilaf ettiklerini nakleder. Onlar buraları âyet başı yapmış, 5. âyeti ise âyet başı yapmamışlardır.⁴¹⁵

Fetih Sûresi: Sûre Medine’ de nazil olmuştur. İttifakla 29 âyettir.⁴¹⁶

Hucurât Sûresi: İcma ile Medeni bir sûredir ve ittifakla 18 âyettir.⁴¹⁷

Kâf Sûresi: Sûre ilk mufassal sûredir. Mekke’de nazil olmuştur. Ancak 38. âyet Yahudilere reddiye olarak Medine’de nazil olmuştur. Sûre icma ile 45 âyettir.⁴¹⁸

Zâriyat Sûresi: Mekke’de nazil olduğu ve 60 âyet olduğu yönünde ittifak vardır.⁴¹⁹

Tûr Sûresi: İttifakla Mekkidir. Basralılara göre 48 âyet, Şamlılar ve Kûfelilere göre 49 âyettir. 1. ve 13. âyetlerin başlangıç yerlerinde ihtilaf edilmiştir.⁴²⁰

Necm Sûresi: Mekki bir sûredir. Hz. Peygamber’in açıktan okuyarak ilan ettiği sûredir. Aynı zamanda ilk secde âyetinin de nazil olduğu ilk sûredir. 32. âyetin Medine’ de nazil olduğu rivâyet edilmiştir. Kûfelilere göre 62, onların dışındakilere göre 61’dir. Sûrenin âyet sayısı. 28. ve 29. âyetlerdin başlama yerlerinde ihtilaf edilmiştir.⁴²¹

Kamer Sûresi: 44. ile 46. âyetleri Medine’ de nazil olmuştur. Bu âyetlerin dışında sûre Mekki sûredir. Sûre ittifakla 55 âyettir.⁴²²

Rahmân Sûresi: Mekki bir sûredir. İstisnası ise 29 ile 30. âyetlerdir. Sûrenin âyet sayısı Basralılara göre 76 âyet, Hicazlılara göre 77 âyet, Şam ve Kûfelilere göre ise 78 âyettir. Şâtibi 78 sayısına “حرعلا” sözüyle işaret etmiştir. 1, 3, 10, 14, 17, 35. ve 43. âyetler ihtilaf edilen yerlerdir.⁴²³

Vâkıa Sûresi: Mekke’de nazil olmuştur. Fakat 13, 14, 52. ve 81. âyetlerin Medine’de nazil olduğu rivâyet edilmiştir. Vâkıa sûresinin âyet sayısı Hicazlılar ile

⁴¹⁵ Dâni, *el-Beyân*, 228; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 278; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 141,142,143,144.

⁴¹⁶ Dâni, *el-Beyân*, 229; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 281; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 144.

⁴¹⁷ Dâni, *el-Beyân*, 230; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 283; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 145.

⁴¹⁸ Dâni, *el-Beyân*, 231; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 285; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 145.

⁴¹⁹ Dâni, *el-Beyân*, 232; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 287; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 146.

⁴²⁰ Dâni, *el-Beyân*, 233; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 289; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 146.

⁴²¹ Dâni, *el-Beyân*, 234; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 292; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 147.

⁴²² Dâni, *el-Beyân*, 236; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 290; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 148.

⁴²³ Dâni, *el-Beyân*, 237; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 297; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 148,149.

Şamlılara göre 99'dur. Basralıların sayımına göre 97, Kûfelilerin sayımına göre ise 96 âyettir. 15, 22, 25, 27, 35, 41, 49, 50. ve 89. âyetler ihtilaf edilen yerlerdir.

Hadîd Sûresi: Başından 8. âyete kadar Mekki olan sûrenin sonraki âyetlerinin Medeni olduğu rivâyet edilmiştir. Hicazlılar ile Şamlılara göre 28 olan âyet sayımı, Iraklıların sayımına göre 29'dur. 8, 13. ve 27. numaralı âyetler başlama yerlerinde ihtilaf edilen âyetlerdir.

Mücâdele Sûresi: Sûrenin Mekki bir sûre olduğu rivâyet edilmiştir. İlk 10 âyet istisna tutulmuştur. Mücâdele sûresine geldiğinde Cârullah şu notu düşmüştür. Sûrede Allah lafzının değişik sayılarda tekrar ettiğini bu özelliğin bu sûreye has olduğuna değindikten sonra Kur'ân'ın on bölüme ayrıldığında onuncu bölümün ilk sûre olmasına dikkat çekmiştir.⁴²⁴ Sûrenin âyet sayısı Mekkelilere göre 21, ikinci Medeni görüşe ve diğer görüşlere göre ise 22 âyettir. 20. âyeti Mekkeliler ve ikinci Medeni görüş âyet başı kabul etmemişlerdir.⁴²⁵

Haşr Sûresi: Medine'de nazil olduğuna dair icma edilmiştir. Âyet sayısının 24 olduğunda ittifak edilmiştir.⁴²⁶

Mümtehhine Sûresi: Cârullah, 60. sûreye geldiğinde, bu sûrenin isminin tahlilini yapmıştır. Hareke farklılıklarının sûrenin ismine kattığı anlamları değerlendirmiştir.⁴²⁷

Genel kanaate göre sûre Medeni'dir. Âyet sayısı ihtilafsız 13'tür. Şâtibi bu sayıya “ج” ve “ي” harfleriyle işaret eder.⁴²⁸

Saf Sûresi: Medine'de nazil olmuştur. 14 âyettir. Bu sayıda herhangi bir ihtilaf yoktur.⁴²⁹

Şâtibi bundan sonra gelecek olan dört sûrenin uyumundan bahsetmiş ve dört sûrenin de 11 âyet olduğuna vurgu yapmıştır. Ve aşağıda gelen şekliyle sıralamıştır.⁴³⁰

⁴²⁴ Dâni, *el-Beyân*, 220; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 260; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 153,154.

⁴²⁵ Dâni, *el-Beyân*, 241; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 309; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 153,154.

⁴²⁶ Dâni, *el-Beyân*, 243; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 311; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 154.

⁴²⁷ Dâni, *el-Beyân*, 206; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 223; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 155.

⁴²⁸ Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 155.

⁴²⁹ Dâni, *el-Beyân*, 245; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 315; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 155.

⁴³⁰ Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 156.

Âdiyat Sûresi: 11 âyet ve bir görüşe göre Mekki, bir görüşe göre Medeni bir sûredir.⁴³¹

Duhâ Sûresi: 11 âyet ve Mekki bir sûredir.⁴³²

Cuma Sûresi: 11 âyet ve Medeni bir sûredir.⁴³³

Münâfikûn Sûresi: 11 âyet ve Medeni bir sûredir.⁴³⁴

Teğâbûn Sûresi: Genel kanaate göre Medine’de nazil olmuştur. Âyet sayısı 18’dir ve Şâtibi bu sayıya “ح” ve “ي” harfleri ile işaret etmiştir.⁴³⁵

Talâk Sûresi: Medine’de nazil olmuştur. Sûre Basralıların dışındakilere göre 12, Basralıların sayımına göre ise 11 âyettir. 2. ve 10. âyetlerinin başlama yerlerinde ihtilaf edilmiştir.⁴³⁶

Tahrîm Sûresi: Nebi ismi ile de anılmıştır. İhtilafsız 12 âyettir.⁴³⁷

Mülk Sûresi: Sûrenin Mekke’de nazil olduğu rivâyet edilmiştir. Sûrenin âyet sayısı Hicazlılara göre 31, onların dışındakilere göre ise 30 âyettir. Hicazlılar 9. âyetteki “قلو بلى قد جاءنا نذير” u tam âyet saymışlardır. Bu nedenle âyet sayıları artmıştır.⁴³⁸

Nûn Sûresi: Kalem sûresi diye de bilinir. İbn. Abbas sûrenin ilk giriş kısmının Mekke’de nazil olduğunu ve yazıya geçirildiğini fakat sonrasında Allah Teâla’nın vahyederek ilave yaptığını rivâyet etmiştir. Sûrenin ilk 16 âyeti Mekki, 16’dan 33. âyete kadar Medeni, 33. âyetten 47. âyete kadar Mekki, 47’den 50. âyete kadar Medeni, buradan sonra geri kalan âyetler ise Mekkidir. Sûrenin âyet sayısı 52’dir. Bu sayıda icma edilmiştir.⁴³⁹

Hâkka Sûresi: Sûre Mekke’de nazil olmuştur. Şamlıların ve Basralıların sayımına göre âyet sayısı 51, diğerlerinin sayımına göre ise 52’dir. Kûfeliler “الحاقة”

⁴³¹ Dâni, *el-Beyân*, 284; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 414; *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 156.

⁴³² Dâni, *el-Beyân*, 277; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 398; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 156.

⁴³³ Dâni, *el-Beyân*, 246; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 317; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 156.

⁴³⁴ Dâni, *el-Beyân*, 247; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 319; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 156.

⁴³⁵ Dâni, *el-Beyân*, 248; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 321; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 157.

⁴³⁶ Dâni, *el-Beyân*, 249; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 323; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 157.

⁴³⁷ Dâni, *el-Beyân*, 250; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 326; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 158.

⁴³⁸ Dâni, *el-Beyân*, 251; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 328; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 158.

⁴³⁹ Dâni, *el-Beyân*, 252; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 331; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 159.

yı tam saymışlardır. Bu yüzden sayıları bir artmıştır. 25. âyeti ise Hicazlılar tam âyet kabul etmişlerdir.⁴⁴⁰

Meâric Sûresi: Mekki bir sûredir. Şamlılar bu sûreyi 43, diğerleri ise 44 saymışlardır.⁴⁴¹

Nûh Sûresi: Mekki bir sûredir.⁴⁴² Sûrenin âyet sayısı Şamlılar ve Basralılara göre 29 iken, Kûfelilere göre 28, Hicazlılara göre ise 30 âyettir. 23. ve 25. âyetlerin başlama yerlerinde ihtilaf edilmiştir.

Şâtibi 16. âyette ki “وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا” nin altı imamın ittifakı ile âyet başı yapılmadığını söylemiş, fakat Benna; buranın Hımslılara göre âyet başı kabul edildiğini rivâyet etmiştir.⁴⁴³

Cin Sûresi: Mekke’de nazil olduğu yönünde ittifak edilmiştir. Âyet sayısı 28’dir bu sayıda ihtilaf yoktur. 22. âyetin başlangıcında ihtilaf olmuştur.⁴⁴⁴

Müzzemmil Sûresi: Mekki bir sûredir. Ancak 10.11. ve 20. âyetler Medine’de nazil olmuştur. 1, 15. ve 17. âyetler yerleri hususunda ihtilaf edilmiştir.

Şâtibi burada ittifakla âyet başı yapılmayan yerleri zikretmiştir. Buralar Müzzemmil 11, 12. Ve 20. âyetlerdir. Sûrenin âyet sayısı Mekkelilere, Kûfelilere, Birinci Medeni görüşe ve Şamlılara göre 20, Basralılara göre 19, ikinci Medeni görüşe göre ise 18 âyettir.⁴⁴⁵

Müddesir Sûresi: Mekke’de nazil olmuştur. İnzal sırasına göre dördüncü sûredir. Sûrenin âyet sayısı Mekkelilere göre, İkinci Medeni görüşe göre ve Şamlılara göre 55 âyettir. Birinci Medeni görüşe göre, Kûfelilere ve Basralılara göre sûrenin âyet sayısı 56’dır. 40. âyet ile 41. âyet sûrenin ihtilaflı yerleridir.

Şâtibi “ازد” “يوم عسير” “مدثر” “يسير” “ثم نظر” “ذا خبر” bu altı kelimenin ittifakla âyet başı yapıldığını haber vermiştir. Bir üstte ise “والمؤمنون” ve “مثلا” kelimelerini ittifakla âyet başı yapılmadığı bilgisini vermiştir.⁴⁴⁶

⁴⁴⁰ Dâni, *el-Beyân*, 253; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 333; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 160.

⁴⁴¹ Dâni, *el-Beyân*, 254; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 336; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 161.

⁴⁴² Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, 5/461.

⁴⁴³ Dâni, *el-Beyân*, 255; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 339; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 162.

⁴⁴⁴ Dâni, *el-Beyân*, 256; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 342; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 162.

⁴⁴⁵ Dâni, *el-Beyân*, 257; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 345; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 163.

⁴⁴⁶ Dâni, *el-Beyân*, 258; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 349; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 164, 165.

Kıyâmet Sûresi: Mekki bir sûredir. Kûfelilerin sayımına göre 40, diğerlerinin sayımına göre 39 âyettir. 16. âyeti Kûfeliler tam saymışlardır.⁴⁴⁷

İnsan Sûresi: Mekki olduğu yönünde rivâyetler olduğu gibi Medeni olduğu yönünde de rivâyetler vardır. Âyet sayısı ittifakla 31'dir.⁴⁴⁸

Mürselât Sûresi: 48. âyeti istisna olmakla beraber Mekki bir sûredir. Âyet sayısında ittifak edilmiştir ve 50'dir.⁴⁴⁹

Nebe Sûresi: Mekke'de nazil olmuştur. Basralılar ve Mekkelilere göre 41, onların dışındakilere göre 40 âyettir. Basralılar ve Mekkeliler 40. âyeti tam âyet saymışlardır.⁴⁵⁰

Nâziât Sûresi: Mekke'de nazil olmuştur. Bunda ittifak edilmiştir. Sûre Kûfelilere göre 46, onların dışındakilere göre ise 45 âyettir. Şâtıbi 33. âyeti Mekkelilerin, Kûfelilerin ve Medinelilerin tam âyet saydığını bildirmiştir. 37. âyeti ise Iraklıların ve Şamlıların tam âyet saydığını bildirmiştir.⁴⁵¹

Abese Sûresi: İttifakla Mekki bir sûredir. Şâtıbi sûrenin âyet sayısının Şamlılara göre 40 olduğunun bilgisini verdikten sonra "مستقر" kelimesindeki mim ile remzetmiştir. Basralılar ve Birinci Medeni görüşe göre ise 41 âyettir. Bu sayıya da "ويريد البصراب" sözüyle işaret etmiştir. Kûfelilere, Mekkelilere ve İkinci Medeni görüşe göre ise 42 âyettir. 24, 32. ve 33. âyetlerin başlama yerlerinde ihtilaf edilmiştir.⁴⁵²

Tekvîr Sûresi: Mekke'de nazil olduğu yönünde icma vardır. Birinci Medeni görüşten Ebû Ca'fer Yezid'e göre âyet sayısı 28'dir. Onun dışındakilere göre ise 29'dur. Tek ihtilafı yer 26. âyettir.⁴⁵³

İnfîtâr Sûresi: Mekki bir sûredir. İttifakla 19 ayettir.⁴⁵⁴

Mutaffîfîn Sûresi: Rahik (halis, saf) sûresi diye de anılır. Rahik kelimesi sûrenin 25. Âyetinde geçmektedir. Medine' de ilk inen sûrelere aittir. 29. âyetten sonuna kadar Mekki bir sûredir. Sûre 36 âyettir.⁴⁵⁵

⁴⁴⁷ Dâni, *el-Beyân*, 259; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 353; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 166.

⁴⁴⁸ Dâni, *el-Beyân*, 260; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 356; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 166.

⁴⁴⁹ Dâni, *el-Beyân*, 261; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 357; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 166.

⁴⁵⁰ Dâni, *el-Beyân*, 262; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 360; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 167.

⁴⁵¹ Dâni, *el-Beyân*, 263; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 363; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 167.

⁴⁵² Dâni, *el-Beyân*, 264; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 365; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 168.

⁴⁵³ Dâni, *el-Beyân*, 265; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 369; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 170.

⁴⁵⁴ Dâni, *el-Beyân*, 266; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 371; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 170.

İnşikâk Sûresi: Mekke’de nazil olmuştur. Hicazlılar ve Kûfelilere göre 25’tir. Şâtibi bu sayıya “كلا هب قطر كثر” sözüyle remzetmiştir. Şamlılara göre 23’tür. Şâtibi bu sayıyı ise “كلا جل” sözü ile remzetmiştir. 7.ve 10. âyetler ihtilaf edilen yerlerdir.⁴⁵⁶

Burûc Sûresi: Burûc sûresi Mekke’de nazil olmuştur ve 22 âyettir. Her ikisinde de ittifak vardır.⁴⁵⁷

Târık Sûresi: Mekke’de nazil olmuştur. Bunda ittifak vardır. Birinci Medeni görüşe göre âyet sayısı 16, diğerlerine göre âyet sayısı ise 17’dir.

Cârullah, Târık sûresinde Şâtibi’nin beytini aktardıktan sonra beyitteki ilk lamın okunmasının zaruri olmadığını, bunun yedi kıraatında okumuş olduğu lehçe olduğu ve buradaki söz konusu idğâmın caiz olduğu ve kelamın fasihliğinden kaynaklandığı notunu düşmüştür.⁴⁵⁸

A’lâ Sûresi: Kabul görmüş kanaate göre Mekke’de nazil olmuştur. Âyet sayısının 19 olmasında ittifak vardır.⁴⁵⁹

Gâşiye Sûresi: Mekke’ de nazil olduğu yönünde ittifak vardır. 26 âyettir. Bu sayıda da ittifak edilmiştir.⁴⁶⁰

Fecr Sûresi: İttifakla Mekkidir. Âyet sayısı Basralılara göre 29, Hicazlılara göre 32, Kûfelilere ve Şamlılara göre 30 âyettir. Başlangıç yerleri konusunda ihtilaf edilen âyetler 15, 16, 23. ve 29. âyetlerdir.⁴⁶¹

Beled Sûresi: Mekki bir sûredir ve 20 âyettir. Bunlarda ittifak vardır.⁴⁶²

Şems Sûresi: Mekki bir sûredir. Birinci Medeni görüşe göre 16, onların dışındakilere göre 15 âyettir. İhtilaf edilen yerin geçtiği yer ise 14. âyettir.⁴⁶³

Leyl Sûresi: Mekki bir sûredir ve ittifakla 21 âyettir.⁴⁶⁴

Şâtibi Duha sûresini Saff sûresinden sonra zikretmiştir.

⁴⁵⁵ Dâni, *el-Beyân*, 267; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 374; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 170.

⁴⁵⁶ Dâni, *el-Beyân*, 268; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 377; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 170.

⁴⁵⁷ Dâni, *el-Beyân*, 269; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 380; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 171.

⁴⁵⁸ Dâni, *el-Beyân*, 270; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 382; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 171.

⁴⁵⁹ Dâni, *el-Beyân*, 271; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 384; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 172.

⁴⁶⁰ Dâni, *el-Beyân*, 272; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 386; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 172.

⁴⁶¹ Dâni, *el-Beyân*, 273; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 388; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 172.

⁴⁶² Dâni, *el-Beyân*, 274; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 391; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 173.

⁴⁶³ Dâni, *el-Beyân*, 275; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 393; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 173.

⁴⁶⁴ Dâni, *el-Beyân*, 276; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 396; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 174.

İnşirâh Sûresi- Tin Sûresi- Tekasür Sûresi: Şâtibi bu üç sûreyi beraber ele almıştır. Bu sûrelerin hepsi Mekki sûrelerdir ve hepsi sekiz âyettir. Bu sayıda ittifak vardır.⁴⁶⁵

Alak Sûresi: Kalem sûresi olarak da anılır. Mekke’de nazil olmuştur ve ittifakla ilk inen sûredir. Hicazlıların sayımına göre 20, Iraklıların sayımına göre 19, Şamlıların sayımına göre 18 âyettir. 9. ve 15. âyetlerde başlama yerlerinde ihtilaf edilmiştir.⁴⁶⁶

Kadr Sûresi: Nerede nazil olduğu noktasında ihtilaf vardır. İbn Abbas ve Hz. Aişe’ye göre Mekke’de nazil olmuştur. Şamlılar ve Mekkelilere göre 6 âyettir. Onların dışındakilere göre 5 âyettir. Onlar üçüncü “ليلة القدر” ekledikleri için sayı artmıştır.⁴⁶⁷

Beyyine Sûresi: Mekke’de ya da Medine’de nazil olduğuna dair kesin bir bilgi yoktur. İhtilaflıdır. Âyet sayısı 8’dir. Ancak Şamlılar ve Basralılara göre 9’dur. Onlar “وما أمر إلا ليعبدوا الله” yi tam âyet saydıkları için sayıları artmıştır.⁴⁶⁸

Zilzâl Sûresi: Nerede nazil olduğu ihtilaf konusudur. Âyet sayısı Birinci Medeni görüş ve Kûfelilere göre 8, diğerlerine göre 9’dur. Onlar 6. Âyeti “يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ” tam saymışlardır.⁴⁶⁹

Şâtibi Âdiyat sûresine Saff sûresi bağlamında değinmiştir.

Kâria Sûresi: Mekke’de nazil olmuştur. Sûre Basralılar ve Şamlılara göre 8, Hicazlılara göre 10, Kûfelilere göre 11 âyettir. Kûfelilerin sayısının fazla olmasının nedeni baştaki “الفارعة” tam âyet saymalarındandır. Basralılar ve Şamlıların eksik olması ise “موازينه” 6. ve 8. ayetleri müstakil âyet saymamalarıdır.⁴⁷⁰

Asr Sûresi: Mekke’de inmiştir. Âyet sayısı üçtür. Bu sayıda ittifak edilmiştir.⁴⁷¹

Hümeze Sûresi: Mekke’de nazil olmuştur. İttifakla 9 âyettir.⁴⁷²

⁴⁶⁵ Dâni, *el-Beyân*, 276,279,286; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 400,402,419; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 174.

⁴⁶⁶ Dâni, *el-Beyân*, 280; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 404; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 175.

⁴⁶⁷ Dâni, *el-Beyân*, 281; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 407; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 176.

⁴⁶⁸ Dâni, *el-Beyân*, 282; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 409; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 176.

⁴⁶⁹ Dâni, *el-Beyân*, 283; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 412; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 177.

⁴⁷⁰ Dâni, *el-Beyân*, 285; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 416; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 177.

⁴⁷¹ Dâni, *el-Beyân*, 287; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 421; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 178.

⁴⁷² Dâni, *el-Beyân*, 288; Şâzân er-Râzî, *Süveri’l-Kur’ân*, 423; Bigiyef, *Nâzimetü’z-Zühr Şerhi*, 178.

Fîl Sûresi: Mekke’de nazil olduğunda ittifak vardır. 5 âyettir. Âyet sayısında da ittifak vardır. Bütün fasılaların öncesi “ي”, sonrası “ل” dır. Beşinci âyet istisnadır.⁴⁷³

Kureyş Sûresi: Mekki bir sûredir. Âyet sayısı Iraklılar ve Şamlıların sayımına göre 4, Hicazlıların sayımına göre 5’tir. Onlara göre “الذي اطعمهم من جوع” tam âyettir.⁴⁷⁴

Maûn Sûresi: Mekki ya da Medeni olduğu kesin değildir, bu konuda ihtilaf vardır. Şamlılara göre âyet sayısı 6’dır. Onlar “يراءون” yi fasıla yapmayıp tam âyet saymışlardır.⁴⁷⁵

Kevser Sûresi: İnzal yeri ihtilaflıdır. 3 âyet olmasında ittifak vardır.⁴⁷⁶

Nasr Sûresi: Tevdi sûresi de denmiştir. Hz Peygamber veda haccında iken nazil olmuştur. 3 âyettir ve Şâtibi bu sayıya “نصر جاء” sözüyle işaret etmiştir.⁴⁷⁷

Kâfirun Sûresi: İniş yeri ihtilaflıdır. İttifakla 6 âyettir.⁴⁷⁸

Tebbet Sûresi: İttifakla Mekkidir ve 5 âyettir. Fasılalar “ب” harfiyle sona erer. Beşinci âyet istisnadır. O da “د” ile sona erer.⁴⁷⁹

İhlâs Sûresi: Mekki bir sûredir. Kûfeliler, Medineliler ve Basralılara göre 4 âyet, Şamlılar ve Mekkelilere göre ise 5 âyettir. Onlar “لم يلد”i tam âyet saydıkları için sayıları bir artmıştır.⁴⁸⁰

Felak Sûresi: Medenidir ve 5 âyettir.⁴⁸¹

Nâs Sûresi: İnzal yeri ihtilaflıdır. Medineliler, Kûfeliler ve Basralılara göre 6 âyettir. Şamlılar ve Mekkelilere göre 7 âyettir. 4. Âyetteki “الخناس” başından ayrı bir âyet saydıkları için sayıları bir artmıştır.⁴⁸²

Şâtibi beytin son sözünü “وكن مدر” sözüyle bitirmiştir. Cârullah bu söze şu yorumu şerh düşmüştür. “Mansup bir kelime üzerinde merfu hallerde nasıl duruluyorsa vakıf yapan kişinin lehçesine uygun söylenmiş bir sözdür. Manası şudur

⁴⁷³ Dâni, *el-Beyân*, 289; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 425; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 179.

⁴⁷⁴ Dâni, *el-Beyân*, 290; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 426; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 179.

⁴⁷⁵ Dâni, *el-Beyân*, 291; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 428; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 179.

⁴⁷⁶ Dâni, *el-Beyân*, 292; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 431; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 180.

⁴⁷⁷ Dâni, *el-Beyân*, 293; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 435; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 180.

⁴⁷⁸ Dâni, *el-Beyân*, 285; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 433; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 180.

⁴⁷⁹ Dâni, *el-Beyân*, 295; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 437; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 181.

⁴⁸⁰ Dâni, *el-Beyân*, 286; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 439; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 181.

⁴⁸¹ Dâni, *el-Beyân*, 297; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 441; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 181.

⁴⁸² Dâni, *el-Beyân*, 298; Şâzân er-Râzî, *Süveri'l-Kur'ân*, 443; Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 182.

ki Kur'ân'ın fâsılları ve âyet sayıları hakkında ehl-i ilmin en sahih metinlerine dayalı bu şiirde zikredilen bilgilere vakıf olarak faydalı birçok şey tahsil ettiğini bilmiş ol!"⁴⁸³

Görüldüğü üzere Cârullah, Şâtıbî'nin sûreler hakkındaki değerlendirmelerine genellikle katılmış ancak zaman zaman ondan farklı düşündüğü bazı görüşlerinin de olduğunu ortaya koymuştur.

2.1. Âyet Sayısı ve İhtilaf Edilen Âyetler Tablosu

SÛRE ADI	Kufilere Göre Âyet Sayısı	Şâmilere Göre Âyet Sayısı	Basrilere Göre Âyet Sayısı	Mekkilere Göre Âyet Sayısı	1.Medeni Görüşüne Göre Âyet Sayısı	2.Medeni Görüşüne Göre Âyet Sayısı	BAŞLANGIÇ YERLERİNDE İHTİLAF EDİLEN ÂYETLER
el-Fâtiha	7	7	7	7	7	7	
el-Bakara	286	285	287	285	285	285	10,11,114,179,197,200,219,235,255,257,269
Âl-i İmrân	200	200	200	200	200	200	3,4,48,49,92,97,152,183
en-Nisâ	176	177	175	175	175	175	4,173
el-Mâide	120	122	123	122	122	122	1,15,23
el-En'âm	165	166	166	167	167	167	1,66,161
el-A'râf		205	205	206	206	206	29,30
el-Enfâl	75	77	76	76	76	76	36,42,62
et-Tevbe	129	130	130	130	130	130	
Yûnus	109	110	109	109	109	109	22
Hûd	123	122	121	121	122	121	40,54,70,74,82,86,118,121

⁴⁸³ Bigiyef, *Nâzimetü'z-Zühr Şerhi*, 182.

Yûsuf	111	111	111	111	111	111	
er-Ra'd	43			44	44	44	5,16,18,23
İbrâhîm	52	55	51	54	54	54	1,5,19,24,33,42
el-Hicr	99	99	99	99	99	99	
en-Nahl	128	128	128	128	128	128	
el-İsrâ	111	110	110	110	110	110	97
el-Kehf	110	106	111	105	105	105	13,22,23,32,35, 84,85,86,89,90, 91,92,103
Meryem	98	98	98	99	98	99	41,75
Tâhâ	135	140		134	134	134	33,34,39,40,41, 47,77,86,87,88, 89,123,131
el-Enbiyâ	112	111	111	111	111	111	66
el-Hac	78	74	75	77	76	76	19,20,42,43,78
el-Mü'minûn	118	119	119	119	119	119	45
en-Nûr	64	64	64	62	62	62	36,43
el-Furkân	77	77	77	77	77	77	
eş-Şuarâ	227	227	226	226	227	226	49,92,210
en-Neml	93	94	94	95	95	95	33,44
el-Kasas	88	88	88	88	88	88	23
el-Ankebût	69	69	69	69	69	69	
er-Rûm	60	60	60		60		1,3,4,27,29,55
es-Secde	30	30	27	30	30	30	10
el-Ahzâb	73	73	73	73	73	73	
Sebe'	54	55	54	54	54	54	15

el-Ankebût	45	46	45	45	45		7,16,19,20,22,4 1,43
Yâsîn	83	82	82	82	82	82	
es-Sâffât	182	182	181	182	182	182	22
Sâd	88	86	85	86	86	86	1,37,84
Tenzîl	75	73	72	72	72	72	3,12,14,17,20,3 6,39
el-Mü'min	85	86	82	84	84	84	15,16,18,53,58, 71,72,73
Fâtır	54	52	52	53	53	53	13
eş-Şûrâ	53	50	50	50	50	50	1,2,32
ez-Zuhruf	89	88	89	89	89	89	52
ed-Duhân	59	56	59	56	56	56	34,35,44,45
Şeriat	37	36	36	36	36	36	
el-Ahkâf	35	35	35	35	35	35	
Kıtal	38	39	39	39	39	39	4,15,16
el-Fetih	29	29	29	29	29	29	
el-Hucurât	18	18	18	18	18	18	
Kâf	45	45	45	45	45	45	
ez-Zâriyât	60	60	60	60	60	60	
et-Tûr	49	49	48				1,13
en-Necm	62	61	61	61	61	61	28,29
el-Kamer	55	55	55	55	55	55	
er-Rahmân	78	78	76	77	77	77	1,3,10,14,17,35, 42
el-Vâkıa	96	99	97	99	99	99	15,22,25,27,35,

							41,49,50,89
el-Hadîd	29	28		28	28	28	8,13,27
el-Mücâdele	22	22	22	21	22	22	20
el-Haşr	24	24	24	24	24	24	
el-Mümtehhine	13	13	13	13	13	13	
es-Saf	14	14	14	14	14	14	
el-Cuma	11	11	11	11	11	11	
et-Tegâbün	18	18	18	18	18	18	
et-Talâk	12	12	11	12	12	12	2,10
et-Tahrîm	12	12	12	12	12	12	
el-Mülk	30	30	30	31	31	31	9
Nûn	52	52	52	52	52	52	
el-Hâkka	52	51	51	52	52	52	25
el-Meâric	44	43	44	44	44	44	
Nûh	28	29	29	30	30	30	23,25
el-Cin	28	28	28	28	28	28	22
el-Müzzemmil	20	20	19	20	20	18	1,15,17
el-Müddessir	56	55	56	55	56	55	40,41
el-Kiyâmet	40	39	39	39	39	39	16
el-İnsân	31	31	31	31	31	31	
el-Mürselât	50	50	50	50	50	50	
en-Nebe	40	40	41	41	40	40	40
en-Nâziât	46	45	45	45	45	45	33,37
Abese	42		41	42	41	42	24,32,33
et-Tekvîr	29	29	29	29	28	29	26

el-Mutaffifîn	36	36	36	36	36	36	
el-İnşikâk	25	23		25	25	25	7,10
el-Burûc	22	22	22	22	22	22	
et-Târık	17	17	17	16	17	17	
el-A'âlâ	19	19	19	19	19	19	
el-Gâşiye	26	26	26	26	26	26	
el-Fecr	30	30	29	32	32	32	15,16,23,29
el-Beled	20	20	20	20	20	20	
eş-Şems	15	15	15	15	16	15	14
el-Leyl	21	21	21	21	21	21	
ed-Duhâ	11	11	11	11	11	11	
el-İnşirâh	8	8	8	8	8	8	
et-Tîn	8	8	8	8	8	8	
el-Alak	19	18		20	20	20	9,15
el-Kadr	5	6	5	6	5	5	3
el-Beyyine	8	9		8	8	8	5
ez-Zilzâl	8	9	9	9	8	9	6
el-Âdiyât	11	11	11	11	11	11	
el-Kâria	11	8	8	10	10	10	1,6,8
el-Asr	3	3	3	3	3	3	
el-Hümeze	9	9	9	9	9	9	
el-Fîl	5	5	5	5	5	5	
Kureyş	4	4		5	5	5	4
el-Maûn	5	6	5	5	5	5	6
el-Kevser	3	3	3	3	3	3	

el-Kâfirûn	6	6	6	6	6	6	
en-Nasr	3	3	3	3	3	3	
Tebbet	5	5	5	5	5	5	
el-İhlâs	4	5	4	5	4	4	3
el-Felak	5	5	5	5	5	5	
en-Nâs	6	7	6	7	6	6	4

2.2.4. Yedi Harf Üzerine Çalışmaları

el-Ahrufü's-seb'a (Yedi harf) terkindeki ahurf, harf kelimesinin çoğulu olup sözlükte “bir şeyin kenarı, yön, üslûp, lûgat, kıraat, lehçe” anlamlarına gelir. Kıraat terimi olarak ise genel itibariyle yedi harfin içeriğini oluşturan okuyuşların her birini ifade etmektedir. Tamlamadaki seb'a (yedi) kelimesi ya gerçek anlamda yedi sayısını ya da kinaye olarak çokluğu ifade eder.⁴⁸⁴ Yedi harf, Allah tarafından Müslümanlara okuyuşu ve anlamayı kolaylaştırmak üzere verilmiş bir lütuftur. Bu kolaylık Hz. Peygamber tarafından metnin fonetiği ve müterâdifliği temeline dayandırılmış ve sahabede Hz. Peygamberden gördüğü şekilde uygulayagelmıştır.⁴⁸⁵

Âlimler yedi harfle ilgili farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bazı âlimler tefsir ilminin kavramları olan nasih, mensuh, umum, husus, va'd, vaid, mutlak mukayyed, tefsir, te'vil, i'rab, muhkem, müteşabih, gibi hususlar olarak yorumlamışlardır.⁴⁸⁶ Bazıları ise yedi harfi “yedi kıraat” olarak yorumlamışlardır.⁴⁸⁷ Bazılarına göre ise yedi harf Arap kabilelerinden yedisine işaret etmektedir.⁴⁸⁸ Bir diğer görüş ise aynı mânaya gelen çeşitli lafızların yedi vechidir. Bir başka ifadeyle eş anlamlı kelimeleri birbirinin yerine koyarak okuma yani “el-kırâe bi'l-ma'nâ” (anlam merkezli okuma) tarzıdır.⁴⁸⁹ Aynı manaya gelen kelimelerin birbiri yerine kullanılmasıdır. Bu yoruma, Enes bin Malik'in Müzzemmil sûresinin 6. Âyetindeki “وَأَقْوَمُ قِيَالًا” bölümünü

⁴⁸⁴ Muhsin Demirci, “el-Ahrufü's-seb'a” *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/175.

⁴⁸⁵ Demirci, “el-Ahrufü's-seb'a”, 175.

⁴⁸⁶ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, *Câmi'u'l-eyân* (Riyad:Daru Hicr,ts) , 1/64; İbn Cezerî , *en-Neşr*, 24-25.

⁴⁸⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*,214-215.

⁴⁸⁸ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/25.

⁴⁸⁹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/29-30; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/220.

“أَهْدَى، أَصَوَّبُ، أَقَوْمُ” kelimelerinin “وَأَصَوَّبُ قِيْلًا” şeklinde okuması ve itiraz edenlere ise aynı anlama geldiğini söylemesi misal olarak verilebilir.⁴⁹⁰

Başka bir yoruma göre ise yedi harften maksat yedi vecihtir. Bu yedi vecih ise şöyledir: Birinci vecih, manası ve şekli değişmeyip sadece harekesinin değişmesidir. Şuarâ Sûresinin 13. âyeti Kerîmesindeki “وَيَضِيقُ صَدْرِي” ibaresindeki “ق” harfinin harekesini Ya‘kûb el-Hadrâmî’nin fetha ile okuması gibi. İkinci vecih, şekli sabit olup harekesinde ve manasında farklılık arzeder. Bakara sûresinin 37. âyetindeki “فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ” bölümündeki “آدَمُ” kelimesinin mim harfini İbn Kesi’in fetha ile okuması ve bu okuyuşa göre mananın “*Âdem rabbinden birtakım kelimeler aldı*”dan “*Rabbinden birtakım kelimeler Âdem’i kuşattı*” anlamına dönüşmesidir.⁴⁹¹ Üçüncü vecih olarak manası değişmeksizin harfleri ve şekli değişen vecihtir. Örneğin “الصِّرَاطُ” kelimesinin Kunbül ve Ruveys kıraatlerinde sin harfiyle “الصِّرَاطُ” okunmasıdır.⁴⁹² Dördüncü vecih, kelimenin hem mana olarak hem de şekil bakımından değişmesiyle oluşan vecihtir. Mesela Vâkıa sûresi 29. âyetindeki “وَطَّلَحَ” kelimesinin Hz. Ali’den gelen şekliyle “وَطَّلَحَ مَنْضُودٍ” okunmasıdır. “طَّلَحَ” kelimesi muz olarak bilinirken “طَّلَحَ” kelimesinin manası İbni Kesir’e göre meyvesi çok olan, dikenli olmayan sidir ağacının bir özelliğidir.⁴⁹³ Beşinci vecih kelimenin takdim ve tehir ile değişmesidir. Kaf sûresinin 19. âyetindeki “وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ” bölümünün İbn Mes’ud’an gelen rivâyette “وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْحَقِّ بِالْمَوْتِ” şeklinde okunması örnek olarak verilir. Altıncı vecih metinde oluşan ziyade ya da noksanlıktan oluşan vecihtir. Örneğin Leyl sûresi üçüncü âyetteki “وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ” bölümünün İbn Mes’ud ve Ebû’d-Derda’dan nakledilen kıraate göre “وَالذَّكَرَ” olarak okunması gibi.⁴⁹⁴ Yedinci vecih ise eşanlamlı kelimelerin birbiri yerine kullanılabileceğidir. Örneğin Kâria sûresinin beşinci âyetinde geçen “كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ”un yerine İbn Mes’ud’un rivâyeti ile “كَالصُّوفِ الْمَنْفُوشِ” şeklinde okunması gibidir.⁴⁹⁵

Yedi Harf meselesinin temeli hadislerle dayanmaktadır. Hz. Peygamber “*Kur’ân üç harf üzerine nazil olmuştur. Ondan kolay geleniyle okuyunuz*”⁴⁹⁶ başka

⁴⁹⁰ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, *el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-kübtî’l-marrife, 1384), 1/48.

⁴⁹¹ Demirci, “el-Ahrufü’s-seb’a”, 2/175.

⁴⁹² Hâmid b. Abdülfettâh Paluvî, *Zübdetü’l-irfân*, (İstanbul: yy.1999), 24.

⁴⁹³ Ebû’l-Fidâ İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’ân-il Azim* (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 1414), 8/16.

⁴⁹⁴ Buhârî, “Tefsîrû’l-Kur’ân”, 2.

⁴⁹⁵ Arthur Jeffery (nşr) “*Mukaddimetân fî Ulûmî’l-Kur’ân ve humâ Mukaddimetu Kitâbu’l-Mebânî ve Mukaddimetu İbn Atiyye*” (Kahire: y.y.1954), 222.

⁴⁹⁶ Ebû Abdillâh Hâkim Nisâbûrî, *Müstedrek ale’s-sahihayn*. (Beyrut:y.y.,ty.), 1/553.

bir hadiste ise “*Semavi kitaplar bir kapıdan ve bir harf üzere inmiştir. Kur’ân ise yedi kapıdan ve yedi harf üzere nazil olmuştur.*”⁴⁹⁷ buyurmuştur. Cârullah’a göre bu rivâyetler Kur’ân’ın manaları açısından yedi vechi; kelâmın çeşitlerini açıklamaktadır. Burada Kur’ân’ın nazım itibariyle yedi vecih yani yedi harf olduğu bildirilmektedir. Ona göre Yedi harfin mahiyetine dair bildirilen kırktan fazla görüş hadisin kolay olmasını göz ardı edip, asıl manasından uzak yorumlar yapılmıştır. Hâlbuki hadisin manası kolay ve açıktır.⁴⁹⁸

Yedi harf ile alakalı rivâyetler Kur’ân’ın harfleri konusunda sahabenin ihtilafı üzerine vârid olmuştur. Sahabenin bu ihtilafları vucûh-u edâiyye⁴⁹⁹ ile ilgili olup, bu dilin doğası gereğidir. Cârullah bu görüşünü Hz. Peygamber’in her sahabenin okuyuşuna onay vermesine, farklı okumaları kısıtlama yoluna gitmeyip, aksine bir sahabenin okuduğu kıraati bir başkasının reddetmesini yasaklamasına dayandırmıştır.⁵⁰⁰ Yine Yûnus sûresindeki “*Onu (Kur’ân’ı) kendiliğinden değiştirmeye hak ve yetkim yoktur.*” âyeti dolayısıyla Hz. Peygamberin sahabilerin okuyuşunu kendi insiyatifi ile onaylamasına imkân yoktur. Vuku bulan ihtilaflar âyetteki bir kelimenin ya da cümleinin farklılığı ile alakalı değildir. Çünkü bu Kur’ân’ın nazmında bir tutarsızlık olduğu ve Hz. Peygamberin tebliğde kusurlu olduğu anlamına gelir. Öyle ise ihtilaf kelimenin kendisinde değil, lafzın edası/telaffuzu itibariyledir.⁵⁰¹ Kur’ân’ın vucûhatı nazil olduğu dönemde birdir. Sahabe arasında Arapça’da mevcut bulunan onların kullandığı ve Arap dilinin müsaade ettiği bu ihtilafların dışında hiçbir ihtilaf olmamıştır. Hz. Peygamber’in okuduğu minval üzerine Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman başta olmak üzere tüm sahabeler bu okuyuşu devam ettirmişlerdir. Kur’ân’ın hiçbir âyetinde herhangi bir değişiklik yapmamış, âyet ve sûre tertibinde dahi birebir uyum sağlamışlardır.⁵⁰²

Cârullah, ahrufu’a-seb’a ekseninde yapılan tartışmaların yoğunluğu sebebiyle söz konusu rivâyetin asıl maksadından uzaklaştığı kanaatindedir. Ona

⁴⁹⁷ Nîsâbü’rî, *Müstedrek ale’s-sahihayn*, 1/553.

⁴⁹⁸ Mûsâ Cârullah Bigiyef, “Kur’ân-Kerîm Kıraatında Ahrufu’s-Seb’a”, çev. Yaşar Akaslan, *İslam Bilimleri Araştırma Dergisi* 8 (2019), 106.

⁴⁹⁹ Cârullah bu görüşünden dolayı “Kur’ân-Kerîm Kıraatında Ahrufu’s-Seb’a” isimli çalışmada vucûh-u edâiyye’ye yer vermiştir. Bkz 107-111

⁵⁰⁰ Bigiyef, “Kur’ân-Kerîm Kıraatında Ahrufu’s-Seb’a”, 106.

⁵⁰¹ Bigiyef, “Kur’ân-Kerîm Kıraatında Ahrufu’s-Seb’a”, 106.

⁵⁰² Bigiyef, “Kur’ân-Kerîm Kıraatında Ahrufu’s-Seb’a”, 112.

göre buradaki yedi harften maksadın sınırlamadan ziyade uygulanagelmiş olan örfü açıklığa kavuşturmadır. Başka bir deyişle kesretten kinayedir.⁵⁰³

Cârullah, İslam inancında temel olan bir takım mevzular ile bu konuyu akli yollardan temellendirme yoluna gitmiştir. Bunlardan ilki yedi harf meselesinin kesinlikle Kur’ân’ın nazmı ve yazısında bir değişiklik oluşturmayacağıdır. Onun ikinci temellendirmesi ise Kur’ân kelimelerinin kısıtlı ve her sahabe tarafından biliniyor olmasıdır. Böylelikle yedi harf mevzusu Kur’ân’da herhangi bir değişikliğe mahal veremeyecektir. Cârullah’ın üçüncü temellendirmesi ise gerek Hz. Ebû Bekir’in emri ile Zeyd bin Sabit tarafından Mushaf haline gelen Kur’ân, gerekse Hz. Osman’ın emri ile yine Hz. Zeyd bin Sabit’in istinsah ettiği Kur’ân arasında hiçbir farkın olmamasıdır. Dördüncü olarak Hz. Osman mushafının yedi harften birini esas aldığı ve kalan altısının icma ile veya arza-i ahire ile neshedildiği görüşünü asılsız ve delilsiz olduğunu savunur.⁵⁰⁴ Hz. Zeyd bin Sabit, Hz. Osman’ın emri ile istinsah faaliyetini beş senede tamamlamıştır. Sahabe faaliyetin tamamlanması üzerine, Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve elinde Mushaf bulunan diğer sahabilerin Mushafları ile istinsah edilen Mushafları karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırma sonunda hiçbir ihtilaf oluşmamıştır. Çalışmaların sonunda istinsah edilen Kur’ân’lar belirlenmiş şehirlere yanlarında onu okuyacak ve öğretecek muallimlerle beraber gönderilmiştir.

Ahrufu’s-seb’a’yı, Kureyş içerisindeki yedi lehçeye ya da yedi Arap kabilesinin lehçeleri olarak yorumlayanlar olmuştur. Cârullah, bunlara cevaben sıradan bir insanın kitabında dahi kelime değişikliği yapamazken Allah’ın kitabı üzerinde böylesine keyfi bir uygulama olamayacağını, sahabenin buna müsaade etmeyeceğini ve bunun aklen de mümkün olmayacağını ve zaten onun açık bir Arapça ile nazil olduğunu, kolaylaştırma adına ona ekleme ya da çıkarma yapılamayacağını savunmuş ve buna delil olarak “*Bu hikmet sahibi ve her şeyden haberdar olan Allah tarafından âyetleri sağlam kılınmış; sonra da şu şekilde açıklanmış bir kitaptır.*”⁵⁰⁵ âyetini sunmuştur.⁵⁰⁶

⁵⁰³ Bigiyef, “Kur’ân-Kerîm Kıraatında Ahrufu’s-Seb’a”, 113.

⁵⁰⁴ Bigiyef, “Kur’ân-Kerîm Kıraatında Ahrufu’s-Seb’a”, 113.

⁵⁰⁵ Hud 11/1

⁵⁰⁶ Bigiyef, “Kur’ân-Kerîm Kıraatında Ahrufu’s-Seb’a”, 115.

2.2.5. Resmü'l-Mushafı İlgili Çalışmaları

Resmü'l-mushaf Hz. Osman tarafından derlenip, yine onun tarafından onaylanmış imlanın yazıdaki haline denir.⁵⁰⁷ Kaynakların verdiği bilgiye göre Azerbaycan ve Ermenistan savaşlarının yapıldığı sırada Şam ve Irak'lı Müslümanların arasında Kur'ân okuyuşları ile alakalı ihtilaflar zuhur etmiş ve fitne çıkma endişesi ile Huzeyfe Bin Yemân tarafından bu durum dönemin halifesi Hz. Osman'a arz edilmiştir. Bunun üzerine Hz. Osman Hz. Ebû Bekir zamanında cem edilen ve Hz. Hafsa'da bulunan nüshayı esas alarak Hz. Zeyd b. Sâbit başkanlığında istinsah ettirmiştir.⁵⁰⁸

Hz. Osman'ın yaptırmış olduğu bu istinsah faaliyetlerine Abdullah b. Mes'ud'un karşı çıktığı yönünde rivâyetler olmasına karşın onun, Zeyd'in yaşça kendisinden küçük olması ve kendi nüshasının yok edilmesine karşı bir itirazı olduğu, yoksa imlanın kendisi ile alakalı bir itirazının olmadığını nakleden kaynakların sahabenin icması olduğu yönünde rivâyetleri vardır.⁵⁰⁹

Hz. Osman Mushafı'nın sayısı ile ilgili farklı görüşler vardır. Bu sayı dört ile sekiz arasında değişmektedir. Genel kabul görmüş görüşe göre bu sayı altıdır. Kaynaklara göre bu Mushaflar Mekke, Kufe, Basra ve Şam gibi merkezlere beraberlerinde onu okuyup öğretecek hocalarla gönderilmiştir. Mushaflardan bir tanesi Medine'de bırakılmıştır. Bu merkezlere gönderilen her bir mushafa imam Mushaf denildiği gibi yine rivâyetlere göre bu Mushafların imamı kabul edilen ve Hz. Osman'ın kendisine sakladığı müstakil bir İmam Mushaf'ın varlığından da bahsedilmiştir.⁵¹⁰

Kıraat âlimlerinin resmü'l-mushaf'a uyup uymama konusunda üç farklı görüşleri vardır. Bunlardan ilki resmü'l-mushaf'a uymanın vacip olduğu yönündedir. Bu görüş genel kabul görmüştür. Bu görüşü savunanların arasında İmam Malik (ö. 179/795), Ahmet b. Hanbel (ö. 242/856), Beyhaki (ö. 458/1066), Zürkani (ö.

⁵⁰⁷ Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Matbattu İsa el-Babî el-Halebî, t.s.), 1/356.

⁵⁰⁸ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 8; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân* (Mısır: Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü lilkitâb, 1393), 1/202-203; Ebû'l-Fidâ İbn Kesir, *Fezâilü'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, 1416), 55.

⁵⁰⁹ Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme* (Ankara: DİB Yayınları, 2022), 61.

⁵¹⁰ Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*, 62-63.

1367/1948) bulunmaktadır. Delilleri ise Hz. Peygamber'den bu yana uygulanagelmış bir sünnet olması ve sahabenin bu Mushaf üzerinde icma etmiş olmasıdır.⁵¹¹

İkinci görüş sahipleri ise imlanın dini bir emir olmadığını kaynaklarda böyle bir emir ya da yasaklamanın olmadığını, sahabenin ise o günün şartlarına göre bildikleri kadar yazı ve sembollerle resmettiklerini ve bunun korunmaya muhtaç olmadığını, gelişen metotlarla yazının daha elverişli hale gelebileceğini savunmuşlardır. Bu görüşü benimseyenlerin başında Bakıllani (ö. 403/1013), Ferra, İbn Kuteybe, İbn Haldun gelmektedir.⁵¹² Savundukları bu görüşü desteklemek için ise delil olarak Hz. Osman ve Hz. Aişe'den nakledildiğine göre Mushaflar yazılıp Hz. Osman'a sunulduğunda "Ben bu Mushaflarda lahn görüyorum fakat bunu Araplar dilleri ile düzeltirler." dediğini aktaran rivâyetlerdir. Fakat bu delillendirme sahih bulunmamış ve mütevatir hadislerle çeliştiği tespit edilmiştir.

Üçüncü görüşe göre resmü'l-mushaf'ın unutulmaması için kıraatle meşgul olan âlimler tarafından bilinip halk nezninde ise geliştirilmiş olan imlanın kullanılmasıdır. Onlara göre halk için yazılan Mushafların ilk imla ile yazılması caiz değildir. Bu görüşü savunanlar ise İzz b. Abdisselâm (ö. 660/1262) ve Zerkeşî'dir. (ö. 794/1392)⁵¹³

Mûsâ Cârullah, resmü'l-mushaf ile ilgili görüşlerini *Tashih-i Resm-i Hatt-ı Kur'ân* risalesinde ayrıntılı olarak anlatmıştır. Bu risale *Beyanü'l-Hak İdaresi* tarafından 1909 yılında basılmıştır. Risalede Mesahif-i Osmaniye'ye uymanın vacip olup olmadığı uzunca tartışılmış, daha sonra o dönemde Kazan'da basılan Mushafların hatalarını ele almıştır. Risalede ayrıca Arap yazısının kaynağı,⁵¹⁴ Osman Mushaflarının sayısı,⁵¹⁵ Mushaf imlasının bağlayıcılığı,⁵¹⁶ resim-imla hataları,⁵¹⁷ konularına da değinmiştir.

Risalede Cârullah'ın en çok üzerinde durduğu konu Mushaf imlasının bağlayıcılığı meselesidir. Cârullah'a göre Mesahif-i Osmaniye'ye uymak kat'i delillerle sabit olduğundan mutlaka basılan Kur'ânlarda ona uyulması gerekir. O, bu

⁵¹¹ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/380-382; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/379; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî Beyhaki, *Şu'abü'l-îmân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421), 548.

⁵¹² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/380.

⁵¹³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/379.

⁵¹⁴ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Tashih-i Resmi Hatt-ı Kur'ân* (Kazan: Beyânü'l-Hak, 1909), 43-60.

⁵¹⁵ Bigiyef, *Tashih-i Resmi Hatt-ı Kur'ân*, 7-63-84-85.

⁵¹⁶ Bigiyef, *Tashih-i Resmi Hatt-ı Kur'ân*, 7-8.

⁵¹⁷ Bigiyef, *Tashih-i Resmi Hatt-ı Kur'ân*, 56-59.

Mushaf'ın resmine muhalefet etmeyi haram hatta küfür olarak yorumlamıştır.⁵¹⁸ Buna dayanak olarak sahabe icmasını sunmuştur. İcma ile sabit olan bir mesele üzerinde muhalefet etmenin kabul edilemeyeceğini ve hatta bunun küfür olarak addedileceğini savunmuştur. Ona göre Hz. Peygamber'in vefatından sonra gerek Kur'an'ın cem edilmesi gerekse istinsah çalışmaları Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman gibi tanınmış kişilerinde içinde olduğu sahabenin gözleri önünde gerçekleşmiş ve bu faaliyetler yürütülürken herhangi bir itiraz vaki olmamış ve tamamına yakınının onayını almıştır.⁵¹⁹

Cârullah, Mesahif-ı Osmaniyye'nin bağlayıcı olduğu görüşünü iki sebebe dayandırmıştır. Bunlardan ilki hali hazırda Kazan'da yazılan Mushaflar ile Mesahif-ı Osmaniyye arasında ittiba olmaması halinde büyük bir ihtilaf oluşacak ve zamanla bu tahrife yol açacaktır. Cârullah'ın ikinci dayanağı ise kat'i delillerle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman zamanlarındaki yapılan çalışmalar sahabe tarafından kabul görmüştür. Sahabenin bu icması mushafın hem yazısında hem de kıraatindedir. O'na göre sahabenin icmasını yazıda değil de sadece kıraatte olduğunu kabul etmek yanlıştır. Sahabe içerisinde yazıyı bilenlerin de bu icmanın içerisinde bulunması buna delildir. Ve Mesahif-i Osmaniyye bize tabiun tarafından mütevatiren naklolunmuştur.⁵²⁰ Cârullah'a göre, Kur'an'a sonradan konulan noktalama ve harekeler mushafın imlasına dâhil değildir. Fakat o, bu noktalama ve harekelerin Kur'an'a ilave edilmesinin ittibaya zarar vermediğini de ilave etmiştir.⁵²¹ Hz. Osman Mushafının sayısı hakkında Cârullah'ın kesin bir hükmü yoktur. Risalede kimi yerde sekiz mushafın varlığından bahsederken kimi yerlerinde yedi hatta dokuz mushafın olabileceğini dile getirmiştir.⁵²²

Mûsâ Cârullah kitabın devamında o dönemde Kazan'da basılan Mushaflarda yer alan yanlış yazımlardan örnekler vermiştir. Mü'minûn sûresinde geçen "سيقولون الله" ifadesinin Resm-i Mesâhif-i Osmâniyye'de "سيقولون الله" şeklinde elif ile yazıldığını söylemiştir.⁵²³ Kehf sûresinin 98. âyetinde "دكأ" kelimesine Kazan Mushaflarında kef'den sonraki elife fetha koymuşlardır. Cârullah burada iki hata

⁵¹⁸ Eda Atalay, *Kazan'daki Mushaf İmlası Tartışmaları Çerçevesinde "Tashîh-i Resm-i Hatt-ı Kur'an" Risalesi: Neşir ve Tahlil* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, 19; Bigiyef, *Tashîh-i Resmi Hatt-ı Kur'an*, 7-8.

⁵¹⁹ Bigiyef, *Tashîh-i Resmi Hatt-ı Kur'an*, 7-8.

⁵²⁰ Bigiyef, *Tashîh-i Resmi Hatt-ı Kur'an*, 61-64.

⁵²¹ Bigiyef, *Tashîh-i Resmi Hatt-ı Kur'an*, 9.

⁵²² Bigiyef, *Tashîh-i Resmi Hatt-ı Kur'an*, 84-85.

⁵²³ Bigiyef, *Tashîh-i Resmi Hatt-ı Kur'an*, 32-33.

tespit etmiştir. İlk kef'ten sonraki elif harfi med olduğundan fetha koymak yanlıştır. Buradaki ikinci hata ise Kazan Mushaflarının zabtına göre vakıf halinde kasrın caiz olmadığıdır. Oysaki kıraat ehlinin ittifak etmesi ile vakıf halinde kasr caizdir.⁵²⁴

Eserde Arap yazısının kaynağı meselesi de ele alınmıştır. Bu mesele Mushaf imlası ile ilgili değerlendirmelerde sürekli olarak gündeme gelmiştir. Bunun sebebi Mushaf imlasının kendisine has olan özelliklerinin Arap yazım kuralları ile bağı olup olmadığı ile alakalı tesbitleri değerlendirme gayretindendir.⁵²⁵ Cârullah, Arap yazısının geride olduğu iddialarına cevaben Arap yazısının tarihine dair Kur'ân'dan deliller sunmuştur. Fecr sûresi 6-7-8. âyetleri ile Ad ve Semud kavminin dönemin en ileri medeniyette olduğunu, Şuarâ sûresi 196. âyette öncekilerin kitabında yazılı olduğunu bildirerek yazının delaletini göstermiştir. Ayrıca yine Yemen bölgesinde büyük bir medeniyetin varlığını da yine Kur'ân'dan Neml sûresi 29. âyet ile delillendirmiştir. Cârullah işte bu zikredilen âyetler ile Yemen, Şam ve Suriye bölgelerinde müşterek "hatt"ın varlığını ispatlamıştır. Bu mülâhazalardan hareketle eski zamanlarda Ad kavminin elinde "hatt-ı Sami" var olmuştur ve Yemen'de "Hattı Himyeri" namıyla meşhur olmuş ve zirveye ulaşmıştır. Cârullah, bu bilgileri aktarırken İbni Haldun'un şahitliğine işaret etmiştir. Hattı Himyeri Yemen'den Hayra, oradan da Bişr b. Abdulmelik vasıtası ile Hicaz bölgesine ulaşmıştır. Tay kabilesinin gayretleri ile bu hat "hattu'l cizm" namında iktibas etmiş ve Kureyş ve Taif cemaatinin kabul görmesi ve nihâyetinde İslam'ın zuhur etmesi ile "hattı Kûfi" namı ile yayılmış ve günümüze kadar intikal etmiştir.⁵²⁶

Cârullah'a göre Allah Rasulüne verilen tebliğ görevinin ilk maddelerinden biri de yazmaktır. İlk inen âyetlerde Allah'ın önce oku diye emretmesi ve sonrasında ki âyetlerde kalemden bahsetmesi buna delildir. İkinci olarak da Tâhâ Sûresi 52. âyetinde geçtiği üzere yazmanın gerekliliğine işaret etmiştir. Yine Beyyine sûresi ilk üç âyetine işaret ederek Kur'ân'ın temiz sahifelere yazıldığına ve yazının hatadan uzak olduğunu delillendirmiştir. Vâkıa sûresi 75-78 âyetleri ve Fussilet sûresi 42. âyeti ile Kur'ân'ın hatadan arınmış sayfalara yazıldığını ve korunduğunu bildirmiştir. Cârullah, Kur'ân'ın daha Hz. Peygamber hayatta iken dahi yazıldığı kanaatindedir. Bunu onun Yemen'e vali olarak gönderdiği İbn Cizm isimli sahabenin eline yazılı

⁵²⁴ Bigiyef, *Tashîh-i Resmi Hatt-ı Kur'ân*, 32-33.

⁵²⁵ Atalay, *Kazan'daki Mushaf İmlası Tartışmaları Çerçevesinde "Tashîh-i Resm-i Hatt-ı Kur'ân" Risalesi: Neşir ve Tahlil*, 24.

⁵²⁶ Bigiyef, *Tashîh-i Resmi Hatt-ı Kur'ân*, 48-52.

bir Kur'ân ve şeriat hükümlerinin yazılı olduğu bir kâğıt vermesinden hareketle söyler.⁵²⁷

Cârullah, sahabe döneminde yazıda mahir olan kişilerden de bahseder. Onların en meşhurları: Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Zübeyr, Amir b. Fuheyre, Amr b. As, Ubey b. Kab, Abdullah b. Erkam, Sâbit b. Kays, Hanzala b. Rebi', Muğire b. Şube, Abdullah b. Revaha, Halid b. Velid, Halit b. Said, Muâviye, Zeyd b. Sâbit, Talha, Osman b. Said, Eban b. Said, Yezid b. Ebû Sufyan, Hatib b. Amr, Ala b. Hadrami, Ebû Seleme b. Abdüleşhel, Abdullah b. Said, Huveytab b. Abduluzza, Ebû Sufyan b. Harb, Cuheym b. es-Salt'dır. Hicretten sonra da sahabenin yazıya olan önemi artmış ve çocuklara yazı öğretimi hususunda hassas davranmışlardır.⁵²⁸

2.2.6. Kıraatı Aşere'ye Dair Çalışmaları

Hiz. Osman'ın emri ile istinsah edilen Kur'ân'lar İslam'ın değişik beldelerine beraberlerinde muallim sahabiler ile gönderilmiştir. Bu sahabeler gittikleri yerlerde yanlarındaki Mushafı okuyup öğretmişlerdir. Bu sebeple beldelerde kıraat farklılıkları oluşmuştur. Tabiin ve tebe-i tabiin dönemlerinde her şehrin öne çıkan kıraatleri ve onu temsil eden imamları oluşmuştur. Bir süre sonra bu imamlar kıraatte hüccet kabul edilmiştir. Bu imamlar Medine'de Ebû Cafer Yezid el-Ka'ka(ö. 130/747) , Şeybe b. Nesah (ö.130/747) ve Nafi b. Abdurrahman (ö.169/785) Mekke'de Abdullah b. Kesir (ö. 120/735), İbnu Muhaysin(ö. 123/740) ve Humeyd b. Kays el-A'rec (ö. 130/747) Kufe'de, Yahya b.Vessab (ö. 103/721), Asım b. Ebi'n-Necûd (ö. 127/744), A'meş (ö. 148/765), Hamza b. Habib (ö.156/772), Ali b. Hamza el-Kisai (ö. 189/804) Basra'da Abdullah b. Ebi İshak, (ö. 117/735), Asım el-Cühderi (ö. 128/745), Yakub b. el İshak el-Hadrami (ö. 205/820), Ebû Amr el-Ala (ö. 154/770), Şam'da Abdullah b. el-Âmir (ö. 118/736), Atiyye b. Kays el- Kilabi (ö.121/738), Yahya b. el haris ez-Zimari (ö. 145/762)'dir.⁵²⁹

Hicri dördüncü asrın başlarında İbni Mücahid'in (ö. 324/936) kıraat imamlarını biraraya getiren eseri *Kitâbü's-Seb'a fî'l-kırâ'ât* bu alanda yazılmış bir ilk eserdir. İbni Mücahid derlemesini yaparken istinsah edilmiş olan Kur'ân'ların gönderildiği beş şehri esas almıştır. Bu beş şehir de şöhret olan kıraatleri derlemiş ve yedi kıraatı oluşturmuştur. Bu tasnife göre kıraat imamları şöyledir; Medine'de Nafi, Mekke'de

⁵²⁷ Bigiyef, *Tashîh-i Resmi Hatt-ı Kur'ân*, 53-57.

⁵²⁸ Bigiyef, *Tashîh-i Resmi Hatt-ı Kur'ân*, 58.

⁵²⁹ Sirâceddin Öztoprak, *Kur'ân Kıraatı Kıraât-ı Aşere* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 55-56.

İbn Kesir, Kufe'de Âsım, Hamza b. Habib, Kisai, Basra'da Ebû Amr, Şam'da İbn Âmir'dir. Mekki b. Ebi Talib'in (ö. 437/1045) açıklamasına göre, o zamana kadar Yakub b. el-İshak el-Hadrami ilk yedi kıraat içerisinde sayılırken İbni Mücahid onun yerine Ali b. Hamza el-Kisai almış ve o günden sonra kıraat-i seba yerleşmiş ve günümüze kadar değişmeden gelmiştir.⁵³⁰

Hicri dördüncü asrın sonlarına doğru gelindiğinde İbn Ğalbun (ö. 399/1009), *et-Tezkire Fi'l -Kıraati's-Seman* isimli eserinde yedi kıraate ek olarak Yakub b. El İshak el-Hadrami'yi de listeye alarak sayıyı sekize çıkarmıştır. İbn Galbun, Tezkire'yi yazarken yedi kıraate bağlı kalmış ve üzerine sadece ekleme yapmıştır. Bunu yapmaktaki amacının ise yedi harf meselesinin yedi kıraat ile karıştırılması gibi bir yanlışlığı ortadan kaldırmak olduğunu dile getirmiştir.⁵³¹

İbn Mihran en-Nisâbüri (ö. 381/992), *el- Gaye fi'l kırâ'âti'l- aşr* isimli eserinde İbn Mücahid'in yedili tasnifine üç kıraat daha ekleyerek kıraat sayısını ona çıkarmıştır. Kırâat-i Aşere tasnifini ortaya koyan ilk âlim Nisâbüri'dir. Ebû Cafer Yezid el-Ka'ka, Yakub b. el İshak el-Hadrami, Ebû Muhammed Halef b. Hişam (ö. 229/843), Nisaburi'nin yedili tasnife eklediği kıraat imamlarıdır.⁵³²

Kıraati Aşere'nin yedili tasnif kadar ilgi görüp yaygınlaşmasında İbn Cezeri'nin rolü büyüktür. İbn Cezeri seyahatleri ve eğitimlerinde kıraat-i aşere'yi tercih etmiş ve geniş kitlelere ulaşmasına vesile olmuştur. Nitekim Osmanlı toprakları, Orta Asya ve İran'da bu kıraati aşera esas alınarak talimler yapılmıştır.⁵³³

Kıraat-i aşera üzerine yazılan ilk dönem eserlerinden başlıcaları şunlardır; Ebû Naşr Ahmet bin Mesrur b. Abdulvehhab el-Bağdadi (ö. 442/1051) *el-Mufid fi'l kıraati'l Aşr*, İbn Şita Ebû'l Feth Abdulvahid b. El-Hüseyn el-Bağdadi (ö. 445/1054) , *et-Tizkar fi'l Kıraati'l-Aşr*, Ebû Naşr Mansur b. Ahmed el-İraki (ö. 469/1077) *el-İşarafî'l-kıraati'l Aşr*, Ebû Tahir Ahmed b. Ali b. Ubeydullah el- Bağdadi (ö. 496/1103), *el-Mustenir fi'l-Kıraati'l-Aşr*, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hayyat el-Bağdadi (ö. 499/1106) *el-Muhezzeb fi'l kıraati'l-Aşr*, Ebû'l İzz Muhammed b. El-Huseyn b. Bender el-Kalanisa el-Vasiti (ö 521/1128), *irşadu'l mubtedi ve tezkiratu'l-Muntehi ve el-Kifaye el-Kübra fi'l-Kıraati'l-Aşr*, Ebû Mansur Muhammed b. Abdulmelik b. el-Huseyn el-Bağdadi (ö. 539/1145) *el-Muvazzah fi'l-*

⁵³⁰ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 99-100.

⁵³¹ Yaşar Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2021), 80.

⁵³² Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 104.

⁵³³ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 104.

Kıraati'l-Aşr, el-Miftah fi'l-Kıraati'l-Aşr, Ebû'l Âlâ el-Hasen b. Ahmed b. Muhammed el-Attar el-Hemedani (ö. 569/1174) *Gâyetu'l-iẖtisar fi Kıraati'l –Aşerati Eimmeti'l-Emsar*.⁵³⁴

Neşr, İbnü'l-Cezeri'nin on kıraat üzerine yazdığı bir eser olup tam ismi *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l- 'aşr*'dır. İbnü'l-Cezeri *en-Neşr*'i kıraatı seb'a dışında kalan kıraatlerin Kur'ân'dan sayılmaması sebebiyle yazmıştır. Yedi Kıraatın dışında kalan sahîh okuyuşları olan üç imamın okuyuşlarını da eserine almıştır. Her imamın iki râvisini, her râvinin iki tarikini her tarikin Doğu-Batı ve Mısır-Irak olmak üzere iki tarikini göstermiştir. Daha sonra imamları, râvileri ve tarikleri tanıtmıştır.⁵³⁵

İbnü'l-Cezeri, *Neşr*'inde Ebû Amr ed-Dânî'nin *et-Teysîr* ile *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâ'âti's-seb'*, İsmâil b. Halef el-Ensârî'nin *el- 'Unvân*, Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtîbî'nin *Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî*, Mekkî b. Ebû Tâlib'in *et-Tebîrâ*, Ebû't-Tayyib İbn Galbûn'un *et-Tezkire*, Alemüddin es-Sehâvî'nin *Cemâlû'l-kurrâ' ve kemâlû'l-ikrâ'*, Mübârek b. Hasan eş-Şehrezûrî'nin *el-Misbâh fi'l-kırâ'âti'l- 'aşr* ve Ebû'l-İz Muhammed b. Hüseyin el-Kalânî'si'nin *el-İrşâd fi'l- 'aşr* gibi eserlerden faydalanmıştır. Eserde kıraat Kur'ân ve Mushaflar tarihi, şaz kıraatler, kıraat farklılıkları, farklılıklarının sebepleri, kıraat imamlarının hayatları, harflerin mahreçleri, sıfatları, vakf, ibtida, med, hemze, imamların tercihleri, tekbir, fatiha, hatim konularını ele almıştır.⁵³⁶

Neşr üzerine ihtisar çalışmaları olmuştur. Bunların en meşhuru yine eserin müellifi tarafından yazılan *Takrîbü'n-Neşr fi'l-kırâ'âti'l- 'aşr*'dır. Ebû'l-Fazl İbnü's-Şihne el-Halebî ve Mustafa İzmirî de eseri ihtisar etmiştir.

ed-Dânî'nin *Teysir*'inde olduğu gibi okunması ve ders olarak işlenebilmesi amacı ile Neşr'de manzum hale getirilmiştir. Manzuma çevirme işini yine eserin müellifi olan İbn Cezeri gerçekleştirmiştir. Eser hicri 799 yılında kaleme alınmıştır. Neşrin manzum hali *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-kırâ'âti'l- 'aşr* olmuştur. Eser 1019 beyitten meydana gelmiştir. Bu beyitlerin 434'ü usul konuları ile alakalıdır. Geriye kalan beyitler ise ferşü'l-hurûf ve tekbire ait konulardır. Farklı kütüphanelerde baskıları ve nüshaları bulunmaktadır. Tayyibetü'n-Neşr'e dair pek çok şerh çalışması yapılmıştır. Onlardan bazıları ise şunlardır. İbn Cezeri'nin oğlu Ebû Bekir

⁵³⁴ Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 81.

⁵³⁵ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/54-55.

⁵³⁶ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/1-54,58-98, 99-192, 362-491,1-206,206-405,405-469.

Ahmed, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr* (nşr. Ali Muhammed ed-Dabbâ', Kahire 1950; nşr. Enes Mihre, Beyrut 1418/1997); Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Muhammed en-Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr*; Mûsâ Cârullah, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-aşr* (Kazan 1912). Muhammed Sâlim Muhaysin, *Tayyibetü'n-Neşr*'i esas alarak Ezher'deki kıraat talebeleri için *el-Mühezzebe fi'l-kırââti'l-aşr ve tevcîhuhâ min tarîki Tayyibeti'n-Neşr* adıyla bir çalışma yapmıştır (Kahire 1969). Ali Osman Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr* adlı doktora tezi vardır (İstanbul 1996).⁵³⁷

2.2.6.1. Cârullah'ın Tayyibetü'n-Neşr Şerhi

Cârullah'ın, Kahire'de öğrencilik yaptığı yıllarda Kur'ân tarihi ve Mushaflar üzerine çalışmalar yapmıştır. Kazan'daki Kur'ân basımındaki gördüğü aksaklıklar üzerine kıraat ilmine dair şerh çalışması başlatmış, Nazime, Akile şerhlerinden sonrada Tayyibetü'n Neşr isimli klasik kitabın da şerhini yapmış ve bu şerhin okullarda okutulmasını arzu etmiştir. Bu eser ülkemizde İSAM, Süleymaniye ve bazı üniversite kütüphanelerinde fotokopi şeklinde bulunmaktadır.⁵³⁸

Cârullah, eserin şerhinde açıklamalar yaptığı gibi kendi görüşlerini de beyan ettiği görülmüştür. Şerh çalışmasında kendisinden önceki şerhlerin müelliflerinin görüşlerinden de faydalanmıştır. Cârullah, eseri şerh ederken temel kaynakların yanı sıra Cezerî'nin Neşr'de kullandığı kaynaklardan da faydalanmış ve yer yer müellife eleştirel yaklaştığı da olmuştur.⁵³⁹ Cârullah diğer eserlerinde olduğu gibi bu şerhinde de alışılagelmiş bir üslubu yoktur. Tecvid konularını geçerek direk şerhe geçmiştir.⁵⁴⁰

Kıraat ihtilafının bulunduğu yerde kıraatin kime ait olduğunu, remzini, memleketinin ismini verir. İhtilaf eden kurranın da aynı şekilde bilgilerini verdiği gibi bilgi vermeden diğerleri diyerek geçtiği de görülmüştür. Çalışmasında ihtilafları aktarırken şerhe bağlı kaldığı yerler vardır. Fakat şerhe bağlı kalmadan direk

⁵³⁷ Diğer şerhler ve çalışmalar için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya), I-II, İstanbul 1360-62/1941-43.II, 1118; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya), I-II, İstanbul 1945-47, II, 89; Brockelmann, GAL, II, 260; Ali Osman Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, İstanbul 1996.

⁵³⁸ Yaşar Akaslan, “Bir Tayyibetü'n-Neşr Şârihi: Mûsâ Cârullah Bigiyef”, *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9 (2020), 51.

⁵³⁹ Akaslan, “Bir Tayyibetü'n-Neşr Şârihi: Mûsâ Cârullah Bigiyef”, 53.

⁵⁴⁰ Kanlıdere, *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah*, 138.

açıklamaya gittiği de olmuştur.⁵⁴¹ Kıraatler arasında bir tercih ya da sıralama yaptığı görülmez. Kimi zaman bir kıraatin örneklerini öncelerken, sair yerde başka bir kıraatin okuyuşunu önceleyip örneklerle açıklama yolunu tercih etmiştir. Zaman zaman kıraatin dışına çıkıp tefsir açıklamaları ve hatta lügavi açıklamaları da olmuştur. Beyitler arasındaki geçişleri netleştirmesi ve gerekli açıklamaları yapması şerhi anlaşılır kılmıştır.

Cârullah eserin tamamını şerhetmekten ziyade gerekli gördüğü yerleri şerhetmiştir. Aralardaki kesintileri ise açıklamalar yaparak bertaraf etmiştir. Sen dilini kullanmıştır. Bazı tanımları güncellemiştir. Eseri şerh ederken ki izlediği yöntemini şerhin sonunda beyan etmiştir.⁵⁴² İhtilafa söz konusu olan âyetin ilgili bölümünü alarak açıklamalarda bulunmuş ve ihtilafları aktarmıştır. Bu konuda kendi görüşü varsa eğer bunu eklemekten çekinmemiştir.

Cârullah, kıraat ilmine dair bazı terim ve kavramların tanımlarına tekrara düşmeden yer vermiştir.

Kıraat imamlarını bulundukları yere isnaden gruplaştıracak tasnif etmiştir. Tasnif ettiği grup içerisinden farklı bir okuyuş olursa ismen ona da değinmiştir. Ayrıca eserin metodu ile ilgili ince nüanslara değinerek bilgiler de vermiştir.⁵⁴³

Her seferinde resmü'l-mushaf'a atıfta bulunan Cârullah, kıraatle meşgul olan her bireyin sahabenin mushafı nasıl yazdıklarını hangi aşamalardan geçtiklerini bilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Tayyibetü'n Neşr şerhinde de ölçü olarak aldığı kıstas Resmu'l-Mushaf'a uyumluluğudur.⁵⁴⁴

Cârullah, lehçe farklılıklarını önemsemiştir. Şerhinde sarf ve nahiv ilminden faydalanmıştır. Ayrıca eserde on kıraatin dışına çıkarak şaz kıraatlere de yer verdiği olmuştur. Gramer kurallarına da yer vermiştir. Mevzu bahis olan lafzı Arap dilindeki örnekleriyle de sunmuştur.⁵⁴⁵

2.2.7. Sûrelerin Tertibi Üzerine Çalışmaları

Sûre kelime anlamı sıçramak, tırmanmak anlamlarına gelir. Sevr kelimesinden türemiştir. Kelime çoğul halinde suver şeklinde gelmiştir. “Yüksek makam”, “şan”,

⁵⁴¹ Akaslan, “Bir Tayyibetü'n-Neşr Şârihi: Mûsâ Cârullah Bigiyef”, 54.

⁵⁴² Akaslan, “Bir Tayyibetü'n-Neşr Şârihi: Mûsâ Cârullah Bigiyef”, 56.

⁵⁴³ Akaslan, “Bir Tayyibetü'n-Neşr Şârihi: Mûsâ Cârullah Bigiyef”, 60.

⁵⁴⁴ Akaslan, “Bir Tayyibetü'n-Neşr Şârihi: Mûsâ Cârullah Bigiyef”, 63.

⁵⁴⁵ Akaslan, “Bir Tayyibetü'n-Neşr Şârihi: Mûsâ Cârullah Bigiyef”, 65.

üstün derece” anlamlarına gelmektedir. İstilahta ise başı ve sonu belli olan farklı sayıdaki âyetlerden oluşan Kur’ân’ın bölümleridir. Kur’ân 114 sûredir. Bunlardan âyet sayısı en az olan sûre Kevser sûresidir. Âyet sayısı en uzun olan sûre Bakara sûresidir. Her sûrenin bilinen meşhur olmuş bir isminin olmasının yanısıra farklı isimlerle de anılmışlardır. Sûre isimleri ya içerisinde geçen bir kıssa yahut kişiden, topluluktan alınmıştır ya da ilk âyetten alınmıştır. Sûreler âyet sayılarına Mekki ve Medeni oluşlarına göre tasnif edilmişlerdir.⁵⁴⁶

Resmü’l-Mushaflar’da bulunan sûrelerin tertibi hususunda farklı görüşler olmuştur. Bunlardan bazıları sûrelerin tertibinin tevkifi olmayıp sahabenin içtihadı ile yaptığı görüşüdür. Bu görüşü savunanların sunduğu gerekçeleri vardır ve şunlardır. Onlara göre Hz. Peygamber bir gece namaz kılarken Bakara sûresi ile başlayıp sonrasında Nisâ sûresini ve sonrasında Âl-i İmrân sûresini okumuştur.⁵⁴⁷ Bazıları ise Kur’ân’ın bir bölümünün tevkifi bir bölümünün ise sahabe içtihadı ile oluştuğunu savunmuşlardır. İbn Atıyye el-Endelüsî bu görüşü savunanlardandır. Bazıları ise sûrelerin tamamının tevkifi olduğu görüşündedir. Bu düşüncede olanlar Hz. Peygamber’in son arzda Cebrail’e Kur’ân’ı arzedip ondan kısa bir süre sonra vefat etmesini delil olarak göstermişlerdir. Bu son okuyuşta Zeyd b. Sâbit gibi vahiy kâtiplerinin hazır olduğunu da eklemişlerdir. Yine ıstılah çalışmalarına değin son arzdaki haliyle okunması ve sahabenin bu duruma hiç itiraz etmemiş olması da delil olarak sunulmuştur.⁵⁴⁸

Sûreler Mekki ve Medeni olarak ayrılması farklı görüşlere dayandırılmaktadır. Bunlar, en çok kabul gören görüşe göre hicretten önce ve hicretten sonra olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Mekki sûrelerin içerisinde Medeni, Medeni sûrelerin içerisinde Mekki âyetleri görmek mümkündür. Suyuti *el-İtkan*’ında Mekki sûrelerin sayısını seksen iki, Medeni sûrelerin sayısını yirmi olarak belirlemiştir. Geriye kalan on iki sûrenin iniş yerlerine dair ihtilaf olduğunu zikretmiştir.⁵⁴⁹ Zerkeşi ise el-Burhan’ında sûrelerin seksen beşi Mekki diğer yirmi dokuzu ise Medeni’dir. Genel kabul edilen görüşe göre ise Mekki sûrelerin sayısı seksen altı, Medeni sûrelerin sayısı ise yirmi sekizdir.⁵⁵⁰

⁵⁴⁶ Nihat Temel, *Kıraat ve Tecvid İstilahları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 149.

⁵⁴⁷ Müslim, “Salâtü’l-müsâfirin”, 203.

⁵⁴⁸ Ziya Şen, *Kur’ân’ın Metinleşme Süreci* (İstanbul: Kitâbi Yayınları, 2021), 126.

⁵⁴⁹ es-Süyûtî, *el-İtkân*, 1/39.

⁵⁵⁰ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/194.

Sûreler ve onların tertibi faziletleri, isimleri ve konularına yönelik çok sayıda eser telif edilmiştir. Ayrıca bu konuya ilişkin yüksek lisans/ doktora tezlerinin yanısıra çok sayıda makalede yazılmıştır. Ebü'l-Alâ el-Maarri'nin *Nazmü's-süver*, Vâhidî'nin *Fezâ'ilü's-süver* (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1631, vr. 15-36), İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî'nin *el-Burhân fî tertîbi süveri'l-Kur'an* (nşr. Muhammed Şa'bânî, Rabat 1986), Burhâneddin el-Bikâî'nin *Meşâ'idü'n-naẓar li'l-işrâf'alâ makâsidi's-süver* (nşr. Abdüssemi' Muhammed Haseneyn, I-II, Riyad 1987), Abdülazîz b. Abdülvâhid el-Miknâsî'nin *Nazmü süveri'l-Kur'an* (Zerkeşî, Burhân I, 340), Süyûtî'nin *Tertîbü süveri'l-Kur'an* (nşr. Seyyid el-Cümeylî, Beyrut 1986), *Tenâsüku'd-dürrer fî tenâsübi's-süver* (nş. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dımaşk 1983) ve *İlmü'l-münâsebât fî's-süveri ve'l-âyât* (nşr. Muhammed b. Ömer b. Sâlim Bâzmûl, Mekke 1423/2002) isimli kitaplar bu alanda yazılmış klasik eserlerden başlıcalarıdır.

Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, *el-Vahdetü'l-mevzû'îyye li's-sûreti'l-Kur'âniyye* (Beyrut 1406/1986); Abdullah Mahmûd Şehhâte, *Ehdâfî külli sûre ve makâsîdühâ fî'l-Kur'âni'l-Kerîm* (I-II, Kahire 1980); Muhammed Halîl Çiçek, *Delâlatü esmâ'i süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm min menzûrin haðârîyyin* (Beyrut 1421/2001); Seyyid Râşid el-Câbirî, *Esmâ'ü's-süveri'l-Kur'âniyye: Delâlat ve işârât*, ([baskı yeri yok] 1423/2002); Richard Bell, *The Qur'an: Translated with a Critical Rearrangement of the Surahs* (I-II, Edinburgh 1937-1939); Ahmed Kemâl Muhammed el-Mehdî, *Vahdetü'l-hedef fî's-sûreti'l-Kur'âniyye* (doktora tezi, 1426/2005, Câmiatü'l-Ezher Külliyyetü usûli'd-dîn); Faruk Tuncer, *Kur'an Sûrelerindeki Eşsiz Ahenk* (İstanbul 2003); Faik Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet* (doktora tezi, 1995, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); İlhami Günay, *Kur'an-ı Kerîm Sûreleri Arasındaki Münasebet* (yüksek lisans tezi, 1996, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Abdülkerîm Çömçe, *Mekkî ve Medenî Sûrelerin Özellikleri* (yüksek lisans tezi, 1992, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) isimli eserler ve çalışmalar ise modern dönemde yazılmışlardır.⁵⁵¹

Cârullah, Mushafların hiçbirinde ne âyetlerin ne de sûrelerin tertibinde bir şüphe oluşmadığını zikretmiştir. Ona göre gerek âyetlerin tertibi gerekse sûrelerin tertibi bizzat Hz. Peygamber tarafından belirlenmiştir. Sahabe-i Kiram ise sûreleri

⁵⁵¹ Abdulhamit Birışık, "Sûre", *Türkiye Diyanet Vakfı Asiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/538.

ezberlerken aynı zamanda sûrelerin tertibini de ezberliyorlardı. Bu konuda sahabe ve onlara tabi olanlar aynı görüştedirler. Şimdiye kadar bir itirazın olmaması da bu görüşü desteklemektedir.⁵⁵²

Cârullah, Patna Üniversitesi Bankipare Kütüphanesi'nde bulunan Şii bir mushafı incelediğini ve onun tertibinin selef Mushaflarının tertibine uyduğunu sadece Maide sûresinden sonra Nureyn ve Velâyet sûrelerinin geldiğini, başka bir farklılık olmadığını zikretmiştir. Yine hazainu'l-Kahire'de Cafer-i Sadık'a ait olduğu bilinen mushafı da okumuş bir fark olmadığını bildirmiştir.⁵⁵³

Cârullah, sûrelerin tertibi adlı çalışmasında önce sûrelerin Mekki ve Medeni ayrımına gitmiş ve başlıklandırma yaparken ilk olarak sûrenin nüzul sırasını vermiş, sûre ismini zikrettikten sonra tertip numarasını ve âyet sayısını vermiştir. Aynı zamanda sûrelerin gerek nüzul sırası gerekse tertip sırasında ki numaralar ve sûre isimlerinin içerdiği konuların hikmetine değinmiştir.⁵⁵⁴

Cârullah, Alak sûresine dair açıklamasını yaparken Hz. Peygamber'in sûrenin yerine yerleştirilmesine dair zikredilen “*onu kadir sûresinin önüne koyun*” sözünü kendi savunduğu görüşüne (sûrelerin tevkifi olduğu) delil olarak sunmuştur.⁵⁵⁵

Kalem sûresini açıklarken sûrenin huruf-u mukatta ile başlayan sûrelerden nüzula göre ilk inen, tertibe göre (huruf-u mukatta ile başlayan surelerin sıralamasında) ise son sûre olmasına ve bunun hikmetlerine dair açıklamada bulunmuştur.

Cârullah yer yer kelime tahlili de yapmıştır. Mesela Müzzemmil sûresinde geçen “اليل” kelimesindeki lamın lam-ı tarif olduğunu, genelden istisna çıkarmanın sadece ferd ve cüzlerin çıkarılması ile mümkün olabileceğini tersinde ise cüzlerin istisnası olmayacağı açıklamasını yapmıştır.⁵⁵⁶

Cârullah, sûrelerin tertibi konusunu işlerken sûrelerin isimlerine ve farklı isimlendirmelere de değinmiştir. Örneğin Fâtîha Sûresini işlerken onun ümmü'l-kitab, sûretü's-salat gibi isimlerle isimlendirildiğini aktarmıştır. Âyet sayılarına da yine bu eserinde de değinmiştir. Bismelenin sûreye dâhil olup olmadığını açıklamış

⁵⁵² Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Kur'an-ı Kerîm'de İç Bütünlük* (Ankara: Ankara Okulu, 2021), 40.

⁵⁵³ Bigiyef, *Kur'an-ı Kerîm'de İç Bütünlük*, 42.

⁵⁵⁴ Bigiyef, *Kur'an-ı Kerîm'de İç Bütünlük*, 44-47.

⁵⁵⁵ Bigiyef, *Kur'an-ı Kerîm'de İç Bütünlük*, 44-45.

⁵⁵⁶ Bigiyef, *Kur'an-ı Kerîm'de İç Bütünlük*, 52.

ve diğer sûrelerdeki bismelenin Fâtiha sûresindeki konumu ile aynı olduğunu savunmuştur.⁵⁵⁷

Cârullah sûrelerin sırası ve faziletleri konusuna değinirken kıraat farklılıklarına da yer vermiştir. Örneğin, Leyl sûresinin “وماخلق الذكر والانثى” âyetinin “والاذكر والانثى” şeklinde geldiğini ve bu şekilde okumanın şaz kıraat sayıldığını aktarmış ve kendisine göre bu okuyuşun şaz kıraat olmayıp açıklama olduğunu söylemiştir.⁵⁵⁸

Cârullah, A'râf sûresinde açıklama yaparken A'râf kelimesi üzerine iki görüşün olduğunu bunlardan ilkinin müfret olduğu yönünde ikinci görüşe göre ise cemi' olmasıdır. Çoğunluğun tercihi ikinci görüştür. Onlara göre “اعراف الخيول” da olduğu gibi “ف” harfinin dammesi ve “ع” harfinin sükûnlu olduğudur.⁵⁵⁹

Cârullah sûrelerin âyet sayılarına göre ve uzunluğuna göre yapılan taksimden de bahsetmiştir. Tıval, Miun, Mesani ve kısârın açıklamasını yapmıştır. Buna göre mufasssal sûrelerin kısa olduğunu, Hz. Peygamber'in namaz esnasında bir rekatta iki mufasssal sûre okuduğundan, okuduğu mufasssal sûre uzun ise bunu iki rekate paylaştığından bahsetmiştir.⁵⁶⁰

Fâtır sûresine geldiği zaman Cârullah, onun Melâike ismiyle de anıldığını zikretmiş ve devamında onun “الْحَمْدُ لِلَّهِ” ile başlayan sûrelerden nüzula göre ikinci olduğunu, ilkinin Fâtiha sûresinde olduğunu ve ilk varlık sahnesine çıkıştaki hamdden bahsettiğinden ve Fâtır sûresinde ise ahiret hayatına yönelik bir hamdin olduğundan bahsetmiştir.⁵⁶¹

Cârullah, İbni Mes'ud'un “Meryem ve Tâhâ sûreleri ilk nazil olan sûrelerdir” dediğine *Tertibi Suver*'de yer vermiştir. Fakat Tâhâ sûresinin Meryem sûresinden sonra nazil olduğu yönündeki rivâyetin daha yerinde olduğunu ve bu bilginin sûrenin yeri için yeterli olacağını savunmuştur.⁵⁶²

Cârullah, Mû'minun sûresinde altı ismi mevsul, yedi sıra cümlesinin bulunduğunu ve bunun hikmetinin mü'minlerin kurtuluşu olduğu ve “işte varis olacaklar bunlardır” 10/11 âyeti ile de buna işaret ettiği üzerinde durmuştur.⁵⁶³

⁵⁵⁷ Bigiyef, *Kur'an-ı Kerim'de İç Bütünlük*, 55.

⁵⁵⁸ Bigiyef, *Kur'an-ı Kerim'de İç Bütünlük*, 59.

⁵⁵⁹ Bigiyef, *Kur'an-ı Kerim'de İç Bütünlük*, 89.

⁵⁶⁰ Bigiyef, *Kur'an-ı Kerim'de İç Bütünlük*, 90.

⁵⁶¹ Bigiyef, *Kur'an-ı Kerim'de İç Bütünlük*, 95.

⁵⁶² Bigiyef, *Kur'an-ı Kerim'de İç Bütünlük*, 98.

⁵⁶³ Bigiyef, *Kur'an-ı Kerim'de İç Bütünlük*, 130.

Cârullah, Enfâl sûresinde “يسألونك الانفال” şeklinde bir kıraatin olduğundan, bu kıraatin şaz kıraat olup İbn Mes’ud ile Sa’d b. Ebi Vakkas’a nispet edildiğinden bahsettikten sonra kendi kanaatini bildirmiştir. Ona göre burada o soruyu soran kişinin kalbinden geçen zamir olarak kabul edilmiş ve ona nispet edilmiştir. Oradaki soru istemekten ziyade durumdan haberdar olma isteğidir.⁵⁶⁴

Cârullah, *Tertîbü’s-Süver’in*’de herhangi bir yorumda bulunmaksızın sadece sûre içerisindeki kıraat farklılığına değindiği de olmuştur. Mesela Ra’d sûresinde Hz. Peygamber ve sahabe-i kiramın “وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ” âyetini “وَمَنْ عِنْدِهِ عِلْمُ الْكِتَابِ” şeklinde okuduklarından bahsetmiş ve bir yorum eklememiştir.⁵⁶⁵

Übey bin Ka’b en son nazil olan sûrenin Berae sûresi olduğunu ve Hz. Peygamber’in onu enfal sûresi sonuna yerleştirdiğini ve diğer sûrelere nazaran onda besmele yazmalarını emretmediğini nakletmiştir.⁵⁶⁶

Cârullah, sûreleri Mekki ve Medeni olmak üzere sınıflandırdıktan sonra her sûreyi ayrıntılı bir şekilde ele almış, onların herbirinin farklı isimlendirmelerine değinmiş âyet sayıları ve bu sayıların hikmetinde durduktan sonra Mushaf tertibindeki yerine dikat çekmiştir. Zikredilen sûrenin öncesi ve sonrasındaki sûrelerle olan bağına ve bunların hikmetlerine değinmiştir. Nihâyetinde Mekke’de seksen altı sûrenin Medine’de yirmi sekiz sûrenin olduğunu tespit etmiştir.⁵⁶⁷

Cârullah, Kur’ân âyetlerinin sayılarının beş şehrin imamı tarafından yapıldığını zikretmiş ve tek tek saymıştır. Bu beş şehir ve onların imamı şöyledir. Mekke’den İmam Mücahid (ö. 324/936), İbn Kesir (ö. 120/738), Übey bin Ka’b (ö. 33/654), İbn Abbas (ö. 68/687-88), Medine’den; Yezid el-Kâri (ö. 130/747-48), İmam en-Nâfi (ö. 169/785), Şeybe bin Nisah (ö. 130 /748), Şam-Dımaşk’tan Abdullah b. Âmir (ö.118/736), Yahya b. el-Hâris ez-Zimarî (ö. 145/762), Kûfe’de Abdullah b. Habib es-Sülemî (ö. 73/692), Basra’da; Âsım el-Cuhderî(ö. 128/745).⁵⁶⁸

Son durumda âyet sayımı Basralılara göre 6204, son dönem Medine ehline göre 6214, ilk dönem medine ehline göre 6217, Mekke’lilere göre 6218, Şam

⁵⁶⁴ Bigiyef, *Kur’ân-ı Kerîm’de İç Bütünlük*, 148.

⁵⁶⁵ Bigiyef, *Kur’ân-ı Kerîm’de İç Bütünlük*, 159.

⁵⁶⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1424), 2/445.

⁵⁶⁷ Bigiyef, *Kur’ân-ı Kerîm’de İç Bütünlük*, 188.

⁵⁶⁸ Bigiyef, *Kur’ân-ı Kerîm’de İç Bütünlük*, 192.

sayımına göre 6227, Kûfi sayımına göre ise 6236 âyettir. Cârullah'a göre 6666 sayısı Şia, kıssacılar ve avam sufiler tarafından uydurulmuş bir sayıdır.⁵⁶⁹

İmamlar tarafından besmelenin sûreden bir parça olup olmadığı hususunda ihtilaf olmasına rağmen onların müstakil birer âyet olduğu konusunda ittifak halinde olduğunu zikreden Cârullah ilaveten Fâtiha sûresinin bundan ayrı tutulduğunu, oradaki besmelenin el-Fâtihadan bir parça sayıldığını da eklemiştir.⁵⁷⁰ Cârullah'a göre besmeleler tam ve müstakil birer âyettir.

Cârullah, hicret esnasında Hz. Ebû Bekir'in yanında Mekke'de nazill olan 86 sûrenin yazılı olduğu sahifeler bulunduğundan hatta Hz. Peygamber'in Mekke'ye geldiğinde küçük çocuklardan bazılarının tıval sûreleri ezberlediğinden ve Zeyd bin Sabit'in de onlardan biri olduğundan bahsetmiştir. Bu sahifeleri yazan geniş bir grup vardı onlar: Hz. Osman, Ubey bin Ka'b, Muaz bin Cebel, Sa'd bin Ubeyd, Ebû Zeydel-Kâri, Zeyd bin Sabit, Abdullah bin Mes'ud, Ebû Huzeyfe'nin mevlası Sâlim, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Ukbe b. Âmir, Ebû'd-Derda, Uveymir b. Zeyd, Abdurrahman b. Avf'dir. Zikredilen bu isimler gerek ezber yolu ile gerekse yazma yolu ile âyetlerin tamamını toplamışlardır. Müellif, Hz. Peygamber daha hayatta iken bu zatların kendilerine ait Mushaflarının varlığından ve hatta abese sûresinde buna vurgu yapıldığından bahsetmiştir. Cârullah bu bilgilerin ışığında Kur'an'ın Hz. Peygamber zamanında Hz. Ebû Bekir zamanında ve Hz. Osman zamanında olmak üzere üç kere cem edildiği kanaatine varmıştır.⁵⁷¹

Sahabe-i kiram öğrendikleri ve ezberledikleri âyetleri kontrol ettirmek için Hz. Peygamber'e arz ediyorlardı. Bu arzdaki amaç inen sûrelerin ve âyetlerin yerini tespit etmek, okunan âyetlerin hükümlerini açıklamak, neshedilen âyetleri çıkarmakve dini yeni girenlerin telaffuzlarındaki aksaklıkları gidermek idi. Arz her sene gerçekleşiyordu.⁵⁷²

Cârullah, Kur'an-ı Kerîm'in diline yönelik de açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre Kur'an'ın dilinin Arapça olması öğrenilmesi ve ezberlenmesi açısından büyük kolaylık sağlamıştır. Nitekim Allah Teâla "فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ لِسَانِكَ لِتُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَتُنذِرَ بِهِ قَوْمًا لَّدَا" ", "Biz Kur'an'ı senin dilinle kolay anlaşılır kıldık ki gûnahtan sakınanları onunla müjdeleyesin ve inatla direnenleri de onunla uyarasın!"(Meryem 97) âyetinde "ق"

⁵⁶⁹ Bigiyef, *Kur'an-ı Kerîm'de İç Bütünlük*, 192.

⁵⁷⁰ Bigiyef, *Kur'an-ı Kerîm'de İç Bütünlük*, 193.

⁵⁷¹ Bigiyef, *Kur'an-ı Kerîm'de İç Bütünlük*, 224-225.

⁵⁷² Bigiyef, *Kur'an-ı Kerîm'de İç Bütünlük*, 225.226.

harfine izafetle özel olarak zikretmektedir. Onu öğrenmenin en kolay yolu karşılıklı okumaktır. Sahabe de buna dikkat etmiş büyük küçük, kadın erkek demeden arz yöntemi ile Kur'ân'ı öğrenmeye ve kendilerinden sonraki nesillere aktarmaya gayret etmişlerdir.⁵⁷³

Cârullah ayrıca iki çeşit hattın varlığından söz etmiştir. Bu farklılığın sebeplerinden birisi olarak sahabenin arz metodu ile öğrenmesi olarak saymıştır. Bu hatlardan ilki standart hattır. Standart hat hem yazıda görülüp hemde okunan, harf ve sayı bakımından kelimelerin uyumlu olduğu hattır. İkincisi ise ıstılahi hattır. İstılahi hat ise yazı ile okuyuşun, kelimelerin harf ve sayılarının uyum içinde olmadığı hat çeşididir. İstılahi hattaki bu uyumsuzluk harfin hazfedilmesi, harfin izafe edilmesi, harfin yerine başka bir harfin gelmesi gibi sebeplerden oluşmaktadır. Kur'ân öğretme metodunda dinleme temel olarak kullanıldığı için ıstılahi hat daha çok tercih edilmiştir.⁵⁷⁴

Cârullah, Arap alfabesine ilişkin değerlendirmelerde de bulunmuştur. Ona göre Arapların günlük hayatta kullandıkları harf sayısının 45'den fazla olduğunu, fakat yazıda bunların sadece 28 tanesinin görülebildiğine dikkat çekmiştir. Sessiz harflerin şekli olmadığını, onlar için kullanılan işaretlerin sonradan eklendiğini zikretmiştir. Cârullah devamında Kur'ân'da yazıda şekli olmayan harfleri sıralamıştır. Onlar, mim ve nun harflerinin gunneli halleri, hemze ile vav arasındaki hemze, hemze ile ya arasındaki hemze, elif ve hemze arasındaki hemze, tefhim elifi, imale elifi'dir.

SONUÇ

Mûsâ Cârullah hem ilmi birikimi hem de aktüelliğiyle yaşadığı döneme adını yazdırabilen önemli bir şahsiyettir. Müslümanların geçirdiği zor zamanlarda göstermiş olduğu ilmî ve siyasi faaliyetler onu devrinin âlimleri arasında müstesna bir konuma taşımıştır. Cârullah, hayatında yaşadığı bütün zorluklara rağmen Müslümanların sorunlarına duyarsız kalmaması yönüyle günümüz âlimlerine bir örnek teşkil etmektedir. Müsteşriklerin Kur'ân hakkında yanlış değerlendirmelerini görmezden gelmeyerek onlara cevaplar vermesi, bu gaye ile kitaplar neşretmesi onun devrinin aktüel âlimlerinden olduğunu ispat etmektedir. Cârullah, kıraatın her devir

⁵⁷³ Bigiyef, *Kur'ân-ı Kerîm 'de İç Bütünlük*, 228.

⁵⁷⁴ Bigiyef, *Kur'ân-ı Kerîm 'de İç Bütünlük*, 428-429.

için önemli bir ilim dalı olduğunu bize yaptığı çalışmalarla göstermiştir. Bu ilmin bazı bilgilerin tekrarından ibaret olmadığını, Kur'ân'ın korunmuşluğunu ispatta yeri doldurulmaz konumda bulunduğunu kanıtlamıştır. Kıraatla alakalı bazı kitapları kendi diline kazandırarak bu alanda var olan eksikliği gidermeye çalışması bizim için bir ilham kaynağıdır. Kur'ân ilimlerinin okullarda okutulmasını savunarak yeni nesillerin bu bilgileri öğrenmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Bu yöntemle geleneksel ilimlerimizin geleceğe aktarılmasına, Kur'ân'ın doğru okunması ve anlaşılmasına katkı sağlamayı amaçlamıştır.

Cârullah şerhlerinde sonuç odaklı çalışmış ve klasik metotları kullanmamıştır. Şerhlerin de müellifin fikirlerini beyan ederken farklı görüşlere de yer vermiştir. Şerhlerde eserin müellifinin görüşlerini aktarıp, açıklama yaparken kendi görüşlerini de beyan etmiş ve yer yer eleştirdiği de olmuştur. Müellifin eserini oluşturduğu kaynakların yanı sıra yapılan diğer şerhlerden de faydalanmıştır. İhtilaf olan ayetlerde, ayetin sadece o bölümünü alıntılarla ihtilaflardan bahsetmiş ve açıklamalarda bulunmuştur. İhtilaflı konu ile alakalı kendi görüşü oluşmuşsa bunu da aktarmıştır. Eserleri şerh ederken sarf ve nahiv ilminden de faydalanmış ve gramer kurallarına da zaman zaman atıfta bulunmuştur. Cezeri'nin Tayyibe'sini şerh ederken on kıraatin dışında Şaz kıraatlara da yer vermiştir.

Cârullah'ın Kıraat'ın temel konuları hakkında görüşleri şunlardır:

Ona göre sûrelerin tertibi Hz. Peygamber'e (a.s.) aittir ve bu icmaen korunmuştur. Sahabe Kur'an'ı ezberlerken bu sırayı gözetmiştir. Cârullah, Cafer-i Sadık'a ait olduğu bilinen Kur'ân'ın sıralamasının da aynı olmasının bu görüşü desteklediğini savunmuştur.

Cârullah'a göre Kur'ân'ın korunması noktasında sahabe döneminde asla bir ihmal söz konusu değildir. O, Kur'ân'da tağyir ve tahrifin imkânsız olduğunu aklı delillerle ispat etmiştir. Bu görüşünü Hz. Peygamber'in vefatı sırasında Kur'an'ı ezbere bilen binlerce sahabenin olması, Kur'an'ın muciz bir kitap olması, sahabenin bu konuda çok titiz davranması, her dönemde hafızların Kur'an'ı öğrenmek, öğretmek ve anlatmak noktasında iştiaklı davranması gerekçeleriyle temellendirmiştir.

Cârullah, Kur'an ve kıraat tarihini bilmeyi önemsemiş ve her seferinde bunun önemine vurgu yapmıştır. Hatta kıraat ilminin temel kaynakları olarak kabul edilen

eserlerde işlenen konuların okullarda okutulması gerektiğini savunmuştur. Ona göre Kur'ân'ın tarihini her yönüyle bilmek, Kur'ân'ı anlamada onu müsteşriklere karşı savunmada ve özümseyebilmede ana unsurdur.

Cârullah'a göre Şia'nın ehl-i beytle alakalı ayetlerin gizlendiği iddiası doğru değildir. Hz. Ali hem cem faaliyetlerinde hem de istinsah faaliyetlerinde bulunmuştur. Ona göre, eğer Şia'nın iddia ettiği bir durum söz konusu olsaydı Hz. Ali muhakkak gerekli itirazı yapardı. Şayet böyle bir itiraz olmuş olsa idi bu konu ile alakalı rivayetler günümüze kadar ulaşır. Böyle bir bilginin gelmemiş olması bu iddiayı geçersiz kılmaktadır.

O, Kur'ân'ın imlasının tevkiî olduğunu savunmuştur. Sahabe imlasına uyma noktasında ise iki görüş beyan etmiştir. İlkinde ihtilafa binaen sahabenin teknik bir tavır sergilediğini ve tabî olunması gerektiğini savunmuştur. İkinci görüşü ise ıstılah imlasının ilmi bir yanı olmadığı yönündedir. Bu imla çeşidinde sahabeye uymak zorunlu değildir.

İstinsah edilen Mushafların sayısı konusunda Cârullah belli bir sayı üzerinde karar kılmamıştır. O, kimi zaman dört sayısını kabul etmiş kimi zaman yedi Mushaf olduğu görüşünü savunmuş kimi zaman ise bu sayıyı dokuza kadar çıkarmıştır.

Cârullah, yedi harf mevzusunda akli delillendirme yollarını tercih etmiştir. Yedi harfî lehçe farklılığı olarak yorumlayanları eleştirmiştir. Yedi harfî, "Vucûhu Edaiyye" ile açıklamıştır. Cârullah yedi harf konusunun Kur'ân'ın nazmı ve yazısında bir değişiklik oluşturmayacağını, Kur'an'ın kullandığı kelime sayısının belirli olduğunu, sahabenin ise bu kelimelere vakıf olduğunu ve Hz. Ebû Bekir'in cem ettirdiği Kur'an ile Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Kur'an arasında hiçbir fark olmadığını savunarak görüşünü temellendirmiştir.

O, sahabenin Mushaflardaki âyet ve sûre tertibleri ile harf ve kelimelerin imlasına dair yer alan her şeyin Hz. Peygamber (a.s.) zamanında sünnet-i sabit ile meşhur olduğu kanaatindedir. Bu onun resmî'l-mushafa bağlılığını göstermektedir. Ona göre resmi mesahifte icma vardır. Bu icma hem Hz. Ömer zamanında hem de Hz. Osman zamanında olmuştur. Hz. Zeyd b. Sabit'in sekiz tane çoğaltarak Hz. Osman'a verdiği mushaf, on iki bin sahabe önünde okunmuş ve sahabeden hiçbirisi buna muhalefet etmemiştir. Mesahıf-ı Osmaniyye'nin bağlayıcılığı üzerine oluşan ihtilaflarda Cârullah bağlayıcı olduğu görüşünü benimsemiştir. Bu görüşünü

savunmak için temellendirmelerde bulunmuştur. Bu temellendirmelerden ilki gerek cem faaliyetinde gerekse istinsah faaliyetlerinde sahabenin onayının alınmış olmasıdır. Bu onay hem yazı için hem de kıraat için verilmiştir.

Cârullah, Arap yazısının geride olduğu iddalarına Kur'an'dan delillendirmelerle cevaplar vermiştir. Fecr sûresinin 6-8. âyetleri ile Âd ve Semûd kavminin medeniyette ileri gittiğini, yine Şuarâ sûresi 196. ve Neml sûresi 29. âyetler ile Arap yazısının varlığını ve geçmişten geleceğe aktarıldığını savunmuştur. O, Arap alfabesine dair tespitlerde de bulunmuştur. Ona göre günlük hayatta kullanılan Arap harflerinin sayısı 45'den fazladır. Fakat bunun sadece 28 tanesi yazıda görülmektedir. O, mim ve nun harflerinin gunneli halleri, hemze ile vav arasındaki hemze, hemze ile ya arasındaki hemze, elif ve hemze arasındaki hemze, tefhim elifi, imale elifi'nin yazıda görülmeyen harfler olduğunu savunmuştur.

Cârullah'a göre İslam yazıya ayrı bir önem vermiştir. Ona göre, Hz. Peygamber'e inen ilk ayetlerin "oku" ile başlayıp "kalem" ile devam etmesi, sair ayetlerle yazmanın gerekliliğine işaret etmesi, Hz. Peygamber'in Yemen'e vali olarak gönderdiği kişiye yazılı Kur'an nüshalarını vermesi bunun delillerindendir.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed. *Osmanlı Döneminde Mushaf İmlası Tartışmaları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Akaslan, Yaşar. “Bir Tayyibetü’n-Neşr Şârihi: Mūsā Cārullāh Bigiyef”. *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9 (2020), 50-78.
- Akaslan, Yaşar. *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2021.
- Akbulut, Ahmet. “Musa Carullah’ın Akıl-Vahiy İlişkisi Konusundaki Görüşü”. *Ölümünün 50. yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Akdemir, Mustafa Atilla. “Dabtu’l-Mushaf ve Tecvidli Mushaf Basımına Dair Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”. *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 43/2012/2 (2012), 291-303.
- Akdemir, Mustafa Atilla. *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Akdemir, Mustafa Atilla. “Kıraât ve Resmü’l-Mushaf İlişkisi”. *Kuran ve Tefsir Araştırmaları IV*. İstanbul, 2002.
- Akkuş, Murat. *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü: “Et-Tahrîr Ve’t-Tenvîr” Örneği*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Altıkulaç, Tayyar. *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Atalay, Eda. *Kazan’daki Mushaf İmlası Tartışmaları Çerçevesinde “Tashîh-i Resm-i Hatt-ı Kur’ân” Risalesi: Neşir ve Tahlil*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Balaban, Mustafa Rahmi. “Musa Carullah 1875 - 1949 Hayatı; Felsefesinden Bir Kaç Çizgi, Eserleri”. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 1/1 (1954).
- Beyhaki, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şu‘abü’l-îmân*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1421.
- Bigiyef, Musa Caarullah. *Halk Nazarında Bir Niçe Mesele*. Ankara: Anakara Okulu Yayınları, 2020.
- Bigiyef, Musa Caarullah. *İslam Milletlerine*. Ankara: Anakara Okulu Yayınları, 2022.
- Bigiyef, Musa Caarullah. *Uzun Günlerde Oruç*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Akîle Şerhi*. Ankara: Ankara Okulları, 1., 2021.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Fıkhu’l-Kur’ân*. Ankara: Anakara Okulu Yayınları, 2020.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Hatun*. Ankara: Otto Yayınları, 9. Basım, 2022.
- Bigiyef, Musa Carullah. *İslam Nazarında Müskirât ve Meyyit Yakma Meseleleri*. Ankara: Anakara Okulu Yayınları, 2003.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Kitâbu’s-Sünne*. Ankara: Anakara Okulu Yayınları, 2009.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Kur’an ve Mushaflar Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Kur’an-ı Kerim’de İç Bütünlük*. Ankara: Anakara Okulu, 2021.
- Bigiyef, Musa Carullah. “Kur’an-Kerim Kıraatında Ahrufu’s-Seb’a”. çev. Yaşar Akaslan. *İslam Bilimleri Araştırma Dergisi* 8 (2019), 105-116.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Nâzîmetü’z-Zühr Şerhi*. Ankara: Anakara Okulu Yayınları, 2020.

- Bigiyef, Musa Carullah. *Tashîh-i Resmi Hatt-ı Kur'an*. Kazan: Beyânu'l-Hak, 1909.
- Birişik, Abdulhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Bulut, Hasan. "Secâvendî'ye Göre Kur'ân'daki Vakf-ı Lâzım Remizlerinde Vasl Yapmanın Anlama Etkisi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (2023), 120-135.
- Bulut, Hasan. "Ayetlerin Anlama Etkisi Açısından Mefâtihu Gayb Adlı Tefsir'de Kıraat Farklılıkları". *JASSS* 88/2 (2021), 167-182.
- Cevdet Paşa, Ahmed. *Kur'an'ın Metinleşmesi Üzerine*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Çetin, Abdurrahman. *Kıraatlerin Tefsire Etkisi*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2001.
- Çetin, Abdurrahman. *Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *el-Mukni' fî ma'rifeti mersûmi meşâhifi ehli'l-emşâr*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyyeti'l-Ezheri, ts.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *el-Beyân fî 'addi âyi'l-Kur'ân*. Kuveyt: Merkezü'l-mahtûtât ve't-türâs, 1414.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 113. Basım, 2023.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Abdulğani. *İthâfû fuzalâ'i'l-beşer fî (bi)'l-kirâ'âtî'l-erbaate aşer*. Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427.
- Doğan, Mustafa. *el-Gâye Fi'l-Kirââtî'l-Aşr İsimli Eser Çerçevesinde İbn Mihrân en-Nisâbü'rî'nin Kıraat İlmindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dûrî, Ebû Umer Hafs b. Umer. *el-Kirâatü'l-vâride fî's-sünne*. Kahire: Dâru's-selâm, 1429.
- Ekinci Kudbettin. *Kur'an'da Hazf*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Feyizli, Hasan Tahsin. *Kirâât-i Aşere*. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Fırat, Yavuz. *Tecvîd ve Kıraat İlimleri Sözlüğü*. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2018.
- Görmez, Mehmet. *Musa Carullah Bigiyef*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Görmez, Mehmet. "Musa Carullah'ın Sünnet Anlayışı". *Ölümünün 50. yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- İbn Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fî'l-kirâ'âtî'l-aşr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, ts.
- İbn Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Müncidü'l-mukri'in ve mürşidü't-tâlibîn*. Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1420.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. 2 Cilt. Mısır: Şirketü Mustafa Bâbî, 1375.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ. *Fezâilü'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, 1416.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Kur'an-il Azim*. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1414.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadis*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 2. Basım, 1419.
- İbn Mücâhid Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî. *Kitâbü's-Seb'a*. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1400.

- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Ahkâmü'l-Kur'an*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424.
- Kanlıdere, Ahmet. *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Letâ'ifu'l-işârât li-fünûni'l-kırâât*. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü Arabiyyetü's-Suudiyye, ts.
- Kudat, Aydın. "Kur'an Kırâatı ile Arap Dilbilimi Münasebeti Üzerine". *Turkish Studies* 22/1 (2022), 63-75.
- Maarrî, Ebu'l-Alâ el-. *el-Lüzûmiyyat*. çev. Musa Carullah Bigiyef. İstanbul: Endülüs Yayınevi, 2019.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Nasr, Atiyye Kâbil. *Gayetül-Mürîd fî İlmit-Tecvid*. Kahire, 4. Basım, 1414.
- Okumuş, Mesut. "Kur'an İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/22 (ts.).
- Öge, Ali-Üren, Halil İbrahim. "Âyet Sayılarındaki İhtilafların Sürelere Göre Tespiti". *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/2 (Aralık 2021).
- Öztoprak, Sirâceddin. *Kur'an Kırâatı Kırâat-ı Aşere*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Râzî, Ebi'l-Abbas el-Fadl bin Şâzân. *Süveri'l-Kur'an ve Âyetühü ve Hurûfuhü ve Nüzûlühü*. Riyad: Dâru'l-Hazm, 1430.
- Secâvendî, Ebû Abdullah Muhammed b. Tayfûr. *İlelü'l-vukûf*. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1415.
- Suyûtî, Celalüddin. *el-İşârât fî-Şevâzî'l Kırâât*. Mecelletü'lAhmediyye, 2004.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-İtkân*. 4 Cilt. Mısır: Heyetü'l-Mısıriyyetü'l-Âmmetü lil-kitâb, 1393.
- Şâtîbî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Kâsım) Kâsım b. Fîruh b. Halef er-Ruaynî. *Akîletü etrâbi'l-kaşâ'id fî esne'l-makâşid*. Suudi Arabistan: Dâru'n-Nûr, 1422.
- Şen, Ziya. *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Kitâbi Yayınları, 2021.
- Taş, Mustafa. "Bazı Özellikleri Açısından Kıraat ve Hadis İlminin Karşılaştırılması". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2019), 29-60.
- Temel, Nihat. *Kıraat ve Tecvid Istılahları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- Yıldırım, Mustafa. *Kırâat İlmine Giriş*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2013.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü'l-Kütüb, 1376.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. 7 Cilt. Kahire: Matbattu İsâ el-Babî el-Halebî, yok.

ÖZ GEÇMİŞ

Nilüfer MİNİK, Adana Kozan İmam Hatip Lisesi'ni bitirdikten sonra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2009 yılında mezun oldu. Mezuniyetinden bu yana Kur'ân Kursu öğreticisi olarak görev yapmakta olan MİNİK, orta derecede Arapça bilmektedir. Temel ilgi alanları Kıraat ve Temel İslam Bilimleri'dir. (16/01/2025)

